

MTA Földrajztudományi Kutatóintézet

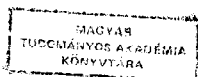
A foglalkoztatottság és a munkanélküliség történeti és földrajzi aspektusai Magyarországon és Németország új tartományaiban

MTA doktori értekezés

Dövényi Zoltán

Budapest
2001

Tartalom

1. Bevezetés és célkitűzés.....	1
2. A módszertani alapok	6
3. Szakirodalmi háttér és kutatástörténeti előzmények	13
4. Foglalkoztatottság és munkanélküliség a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában.....	17
4.1. Előzetes megjegyzések	17
4.2. Népeségfejlődés, munkaerőpotenciál és foglalkoztatottság.....	18
5. Foglalkoztatottság és munkanélküliség a kapitalista átalakulás korában	29
6. A két világháború között	55
7. A foglalkoztatottság jellemzői Magyarországon az átmenet éveiben és a szocializmus időszakában.....	71
7.1. A háború végétől 1956-ig	71
7.2. A népfelkeléstől a gazdasági reformokig (1956–1968).....	78
7.3. A reformoktól a rendszerváltozásig (1968–1989)	89
8. Munkaerőpiac és foglalkoztatottság a Német Demokratikus Köztársaságban (1945–1990).....	92
8.1. A II. világháború utáni időszak (1945–1950).....	92
8.2. A menekülés és elvándorlás időszaka (1950–1961)	98
8.3. Munkaerőpiaci folyamatok és feszültségek a berlini fal felépülése és leomlása között (1961–1989)	102
9. Munkaerőpiac a rendszerváltozás utáni Magyarországon.....	112
9.1. A foglalkoztatottság átalakulásának jellemző vonásai	112
9.2. Munkanélküliség Magyarországon a rendszerváltozás után	114
9.2.1. A munkanélküliség fejlődése és strukturális jellemzői.....	114
9.2.2. A munkanélküliség területi különbségei	126
9.2.3. A munkanélküliség alakulásának várható tendenciái	134
10. Foglalkoztatottság és munkanélküliség Németország új tartományaiban.....	137
10.1. A foglalkoztatottság alakulása.....	137
10.2. A munkanélküliség sajátosságai az új tartományokban	141
11. Epilógus	156
Irodalom.....	157

1. Bevezetés és célkitűzés

Bármennyire sajnálatos is, mégis azzal kell kezdeni, hogy a munkaerőpiaci vizsgálatok a magyar társadalomföldrajz marginális részéhez tartoznak. A munka világát a maga teljességében átfogó geográfiai munkák teljesen hiányoznak a honi szakirodalomból, de az egyes részterületeket feldolgozó tanulmányok sem sorjáznak nagyobb számban. Ennek a helyzetnek általános és sajátosan magyar okai egyaránt vannak.

Az előbbieket közé tartozik, hogy a munkaerőpiac vizsgálata messze nem gyökerezik olyan mélyen a geográfiában, mint pl. a közgazdaságtanban, vagy az újabban kialakult tudományok közül a szociológiában. Amikor pedig a II. világháború után a nyugati geográfiában alaposabban kezdtek foglalkozni a munkaerőpiac földrajzi aspektusaival, Magyarországon az ilyen vizsgálatokat a szocialista ideológia ugyancsak akadályozta. Ezen nézet szerint a szocializmusban a munkaerő nem áru, így szükségszerűen nem alakulhat ki munkaerőpiac sem. Ez pedig azzal a következménnyel járt, hogy a munka világának éppen a leginkább érdekes és figyelmet keltő területeivel nem lehetett foglalkozni, pl. a munkaerőpiac egyensúlyi problémáival, ennek területi aspektusaival, leginkább pedig a munkanélküliséggel. Így a földrajztudomány számára a munkaerőpiac ideológiailag és politikailag semleges, vagy a szocialista rendszernek tetsző részterületei maradtak kutatási témának. Erre jó példa a foglalkozási átrétegződés, ami annak idején kedvelt vizsgálati térré vált a magyar, de többi szocialista geográfiában is – anélkül persze, hogy az ezzel járó egyensúlyi problémákat is részletesen exponálták volna.

A pártatlan megítélés mindenképpen megkívánja annak megemlékését is, hogy a hazai társadalomföldrajzban akkor sem lett vezető kutatási téma a munkaerőpiac, amikor már lehetett volna, azaz a rendszerváltozás után. Tulajdonképpen egy kézen megszámálhatók a problémakörrel komolyabban foglalkozó geográfusaink. A témával alkalmilag foglalkozók száma természetesen jóval nagyobb, itt azonban inkább átmeneti érdeklődésről, nem pedig komolyabb kutatói elszántságról van szó. A munkaerőpiac iránti lanyhának tűnő kutatói érdeklődés leginkább talán azzal magyarázható, hogy az elmúlt évtizedben meglehetősen sok új kutatási téma merült fel, s ehhez képest a magyar társadalomföldrajz szellemi kapacitása szűkösen bizonyult. Itt a „sok fóká-kevéssz eszkimó” viszonylag ritkán előforduló esete látszik kialakulni.

A 90-es évek hazai geográfiai indíttatású munkaerőpiaci kutatásainak további jellemzője, hogy alapvetően a munkanélküliség vizsgálatára koncentrált. Ebben végülis nincs semmi meglepő: a problémakör nemcsak az újdonság varázsa miatt lett valamennyire kapós, hanem azért is, mert viszonylag jó adatbázissal lehetett kutatni. Ez viszont a munkaerőpiac más területeire nem volt jellemző.

A munkaerőpiaccal foglalkozó geográfusok viszonylag csekély száma bizonyára szerepet játszik abban, hogy az ilyen irányú vizsgálatok szinte teljes egészében Magyarországra koncentrálnak, a nemzetközi kitekintés szinte teljesen hiányzik. Ez alól leginkább CSÉFALVAY Z. (1997) munkássága jelent kivételt. Ez annál is inkább sajnálatos, mert a transzformációs országok munkaerőpiaci összehasonlító vizsgálata remek kutatási téma lenne. Különösebb hazai érdeklődés híján viszont előállt az a sajátos helyzet, hogy a magyar munkaerőpiac nemzetközi kitekintésben végzett vizsgálatát külföldi geográfusok vállalják fel (pl. DORENBOS, J. 1999), vagy jobbik esetben közös a kutatás (INGHAM, M.–DÖVÉNYI, Z. 1999).

Nehéz megmondani, hogy miért, de a történelmi látásmód sem jellemző a hazai munkaerőpiaci vizsgálatokra, a folyamatok több korszakon átívelő követése nem nagyon jellemző. Mivel ez nem erőssége a magyar társadalomtörténeti kutatásoknak sem, ezen a téren még más tudományágak eredményeire se nagyon lehet támaszkodni.

Ahhoz talán nem fér kétség, hogy a magyar társadalomföldrajz munkaerőpiaci vizsgálatai tér- és időbeli dimenzióinak tágítása nem lenne hátrányos. A jelen értekezés éppen erre tesz kísérletet, amikor mintegy másfél évszázadot visszahátrálva a történelemben megkísérli áttekinteni Magyarországot, ill. Németország keleti részén ebben az időszakban történt és ma is történő munkaerőpiaci folyamatoknak egy részét.

A témaválasztás azonban ennél bővebb magyarázatot érdemel. A Magyarországgal párhuzamosan vizsgált német térség az egykori NDK, amit alapvetően a számos történelmi és földrajzi hasonlóság indokol. Ezek közül néhány:

- A magyar és a német történelem a sajátos közép-európai fejlődés két markáns vonulatát alkotja, s ezek – közös határ nélkül is – a gazdaság, társadalom és politika terén is gyakran összefonódtak.
- Magyarország és az NDK területe hosszú ideig nagyobb birodalmak részei voltak, s ez egyaránt befolyásolta fejlődésüket: olyan gazdasági-társadalmi sajátosságok alakultak ki az idők folyamán, ami az önálló államiság esetén nem, vagy csak módosult formában jött volna létre. Ezen érdemben az sem változtat, hogy a két térség nem egyidőben nyerte el önálló államiságát.

- A szocializmus mindkét országot markánsan formálta évtizedeken keresztül, de mégsem azonos módon. Az összehasonlítást különösen érdekessé teszi, hogy az NDK és Magyarország szocialista fejlődése sok szempontból meglehetősen eltérő volt, s Stasi uralta német terület és a „legvidámabb barakk” között meglehetősen nagyok a különbségek. Ezek látványosan jelentkeztek pl. a munkaerőpiac több szegmensében is.
- Jóllehet a szocialista berendezkedés bukása sok szempontból teljesen eltérően alakította a szocialista Németország és Magyarország pályáját, az összehasonlító elemzés nem kevés tanulságot hordoz. Munkaerőpiaci szempontból is különösen érdekes annak nyomon követése, hogy milyen különbségek és hasonlóságok alakultak ki a „birodalmi” keretekbe visszatagolódó és a piacgazdaság mélyvizébe azonnal bekerülő NDK és a többi transzformációs ország éltanulójaként aposztrofált Magyarország között.
- Végezetül említést érdemel az is, hogy a két ország mérete, népességszáma, gazdasági potenciálja stb. között nincsenek nagyságrendi különbségek, így az összehasonlító elemzés technikai feltételei is adóttak.

Az értekezés időhorizontja egyszerűbben indokolható: mivel a cél a foglalkoztatottság és a munkanélküliség vizsgálata, időben addig lehet visszamenni, amikor ezek a kategóriák egyáltalán kialakultak és értelmezhetők. Ez a személyükben szabad munkavállalók jelentősebb számú megjelenéséhez kapcsolódik, ami Németországban már a reformkorban (Vormärz), Magyarországon pedig néhány évtizeddel később, a kiegyezés után következett be.

A fentiekben ismertetett tér- és idődimenziók között elsősorban az alábbi célkitűzések megvalósítását kívánjuk elérni:

- A munkaerőpiac fontosabb elemei közül a foglalkoztatottság és a munkanélküliség összehasonlító vizsgálata áll az értekezés középpontjában. Így elsősorban annak a nyomonkövetése a cél, hogy az egyes történelmi időszakokban hogyan tagozódott be a társadalom a munka világába a két vizsgált országban. A foglalkoztatottság és a munkanélküliség megközelítésünk szerint a munkaerőpiac olyan komplementer kategóriái, amelyek változásai során jelentősen hatnak egymásra, így komoly érvek szólnak közös és párhuzamos vizsgálatuk mellett.

- A foglalkoztatottság vizsgálatánál az elsődleges cél a népesség gazdasági aktivitása változásának nyomon követése. A népesség kisebb-nagyobb részének bevonását a munka világába nemcsak gazdasági, hanem esetenként ideológiai és politikai tényezők is jelentős mértékben befolyásolták a vizsgált országokban, így ezen tényezők bemutatása is helyet kapott az értekezésben.
- A munkaerőpiac egyik meghatározó sajátossága, hogy kisebb-nagyobb egyensúlyi problémák mindig jelen vannak. Ezek közül kétségkívül a munkanélküliség a legfontosabb, ezért ezzel a problémakörrel kiemelten foglalkozik az értekezés. A munkanélküliség esetében a fő cél annak bemutatása, hogy az egyes korszakokban milyen strukturális és területi sajátosságai voltak a vizsgált országokban. A munkanélküliség sajátosságait abban a korszakban is megpróbáljuk bemutatni, amikor elvileg nem is volt: a „munkanélküliség szocialista módra” különösen érdekes fejezete a történetnek.
- A munkaerőpiac és a nemzetközi vándorlás összekapcsolt vizsgálata nem túl gyakori a szakirodalomban, esetünkben azonban mindenképpen indokolt erre az aspektusra is kitérni. Ennek elsődleges oka röviden így fogalmazható meg, hogy mindkét ország esetében több olyan korszak is volt, amikor a ki- és bevándorlás számottevő hatást gyakorolt a munkaerőpiacra. Ráadásul egyes időszakokban a nemzetközi vándorlás össze is kapcsolta a két munkaerőpiacot.
- A munkanélküliség jó indikátorként jelzi az egyes területek gazdasági-társadalmi potenciálját, alkalmazkodóképességét, innovatív erejét, azért ezt a mutatót lehetőség szerint érdemes párhuzamosan vizsgálni más jelzőszámokkal is. Itt elsősorban a GDP fajlagos értékei, a szegénység és az infrastrukturális fejlettség jöhet szóba. Megfelelő adatok hiányában az ilyen összehasonlító vizsgálatok csak egy-egy időkörnyezetben végezhetők el, de az így kapott eredmények is sok mindent elárulnak.

A félreértések elkerülése miatt talán nem hátrányos néhány olyan terület felsorolása, amelyek *nem* tartoznak az értekezés célkitűzései közé:

- Semmiképpen sem cél új munkaerőpiaci modell kidolgozása, ezekből a szakirodalomban elegendő a készlet (v.ö.: FASSMANN, H.–MEUSBURGER, P. 1997). Ugyancsak nincs törekvés új definíciók megalkotására, itt is

- elsősorban a különböző diszciplínák már elért eredményeire kívánunk támaszkodni.
- A téma nagysága miatt nem vállalható fel minden szál részletes kibontása, az adott terjedelmi keretek között csak a leginkább fontos folyamatok, események és jelenségek bemutatása lehet a cél. Ez esetleg a felszínesség látszatát keltheti, ezt azonban ebben a helyzetben fel kell vállalni.

2. A módszertani alapok

Mivel az értekezés címében is felvállalta a témakör történeti és földrajzi aspektusainak bemutatását, így szükségképpen támaszkodni kell mindkét tudományterület forrásanyagára, megközelítési szempontjaira és módszertani megoldásaira. Ebből következik például, hogy a felhasznált források köre is szélesebb, mint az a társadalomföldrajzi disszertációknál megszokott. A munka elkészítésénél elsősorban az alábbi információbázisokra lehetett támaszkodni:

A) A **publikált statisztikai adatok** szükségszerűen az egész munka alapvető adatbázisát adják, s ez egyaránt érvényes a történeti és földrajzi aspektusokra. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy ezzel a forrástípussal ne lennének problémák, s még az az egyszerű elvárás sem teljesül, hogy időben korunk felé haladva a publikált statisztikai adatok egyre jobb és szélesebb bázisát nyújtják a kutatásnak. További probléma, hogy a foglalkoztatottság és a munkanélküliség statisztikai megfigyelése és rögzítése Németországban és Magyarországon több időszakban is meglehetősen eltérő, ez jelentősen megnehezíti a folyamatok és történések korrekt összehasonlítását. A kutatás egész időszakára nézve a német statisztika a téma szempontjából valamivel jobb és használhatóbb, a különbségek azonban az egyes időszakokban eléggé eltérőek. Ebben a megközelítésben négy korszakot érdemes elkülöníteni.

- Az **I. világháború végéig** tartó első korszak mindkét országban a hivatalos statisztikai szolgálatok kiépülésének az időszaka. Ez nagyjából egyidőben, Magyarországon a kiegyezés, Németországban pedig a német egység (1871) létrejötte után ment vége, így mindkét esetben csak az 1870-es évektől lehet részletesebb statisztikai kiadványokra számítani. Ez azonban csak elméleti lehetőség, mivel a munkaerőpiaci statisztika mindkét országban csak viszonylag lassan, s ráadásul eléggé hézagosan alakult ki. A foglalkoztatottság alapadatai (aktív keresők száma és aránya, munkaerőpotenciál, foglalkozási szerkezet stb.) esetében még viszonylag jó a helyzet, a munkanélküliségi statisztikára azonban ez már nem mondható el.

Nem könnyíti meg a helyzetet az sem, hogy amíg Magyarországon elsősorban a tízévenként végrehajtott népszámlálások adataira lehet támaszkodni, addig Németországban ez az adatforrás kevésbé használható. Igazából azonban a magyar népszámlálások sem produkáltak tömegével adatokat a

munkanélküliséggel kapcsolatban, s ez sajnálatosan a vizsgálat egész időszakára igaz.

A hazai munkanélküliség statisztikai felmérése tulajdonképpen nem más, mint a kihagyott lehetőségek sorozata: 1890-től kezdve ugyanis a munkanélküliséget jónéhány népszámlálásnál felmérték, az adatokat azonban nem dolgozták fel, vagy ha fel is dolgozták, akkor nem publikálták. Így ezen felmérések adatainak zöme örökre és visszahozhatatlanul elveszett.

Magyarországon a munkanélküliség felmérésére az első átfogó kísérlet az 1890-es népszámlálás keretében történt, ekkor azonban csak a „tulajdonképpen ipar helynélküli segédei” kerültek regisztrálásra. Tíz évvel később már a népesség szélesebb köréből gyűjtöttek adatokat, viszont ismét csak az iparra vonatkozó részt publikálták. Nem volt ez másként 1910-ben sem, jóllehet ekkor már egészen részletes volt a felvételezés.

Németországban a foglalkoztatottság és a munkanélküliség felmérése a népszámlálásoktól részben elkülönülve az ún. foglalkozási statisztika (Berufsstatistik) keretében történt. Az I. világháborúig több ilyen felmérés is készült, ezek közül azonban csak az 1895-ös használható érdemben, ez viszont részletességében és alaposágában még a mai statisztikai adatszolgáltatásnak is becsületére válna. A két birodalom hivatalos statisztikájának közös jellemvonása, hogy a legfontosabb statisztikai kiadványokat egy-egy sorozat keretében adták ki, ami Magyarországon a „Magyar Statisztikai Közlemények”, Németországban pedig a „Statistik des Deutschen Reichs” címet viselte. Az külön megérne egy áttekintést, hogy a két országban annak idején a statisztika mit tekintett fontosnak és mit nem, itt azonban csak egy – témánk szempontjából fontos – különbséget említenénk: a munkaerőpiaci folyamatok szempontjából mindkét országban nagyon fontos volt a tengerentúli kivándorlás, aminek részletes statisztikai regisztrálása és publikálása csak Magyarországon történt meg, a német sorozat több mint ötszáz kötete között nem kapott helyet önálló kivándorlási statisztika. Az adatok egy részét más statisztikai kiadványokban közölték ugyan, ez azonban nem helyettesíthet egy összegző kötetet.

- A két világháború közötti időszak sem bővelkedik részletes munkanélküliségi statisztikában jóllehet a tömeges munkanélküliség a probléma iránti érdeklődés növekedését mindenképpen indokolta volna. A

magyar statisztika a népszámlálások keretében továbbra is felmérte a munkanélkülieket, de ebből alig közöltek valamit. Az 1920. évi népszámlálás anyagából pl. csak Budapest és 65 ipari jellegű település adatait dolgozták fel, de részleteiben ezeket sem közölték. Még rosszabb a helyzet 1941-ben, amikor a munkanélküliségi adatokat egyáltalán nem dolgozták fel.

Így végülis ebből az időszakból csak az 1930-as népszámlálás munkanélküliségi adatai használhatók fel, mert ezeket legalább részben publikálták. Jellemző azonban, hogy az adatok nem a népszámlálási kötetekben, hanem egy statisztikai folyóiratban jelentek meg.¹ Az adatközlés területileg nem túl részletes, mivel a törvényhatóság szintjére korlátozódott, viszont több strukturális jellemzőt is tartalmazott. Németországra vonatkozóan is alapvetően egyetlen népszámlálás tartalmazott használható adatokat: ez az 1933 februárjában végrehajtott census. Ezen felmérés nagy előnye, hogy a munkanélküliségi adatokat járási és városi szinten publikálták, így itt már volt lehetőség az adatokat a későbbi NDK területére vetíteni.

Ebben az időszakban már voltak próbálkozások a munkanélküliek folyamatos regisztrálására – főleg a szakszervezetek részéről. Jóllehet ezeket az adatokat rendszeresen közölték is, ezek olyan messze álltak a teljességtől, hogy kutatási célra nemigen használhatók.

- **A II. világháború végétől a rendszerváltozásig** tartó közel fél évszázad olyan problémákat is felvetett a foglalkoztatottsági és munkanélküli statisztikában, amire korábban nem volt példa: ez az adatok tudatos manipulálása és hamisítása. Ez főleg az NDK-ban jelent problémát, mivel itt az ún. X-területhez (X-Bereich) tartozó hadsereg, rendőrség, elhárítás, pártapparátus stb. kötelékébe tartozó mintegy 870 ezer (!) foglalkoztatottat a statisztikában egyszerűen szétosztották a gazdaság különböző ágazatai között (GRÜNERT, H. 1997). Mivel ez az összes munkában állók kb. 1/10-ét jelentette, a korabeli keletnémet foglalkozási adatokat ajánlatos óvatosan kezelni.

Ha kisebb mértékben, de ez Magyarországon is jellemző volt, pl. 1960-ban az MSZMP Politikai Bizottsága döntötte el, hogy a hadsereg, rendőrség stb.

---

¹ Statisztikai Havi Közlemények 1931. XXXIV. évf. 7–9. pp. 408–411.

kötélékébe tartozó 135 ezer ember hol jelenjen meg a népszámlálás foglalkozási adataiban.²

Másik lényeges manipuláció, hogy ideológiai-politikai okokból nem közöltek munkanélküliségi adatokat. Az 1946-os népszámlálás szórványos munkanélküliségi adatai még nem a szocialista Németország viszonyait tükrözik, az NDK statisztikáiban pedig utoljára 1958-ban közöltek munkanélküliségi adatokat, attól kezdve a probléma hivatalosan nem létezett.

Magyarországon 1945 után is folytatódott a munkanélküliségi statisztika balszerencsés sorozata. Ahogy az korábban is történt, az 1949-es népszámlálás is regisztrálta a munkát keresőket, az adatokat azonban csak részben dolgozták fel, s ezeknek is csak egy részét közölték, pl. területi bontásban semmiféle információt sem hoztak nyilvánosságra. 1950 után hivatalosan sokáig nem létezett munkanélküliség, így erre vonatkozó statisztikai adatokat 1987-ig nem is közöltek.

- **A rendszerváltozást, ill. a német újraegyesítés követő időszak teljesen új** periódus mindkét ország, ill. terület munkaügyi statisztikájában. A korábbi lappangó munkanélküliség mindkét vizsgált területen nyílttá vált, ráadásul tömeges méreteket öltött. A munkaügyi statisztika a generális változásokat igyekezett ugyan regisztrálni, de ez korántsem sikerült megnyugtató módon. Ez elsősorban Magyarországra igaz, ahol a publikált munkaügyi statisztikák alig alkalmasak kutatási célokra. Az 1990-es népszámlálás majd az 1996-os mikrocenzus kiterjedt ugyan a munkanélküliség felmérésére is, a kapott adatok azonban nem eléggé részletesek, másrészt pedig nem vethetők össze érdemben más munkanélküliségi adatokkal.

Ennél is nagyobb probléma, hogy a mai napig nem alakult ki olyan munkaügyi statisztika, ami képes a gyakran és gyorsan változó folyamatok és események regisztrálására. A helyzet komolyságát jól jelzi, hogy még olyan alapvető fontosságú mutatóról sincsenek teljesen megbízható adatok, mint a foglalkoztatottak száma. A munkanélküliséggel kapcsolatban több helyen is

---

² Az MSZMP PB 1960 márciusában tartott ülésén két változat közül lehetett választani. Az első variáció szerint „véderő” címszó alatt kimutatásra kerül a honvédség 65 ezer fős létszáma, de a területi bontás nem a valóságnak megfelelően történne. Közölni lehetne további 35 ezer főt a rend- és jogbiztonság címszó alatt a maradékot pedig szét kellene osztani az egyes népgazdasági ágak között.

A második változatban nincs adat a véderőről, „rend- és jogbiztonság” címén 60 ezer fő szerepelne, 70 ezer fő pedig szétosztásra kerülne (mezőgazdaság: 25 ezer fő, ipar: 20 ezer fő stb.). Magyar Országos Levéltár (MOL), M-KS-288 f. 5/182.

végeznek, ill. végeztek adatgyűjtést, az eltérő módszerek miatt azonban ezek az információk nem vagy alig hasonlíthatók össze. Az Országos Munkaügyi Központ havonta közli ugyan a regisztrált munkanélküliek legfontosabb alapadatait, ezek területi bontásban azonban csak megyei szinten állnak rendelkezésre, ez pedig nem elég részletes a kutatáshoz. Még rosszabb a helyzet a KSH ILO-standard szerinti negyedéves felmérésével, ami csak nagytérési szinten (NUTS-2) releváns.

Az egykori NDK területére vonatkozóan lényegesen jobb a munkaügyi statisztika, ami persze nem a szocialista Németország érdeme, hanem a nyugat-német statisztika gyors adaptálásának a következménye az új tartományokra. A Szövetségi Munkaügyi Hivatal (Bundesanstalt für Arbeit) havonta kiadott jelentései lehetővé teszik a főbb munkaügyi folyamatok vizsgálatát, ráadásul egy konzekvens rendszerben. Problémát jelent viszont, hogy az adatok területi bontása itt sem elég részletes: az új tartományokban kialakított 35 munkaerőpiaci körzet (Arbeitsamtbezirk) eléggé nagyvonalúan fedi le a teret, s főleg az É-i részeken túlságosan nagy területek tartoznak egy-egy körzethez. Ezen segít valamit, hogy időnként közölnek munkanélküliségi adatokat járási és városi szintre (Land- und Stadtkreis) is és ez már sűrűbb hálózatot jelent.

B) A **nem publikált statisztikai adatok** felhasználására elsősorban ott volt szükség, ahol a közzétett statisztikai adatok kiegészítésre szorultak, vagy éppen nem álltak rendelkezésre megfelelő mennyiségben és összetételben. Így a rendszerváltozás utáni magyarországi munkanélküliség vizsgálatánál elsősorban az Országos Munkaügyi Központ adatbázisát lehet és érdemes használni. Ennek legnagyobb előnye, hogy az adatok a mintegy másfélszáz munkaerőszolgálati körzetre is rendelkezésre állnak, így a munkanélküliség egyes jellemző vonásai kistérségi szinten is vizsgálhatók.

Ennél kisebb jelentőségű, de mindenképpen említést érdemel, hogy a KSH archívumában sikerült megtalálni az 1949-es népszámlálás feldolgozott, de nem publikált munkanélküliségi adatait. Az 1950 nyarán készült feldolgozás a törvényhatóságokra (megyék és megyei városok) vonatkozóan rögzítette a munkanélküliek kor-, képzettség- és nemek szerinti megoszlását, valamint a munkanélküliség időtartamát.

C) A **levéltári források** jól használhatók olyan esetekben, amikor a statisztikai adatok teljesen hiányoznak, a folyamatokról és történésekről viszont jó lenne tudni

valamit. Így a szocialista Magyarország munkaerőpiaci feszültségeiről elsősorban a Magyar Országos Levéltár (MOL) fondjaiban volt érdemes információkat keresni. Az 1956 előtti évekre vonatkozóan a Munkaerőtartalékok Hivatala (MTH), az utána következő évtizedeket illetően pedig az MSZMP Politikai Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei, a Munkaügyi Minisztérium és az ún. Mechanizmus Bizottság anyagai szolgáltak nem egyszer meglepő információkkal.

D) Az elsődleges források mellett természetesen felhasználásra került a **téma szakirodalma** is, amiről részletesebben a következő fejezetben esik szó. Előzetesen annyit azonban szükséges megjegyezni, hogy a többi forráshoz hasonlóan a felhasználható szakirodalom is meglehetősen egyenetlen és aszimmetrikus. Összességében a német nyelvű publikációk többet nyújtottak a vizsgálathoz, s ez különösen igaz az 1990-es évekre. Ez persze nem meglepetés: a német újraegyesítés gazdasági, társadalmi és politikai következményei olyan horderejű témát jelentettek, hogy erre rávetette magát az egész német társadalomtudomány. Ennek eredményeként könyvtárnyi publikáció született, s ebből lehetett szemelgetni a jelen kutatáshoz is.

A felhasználható információs forrásokkal kapcsolatos problémák mellett a kutatás során más módszertani nehézségekkel is meg kellett küzdeni. Ezek közül néhány:

- Mivel sem a trianoni Magyarország, sem pedig az NDK nem szerves történelmi fejlődés során létrejött államalakulat, nem elhanyagolható problémát jelentett a kialakításuk előtti időszakra releváns területi adatok beszerzése. Ez különösen az NDK területére jelentett gondot, mivel a német statisztika hagyományos területi egységei a tartományok (Provinzen) és a királyságok (Königreiche), s ezeknek a történelmileg kialakult közigazgatási egységeknek a határai gyakran nem igazodtak az 1949-ben meghúzott keletnémet határokhoz. Így a korábbi statisztikai adatok átszámítása lényegében megoldhatatlan feladat. Ez csak ott lehetséges, ahol adatokat járási szinten is közölték, erre azonban csak az 1933-as népszámlálásnál került sor. Magyarország esetében egyszerűbbnek tűnik a helyzet, mivel a vármegyék általában kisebb területűek voltak, mint a német tartományok, ill. királyságok. A trianoni határok meghúzásánál azonban ügyet sem vetettek a korábbi közigazgatásra, így jónéhány vármegyét megosztottak Magyarország és az utódállamok között. Később az alapvető statisztikai adatok egy részét átszámították ugyan az új országterületre, a foglalkozási és munkanélküliségi adatokat azonban nem.

Így mindkét vizsgált terület esetében az a megoldás került előtérbe, hogy az I. világháború előtti időszakra vonatkozóan a foglalkoztatottság és a munkanélküliség főbb folyamatai a Német Birodalom, ill. a Magyar Királyság vagy Birodalom egészére kerülnek bemutatásra, s ezen belül próbálunk utalni a két vizsgált terület sajátosságaira. Ezt a megoldást az is szükségessége teszi, hogy az egyébként jóhírű német gazdaság- és társadalomtörténet feltűnően érzéketlen a problémák területi aspektusai iránt. Így innen sem lehetett túlságosan sokat meríteni.

- További problémát jelentett, hogy a különböző folyamatok és események vizsgálata a két területen nem mindig lehetett hasonló mélységű. Jobbik esetben ez annak a következménye, hogy nem azonos fontosságúak voltak, így szükségképpen a tárgyalásuk sem azonos súlyú. Más esetben viszont a gondot az jelentette, hogy eltérő mennyiségű adat állt rendelkezésre a vizsgálathoz. Jobb híján ezt az aszimmetriát fel kellett vállalni, s feladni a teljesen kiegyensúlyozott szerkezetre törekvés szándékát.
- A kutatás során felhasznált tetemes mennyiségű adat és információ prezentálása szintén a módszertani problémák közé tartozik. Az értekezés megfogalmazása során igyekeztünk elkerülni azt a buktatót, hogy a szövegbe bezsúfolt rengeteg adat olvashatatlanná teszi a munkát. Az információk megjelenítése elsősorban térképek és ábrák segítségével történt, s még a sokoldalas táblázatok közlésétől is tartózkodtunk.
- A szakirodalomból ismert ábrázolási módszerek mellett új megoldásként került bevezetésre a *munkanélküliség ún. intenzitási térképe*. Ennek lényege, hogy a különböző időpontokra készült munkanélküliségi térképeken az egyes területek munkanélküliségi rátája a mindenkori országos átlaghoz viszonyítva került ábrázolásra. Az abszolút érték helyett tehát viszonyszámokat használunk. A módszer előnye, hogy időről-időre nyomon lehet követni az egyes térségek munkanélküliségének alakulását az országos átlaghoz képest, azaz plasztikusan bemutatható a javulás vagy éppen a romlás.

3. Szakirodalmi háttér és kutatástörténeti előzmények

Amint az már korábban is említésre került, a téma szakirodalma meglehetősen egyenetlen. Így korszakonként és országonként is meglehetősen változó, hogy milyen mértékben lehetett a korábbi kutatások eredményeire támaszkodni. Ennek persze vannak előnyei és hátrányai is, a magam részéről inkább előnynek éreztem, hogy nem kutattak már el mindent előlem.

Ha az értekezés korszakolását némileg összevonva sommásan az 1945 előtti kutatástörténeti háttérrel kívánjuk megvilágítani, akkor azzal kell kezdeni, hogy a német oldal a jobban megkutatott. Itt a német gazdaság- és társadalomtörténet-írás kiemelkedő képviselőinek munkájára lehetett támaszkodni. Közülük is elsőként a történeti migrációkutatás világszerte ismert és elismert szakembere, Klaus J. BADE érdemel említést, aki nemcsak hihetetlen termékenységgel, hanem tudományszervezői és szerkesztői munkájával is rengeteg tett a migrációkutatás terén (BADE, K.J. 1982, 1984a, 1984b, 1994, 1996).

Sokat lehetett meríteni a népességtörténeti munkákból is (pl. KÖLLMANN, W. – MARSCHALK, P. 1972, MARSCHALK, P. 1984, AUBIN, H., – ZORN, W. 1976), valamivel kevesebbet a kimondottan a munkanélküliséggel foglalkozó történeti munkákból (NIESS, F. 1978, FÜHRER, K.CH. 1990). Itt a fő gond a munkanélküliség területi problémáinak szinte teljes negligálása. A német szerzők mentségére annyit azonban mindenképpen el kell mondani, hogy ez a fajta megközelítés eléggé általános a historikusok között. Ez az oka annak, hogy pl. a munkanélküliség történetét összefoglaló neves munkát érdemben nem is lehetett felhasználni az értekezésben (GARRATY, J. é.n.).

A hazai kutatásokat nézve itt is elsősorban a kivándorlást feldolgozó munkákra lehetett a leginkább támaszkodni. A tengerentúli kivándorlást már a kortársak – elsősorban statisztikusok – is részletesen vizsgálták. Közülük elsősorban THIRRING G. (1902) adatgazdag elemzése és szemlélete nyújtott sokat, valamint LAKY D. nagyívű áttekintése az 1899–1913 közötti kivándorlás statisztikai adatait közlő kiadvány (MSK 67) bevezető tanulmányaként. A problémakör újabb feldolgozását az 1980-as években PUSKÁS J. (1982) végezte el, akinek munkái újabb adalékokkal gazdagították a korábbi ismereteket. A belső vándorlás áttekintése során elsősorban DÁNYI D. (2000) adatgazdag feldolgozásaira lehetett támaszkodni.

Nagy segítséget nyújtott a kutatáshoz, hogy Magyarország népesedéstörténetét demográfusaink meglehetősen részletesen feldolgozták. Itt elsősorban KOVACSICS J. tevékenysége érdemel említést, aki szerkesztőként 1963-ban és 1997-ben is tető alá hozott olyan történeti demográfiai köteteket, amelyek hosszú ideig alapmunkák lesznek.

Meglehetősen szerény viszont az 1945 előtti munkanélküliséggel foglalkozó hazai szakirodalom, három név azonban mindenképpen említést érdemel: a maga korában nemzetközi hírű FERENCZI I. (1915), a két világháború között a munkanélküliségről módszertanilag is értékes összefoglalást író SZÁDECZKY-KARDOSS T. (1932), valamint a MAGYARY-iskolához tartozó BEREZNAI A. (1943), aki az első átfogó tanulmányt írta a hazai mezőgazdasági munkanélküliségről.

A szocializmus időszakában az NDK-val foglalkozó munkaerőpiaci és egyéb vizsgálatok egyik legfontosabb jellemzője, hogy azok nem a szocialista Németországban készültek: vagy a régi NSZK-ban, vagy a már újraegyesült Németországban. Ez az időszak munkaerőpiaci és népesedési szempontból is jól megkutatott, s született több olyan alapmunka, amire lehetett támaszkodni a kutatásnál. A népesedési folyamatok áttekintésénél különösen lehetett használni STEINBERG, H.G. (1991) nagy összefoglaló művét, továbbá GRUDMANN, S. (1998) kimondottan Kelet-Németország népességfejlődését tárgyaló munkáját.

Az NDK gazdasági fejlődésének és ezen belül a foglalkoztatottság alakulásának megítéléséhez jól használhatók az NDK gazdaságáról összeállított kézikönyvek (DDR-Handbuch 1985; HANDBUCH 1989), valamint a keletnémet „gazdasági csoda” ellentmondásait elemző munka (SCHNEIDER, G. 1993). A két Németország közötti vándorlás évtizedes folyamatairól WENDT, H. (1995) adott jó áttekintést.

A szocialista Magyarország munkaerőpiaci folyamatainak áttekintése főleg elsődleges adatok felhasználásával történt, ami persze nem jelenti a szakirodalom mellőzését, mindössze más szerepet kapott, azaz inkább háttérinformációkat adott és eszméket ösztönzött. Különösen hasznos volt ebből a szempontból a közgazdasági szakirodalom tanulmányozása. KORNAI J. (1980) alapvető munkája a hiányról sokat segített a szocialista munkaerőpiac belső összefüggéseinek megértésében, TÍMÁR J. számos munkája (pl. 1964, 1990) pedig a konkrét történések megértésében segített eligazodni. A múltba vesző, az 1940-es évek folyamatainak feltárásaiban már inkább a történések munkáira lehetett támaszkodni, elsősorban BAKSAY Z. (1983) nagy forrásanyagot feltáró könyvére a II. világháború utáni munkanélküliségről.

A rendszerváltozást, ill. a német újraegyesítést követő új időszak a korábbtól generálisan eltérő munkaerőpiaci folyamatai jónéhány tudományterület erőteljes érdeklődését felkeltették. Mivel a geográfia nincs ezek között, inkább más diszciplínák kutatási eredményeire lehet támaszkodni. Korábbi hagyományaiból kiindulva a közgazdaságtudomány több képviselője is elmélyült a foglalkoztatás és a munkanélküliség vizsgálatában, közülük főleg FAZEKAS K. (1993) és KÖLLŐ J. (1993) tanulmányai voltak hasznosak az értekezés szempontjából. A szociológusok figyelmét is felkeltette a munkanélküliség, s ennek következményeként jónéhány átfogó munka és esettanulmány is született, melyek közül BÁNFALVY CS. (1989, 1993) elemzései nyújtottak hasznos információkat.

A munkanélküliség egyes sajátos aspektusai áttekintő munkák közül főleg az ifjúsági munkanélküliséggel (LAKI L. 1993, 1997), a cigányság problémáival (KERTESI G. 1994), a női munkanélküliség sajátosságaival (FREY M. 1992), a foglalkoztatáspolitikai és a munkaerőpiaci programok jellemző vonásaival (LÁZÁR GY. 1994) foglalkozó tanulmányok és könyvek voltak elsősorban hasznosíthatók az értekezés megírásához.

Mindenképpen említést érdemel, hogy a magyar munkaerőpiac sajátosságai külföldi geográfusok érdeklődését is felkeltették. Közülük elsősorban P. MEUSBURGER tevékenységet kell kiemelni, aki szerkesztőként már két Magyarországgal foglalkozó kötetet is tető alá hozott (MEUSBURGER, P.–KLINGER, A. 1995; MEUSBURGER, P.–JÖNS, H. 2001). Ezen túlmenően haszonnal forgatható a magyar és lengyel munkaerőpiacot összehasonlító kötet is (DORENBOS, R. 1999).

A Németország új tartományaiban kialakult munkaerőpiaccal foglalkozó szakirodalom olyan bőséges, hogy abban csak elveszni lehet. A legfrissebb termésből mindenképpen kiemelendő az NSzK Nemzeti Atlaszának újabb kötete, ami részletesen foglalkozik a munkaerőpiaccal is (Nationalatlas... 2001), továbbá FASSMANN, H. (2000) összefoglaló tanulmánya a két Németország munkaerőpiacáról. A korábbi munkák közül a leginkább használható egy tulajdonképpen munkaanyagnak készült összeállítás, ami remek áttekintést ad a foglalkoztatottság és a munkanélküliség hosszútávú alakulásáról Németországban (Erwerbstätigkeit... 1996).

A német újraegyesülés utáni viharos években több összefoglaló munka is tárgyalta a keletnémet munkaerőpiac sajátos folyamatait. Ezek közül a leginkább használhatók: NICKEL, H.M. et al. (Hrsg.) 1994, FRIEDRICH, H.–WIEDEMEYER, M. (1994), NOLTE, D. et al. (Hrsg.) 1995, BENIEN, M. et al. (1996).

Mindenképpen említést érdemel, hogy a német újraegyesülés munkaerőpiaci következményei magyar kutatók figyelmét is felkeltették, ezzel kapcsolatos eredményeik jelentősen gazdagították a téma szakirodalmát (pl. CSÉFALVAY Z. 1997 FALUSNÉ SZIKRA K. 1994).

4. Foglalkoztatottság és munkanélküliség a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában

4.1. Előzetes megjegyzések

Erre az időszakra leginkább az a jellemző, hogy minden bizonytalan, így magának a korszaknak a lehatárolása is, mivel gazdaság- és társadalomtörténeti szempontból nem lehet két konkrét évszám közé szorítani. Az időszak végével kisebb a probléma, mert az 1860-as évek végére, ill. az 1870-es évek elejére tehető, amit a magyar kiegyezés és a német egység létrejötte elég jól kijelöl. A korszak kezdete viszont egyáltalán nem köthető politikai vagy köztörténeti eseményhez, s nem kapcsolható egyértelmű gazdaságtörténeti cezúrához sem. A német oldalt nézve valamikor a 18. század végén és a 19. század elején kezdődtek olyan folyamatok, ami a téma szempontjából fontos (demográfiai átmenet, kivándorlás), Magyarországon viszont még ezek a kapaszkodók is hiányoznak. Így végülis a korszak lehatárolásánál elsősorban a németországi eseményeket és folyamatokat kellett és lehetett figyelembe venni.

Ez a korszakolási probléma egyúttal jelzi a két ország gazdaság- és társadalomtörténetében jelentkező fáziseltolódást. Ez a jelen esetben azt jelenti, hogy a „munka piacosodása”, a munkaerőpiac, a munkanélküliség stb. Németországban korábban jelent meg, mint Magyarországon. Ez azzal a következménnyel járt, hogy az átmenetinek nevezett időszak hét-nyolc évtizede alatt témánk szempontjából fontos folyamatok és változások lényegében csak a német területeken jelentkeztek, hazánkban említésre méltó dolog ebből az aspektusból alig történt. Ezek átcsúsztak a következő időszakra, s *ami Németországban több mint egy évszázad alatt zajlott le, az Magyarországon fél évszázadnál is rövidebb idő alatt ment végbe* – szükségszerűen eltérő módon és mértékben.

A munkaerőpiac kialakulása Németországban annak ellenére korábban indult meg, hogy a területi széttagoltság sok minden akadályozott. Ugyanakkor viszont jónéhány folyamat és intézkedés elősegítette a modern értelemben vett „munka világának” kialakulását. Ezek közé tartozott pl. a német államok közötti vámszövetség (Zollverein) kialakítása, ami egyfajta „közös piacot” jelentett a politikai széttagoltság ellenére is. Részben ehhez is kötődött a vasúthálózat gyors kiépülése, ami ugrásszerűen megnövelte a migráció lehetőségét is. A munkaerőpiac szempontjából több fontos változást hoztak a Poroszországban 1807-től kezdve bevezetett reformok, pl. a

jobbágyszabadság, az iparújság szabadságának kimondása, a nemesi kiváltságok egy részének eltörlése, modern közoktatás bevezetése (SCHLAGLICHTER .... 1986).

Ennek a „defenzív modernizáció” néven is emlegetett reformsorozatnak (FULBROOK, M. 1993) nincs magyarországi megfelelője, ezzel is jelezve, hogy a magyar reformkornak eltérő problémái voltak, mint a német „Vormärz”-nek. A különböző reformok és törvényi szabályozások azonban csak bizonyos peremfeltételeket teremtettek meg a munkaerőpiac kialakulásához és fejlődéséhez, a döntő momentumot azonban nem lehetett jogszabályokkal befolyásolni: a népességfejlődést.

4.2. Népességfejlődés, munkaerőpotenciál és foglalkoztatottság

Németország népesedési helyzetéről az első megbízható és részletes adatok 1816-ból származnak: ekkor a mintegy 540 ezer km²-nyi területen 24,8 millió lakos élt, ami 45,9 fő/km²-es népsűrűségnek felelt meg.³ Magyarország esetében az első igazán használható forrás a II. József kori összeírás: ekkor a Magyar Birodalomban mintegy 9,5 millió lakos élt, ami 30 fő/km² körüli népsűrűséget jelentett. Ettől kezdve hosszabb ideig csak bizonytalan becslések vannak, elfogadható adatokat majd csak az 1851-es népszámlálás hoz: ekkor már 13,2 milliós a népesség (KOVACSICS J. 1997, VÖRÖS K. 1980), a népsűrűség pedig körülbelül annyi, mint Németországban 1816-ban.

Igazán biztosnak tűnő adataink azonban csak korszak végéről vannak, amikor mindkét ország már megfelelő statisztikai apparátussal rendelkezett a népszámlálások elvégzésére. Ezek szerint Magyarország népessége 1870-ben 13,6 millió, a Német Birodalomban pedig 1871-ben 41 millióan éltek.⁴ Ennek megfelelően a népsűrűség 48 fő/km², ill. 76 fő/km².

Az említett néhány alapadat is jelzi, hogy a két ország népességfejlődése ebben az időszakban jelentősen eltért egymástól, s ennek következtében Németország Európa sűrűbben, Magyarország pedig a ritkábban lakott országai közé tartozott, sőt hazánk még a Habsburg-birodalmon belül is a legritkábban benépesült országok sorában szerepelt.

A benépesültség különbségei még nagyobbak az NDK, ill. a mai Magyarország területét nézve. A későbbi NDK 108 ezer km²-nyi területén 1831-ben hat millióan,

---

³ Statistik des Deutschen Reichs (a továbbiakban SDR), Band 150, p. 185.

⁴ U.o.

1875-ben pedig már közel tíz millióan éltek, ami 56, ill. 92 fő/km²-es népsűrűségnek felel meg (DDR 1990). Ehhez viszonyítva a magyar népességfejlődés lényegesen kisebb dinamikát mutatott: a II. József-kori kb. 2,7 milliós népességszám 1840 körül 4 millióra emelkedett, 1870-ben pedig valamivel túlhaladta az öt milliót (KLINGER A. 1997). Így a népsűrűség még 1870-ben is csak 54 fő/km², ami valamivel magasabb érték ugyan mint a Magyar Királyság átlaga, de messze elmarad a vizsgált német terület értékétől.

Ez a különbség elsősorban azzal magyarázható, hogy *Németország már valamikor a 18. század végétől az ún. demográfiai átmenet második fázisába került*, ami az agrártársadalmaknak az ipari társadalmakba történő átmeneti szakaszát jellemzi. Az 1816-tól rendelkezésre álló születési és halálozási adatok azt jelzik, hogy már ez az időszak is a gyors népességgyarapodás időszaka Németországban: 1816–1870 között a születési ráta a legtöbbször 34–45 ‰ közötti, a halálozási pedig 25–30 ‰ között mozgott (BADE, K. J. 1984). Így a természetes szaporodás aránya szinte mindig az évi 1 ‰ körül volt, s még a nagy járványok (pl. 1831) idején is mindig pozitív.

Ugyanebben az időszakban a magyarországi népesség szaporodási magatartása a fenti mintától jelentős mértékben eltért. Az 1830–1859 közötti népesedési adatok⁵ szerint Magyarországon a születési arányszám általában 27–29 ‰, a halálozási ráta pedig – a járványos éveket leszámítva – 20–25 ‰. Ennek megfelelően az évenkénti természetes szaporodás szinte mindig 1 ‰ alatti. Más források az 1823–1843 közötti időszakra magasabb születési és halálozási arányszámot mutatnak ki, a természetes szaporodás évi rátája azonban itt is csak 7–8 ‰. Ez az időszak még a pusztító járványok kora is, így – ellentétben Németországgal – több évben is természetes fogyást regisztráltak. Nagyobb időszakokat nézve, úgy tűnik, hogy ennek ellenére azért gyorsult a népességnövekedés üteme: az átlagos évi növekedés 1787 és 1850 között 5,5 ‰, 1850–1857 között 6,2 ‰, 1857 és 1869 között pedig 9,4 ‰ (KATUS L. 1979). Bármelyik adatsort is nézzük tehát, *a német és magyar népességfejlődés dinamikájának különbségei markánsan jelentkeznek ebben az időszakban*.

A népességnövekedés Németország különböző részein természetesen eltérően alakult, a gyors gyarapodás nem mindenütt volt jellemző. A tényleges népességnövekedés éves átlaga a Német Birodalomban 1816–1855 között 9,6 ‰, ami mögött jelentős területi különbségek húzódtak meg. A későbbi NDK területét nézve azonnal szembetűnik az *Észak-Dél szindróma*: demográfiai folyamatok egészen más képet mutattak a terület két

---

⁵ Az adatok forrása: KOVACSICS J. 1997

részén. Az északi és a déli területek eltérő benépesültsége már a 19. század elején markánsan jelentkezett: amíg Mecklenburg és Elő-Pomeránia népsűrűsége 1816-ban jóval az országos átlag alatti (24, ill. 46 fő/km²), addig a Szász Királyság már ekkor a birodalom legsűrűbben lakott területe (közel 80 fő/km²). Jóval az országos átlag feletti Tübingia benépesültsége, s valamivel az átlag feletti Szász-Anhalt értéke is. Brandenburg ekkor benépesültsége alapján az északi területekhez sorolható.

Az ezt követő négy évtizedben a két terület benépesültsége valamelyest közelebb került egymáshoz, mert az északi területeken valamivel gyorsabban nőtt a népesség. 1855 után azonban a növekedés Mecklenburgban és Elő-Pomerániában szinte teljesen megállt, Brandenburgban viszont mérsékeltebb ütemben ugyan, de azért folytatódott. Így 1871-ben *a népsűrűség alapján határozottan kettévált a későbbi NDK területe*: az északi részek (Mecklenburg, Elő-Pomeránia és Brandenburg) népsűrűség 40–50 fő/km², miközben a birodalmi átlag ekkor már 76 fő/km².

Az ettől D-re eső területeken eltérő mértékben ugyan, de átlag feletti a benépesültség. Miként korábban is, az egész birodalom legsűrűbben benépesült állama a Szász Királyság: 15 ezer km²-en több mint két és fél millióan éltek, ami 170 fő/km²-es népsűrűségnek felelt meg.⁶

A tényleges szaporodás összetevőit nézve kitűnik, hogy a természetes szaporodás alapján 1841–1870 között feltűnő különbség nem volt a későbbi NDK egyes térségei között: a 10–12 ‰-es évi természetes szaporodási ráta valamivel felette volt a 9–10 ‰-es birodalmi átlagnak.

A népességfejlődést tehát igazából már ebben az időszakban is a vándorlás alakította. Az 1841–1870 közötti időszak három dekádjában a migráció egészét (nemzetközi és belföldi vándorlás együtt) nézve a statisztikailag külön kezelt négy nagyvárost (Berlin, Lübeck, Bréma és Hamburg) leszámítva egyedül a Szász Királyságban volt végig nyereséges a vándormozgalom. A többi területen a migráció nyereséges, de nagyon eltérő mértékben. A legnagyobb veszteség *Mecklenburgban* volt, ahol az időszak végére *az elvándorlás lényegében felemésztette a természetes szaporodást.*

A népességfejlődés területi különbségei Magyarországon is jelentkeztek, azonban adatok hiányában nem mutatható be olyan részletesen, mint Németországban. A népességnövekedés térségi jellemzőinek alakulása viszonylag megbízhatóan a II. József

---

⁶ SDR, Band 150, p. 185.

kori és az 1869-es népszámlálás adataira támaszkodva vázolható fel. Ebben az időszakban *a népességfejlődés regionális tendenciái közül a legfontosabb a kiegyenlítődés, tehát éppen ellentéte a Németországban megfigyelhető differenciálódásnak.*

A királyi Magyarország benépesültsége – minden 18. századi vándormozgalom ellenére – több szempontból is tükrözte a török hódoltság következtében kialakult helyzetet. Így még II. József korában is kitűnt az átlagosnál magasabb népsűrűségével egy DNY–ÉK irányú zóna, amit az országhatár, ill. a Zágráb és Zemplén megye közötti vonal határolt. Ennek közvetlen folytatása egy szintén országhatárhoz tapadó övezet, ahol viszont a legritkább a benépesültség. Ebben az Ung és Háromszék közötti zónában a népsűrűség még a 20 fő/km²-es értéket sem érte le, hasonló ritka benépesültség volt jellemző a Duna-Tisza közén és a Tiszántúl déli részén is.

Ez a kép 1869-re jelentősen megváltozott: *a Kárpát-medence korábban ritkásan benépesült belső területein az átlagosnál gyorsabb népességnövekedés történt*, így a népsűrűség korábbi nagy területi különbségei érzékelhetően csökkentek. Az eltérő dinamikát egyértelműen jelzi, hogy az 1780-as évek közepe és 1869 között a Magyar Birodalom népességszáma 66,2 %-kal (PÁPAI B. 1963), a mai Magyarországé pedig 86,9 %-kal növekedett (RÉTVÁRI L. 1976).

Ennek következtében a népesség száma különösen gyorsan nőtt az Alföld jelentős részén, *így érzékelhetően csökkent az a nyugat-kelet lejtő, ami a 18. század végén a népesség eloszlását még jellemezte.* 1869-ben a legsűrűbben (Csongrád: 64 fő/km²) és a legritkábban lakott megye (Bács-Kiskun: 38,5 fő/km²) közötti különbség nem túlságosan nagy, az egykori NDK korabeli értékeit nézve azonban Magyarország jóval ritkábban lakott. Járási szinten nézve kiterjedt térségekben a népsűrűség még a 40 fő/km²-t sem ért el, s ilyen területek az Alföldön és a Dunántúlon egyaránt akadtak (SÁRFALVI B. 1991).

A formálódó munkaerőpiac szempontjából nézve ebben az időszakban a népesedési folyamatok alapján véve kedvezően alakultak Magyarországon. Ezek közül a legfontosabb, hogy *a népesség területi megoszlása kezdett összhangba kerülni az egyes térségek eltartó képességével.* A relatíve túlnépesedett ÉNy-i területek lassú népességgyarapodásával szemben ugrásszerűen nőtt a népesség az Alföld korábban ritkásan betelepült részein, ahol főleg az ármentesítések teremtették meg ezen növekedés gazdasági alapjait.

A munkaerőpiac és a foglalkoztatottság szemszögéből azonban nem a teljes népesség, hanem annak munkára fogható része, a munkaerőpotenciál⁷ a lényeges. Megfelelően részletes statisztikai adatok híján erre vonatkozóan a vizsgált időszakban inkább csak felületes áttekintés adható, az is elsősorban német területen.

A népesség korstrukturája az egykori NDK területét nézve a Szász Királyságban és a Szász Tartományban ismert az 1822 és 1864 közötti felmérések alapján. Eszerint az előbbiben a népesség 32-33 %-a, az utóbbiban pedig 34-36 %-a volt 15 év alatti. A 60 év felettiek aránya mindössze 6-7 %. Ennek megfelelően a munkaképes korú népesség a lakosság kb. 2/3-a, a munkaerőpotenciál viszont 46 % (Szász Királyság), ill. 44-45 % körül ingadozott (Szász-Tartomány). Németország többi területeihez viszonyítva ezek az átlagosnál magasabb arányok voltak (KÖLLMANN, W. 1974).

Magyarország esetében még ennél is kevesebb információval kell megelégedni. Lényegében a kormegoszlásra vannak csak adatok, a teljes népességre először meglehetősen késő, 1857-ben. Ekkor a történelmi Magyarország népességének 35,3 %-a volt 15 évesnél fiatalabb, s mindössze 4,4 %-a 60 évesnél idősebb (KOVACSICS J. 1997). Az 1869-es népszámlálás adatai szerint a 15 évesnél fiatalabbak aránya a mai országterületen ennél valamivel magasabb (36,7 %), s némileg nőtt a 60 évesnél idősebbek aránya is (5,1 %). Ettől lényegében nem tért el a történelmi országterület korszerkezete sem (PÁPAI B. 1963). Így *a magyar és a német területek korstrukturája ebben az időszakban generálisan nem tért el egymástól, s nincs okunk feltételezni ezt a munkaerőpotenciál esetében sem.*

Annál nagyobb volt a különbség a két ország népességeltartó képességében, ill. a munkaerőpotenciál kihasználásában. A vizsgált időszak nagyobb része *Németország esetében súlyos krízisekkel volt tele, a népességszám és az ország eltartóképessége között jelentős szakadék tátongott, s a munkaerőpotenciál is jóval nagyobb volt az igényeknél. Németország az 1850-es évekig egyértelműen túlnépesedett ország ennek*

⁷ A munkaerőpotenciál definíciója hosszas viták után sem egyértelmű még korunkra nézve sem. A különböző szerzők és statisztikai kiadványok általában a munkaképes korú népességet veszik figyelembe, nincs azonban megállapodás arról, hogy ide mely korcsoportok tartoznak. Leggyakrabban a 15–65 és a 15–74 évesek kategóriája fordul elő, ez az eltérő nomenklátúra azonban nem könnyíti meg a kutatók dolgát.

A múltra vonatkozóan azonban más határértékekkel szükséges dolgozni, s ez érvényes a 19. század els 2/3-ára is. Az akkori átlagos életkort vagy a születéskor várható életkort figyelembe véve nem érdemes felső korhatárt keresni. Így munkaképes korú népességnek a 15 évesnél idősebb populáció vehető. Ha ebből kiemeljük azokat a csoportokat, amik különböző okokból bizonyosan kiszorultak a munka világából (pl. nyugdíjasok, rokkantak, felügyelet alatt állók stb.), akkor kapjuk meg a munkaerőpotenciált, amivel ténylegesen lehet számolni a gazdaságban (KÖLLMANN, W. 1974).

súlyos munkaerőpiaci következményeivel.⁸ Ebből az aspektusból a túlnépesedés úgy fogható fel, mint a népességnövekedés és a foglalkoztatási lehetőségek közötti összhang megbomlása. Ez azt jelenti, hogy a német nemzetgazdaság általában nem volt abban a helyzetben, hogy a növekvő munkaerőpotenciált felvegye és hasznosítsa.

Ezen problémakör szempontjából a vizsgált időszak nagyon határozottan két periódusra tagolódik. Korszakhatárnak 1850, vagy az 1850-es évek eleje tekinthető. Ez az időpont lényegében az ipari forradalom megindulását jelenti, s ennek megfelelően jelentős gazdasági fellendülést hozott. Az ezt megelőző évtizedek a munkaerőpiac szempontjából lényegében folyamatos krízist jelentettek, aminek jónéhány következménye hatalmas súllyal nehezedett a német társadalomra.

Az időszak átmeneti jellegét mutatja az is, hogy a tényleges bér munkások nagy tömege ekkor még nem alakult ki. Ezt egyértelműen jelzi, hogy 1846-ban a lakosság mindössze 5 %-a dolgozott a gyáripárban, s csak kb. 1/6-a függött valamilyen mértékben munkabértől (NIES, F. 1978). Valójában persze már ez is egy jelentős növekedés eredménye, mivel becslések szerint Németországban a nem mezőgazdasági bér munkások száma 1800-ban 85 ezer, 1846-ban viszont már 1 millió (PIRENKEMPER, T. 1984). Ugyanakkor jelentős tömegek szorultak ki a munka világából, elsősorban a jobbágyszabadság, a céhek felszámolása és az iparújság szabadságának bevezetése miatt. Ez az időszak, amikor koldusok és csavargók tömege lepte el Németországot, nem találván munkát, vagy valamilyen más kereseti lehetőséget.

Vannak becslések arra vonatkozóan, hogy milyen mértékben volt kihasználva a munkaerőpotenciál: eszerint 1849-ben 100 munkaerőre a Szász Királyságban mindössze 74, a Szász Tartományban pedig 80 munkahely jutott (KÖLLMANN, W. 1974). A jelentős túlnépesedés azonban ekkor még nem a ma ismert munkanélküliség formájában jelentkezett elsősorban, hanem az ún. alulfoglalkoztatottság volt inkább a jellemző. Ez azt jelenti, hogy a növekvő számú munkaerőnek csak egy kisebb része volt teljesen munka nélkül, a többség kapott ugyan valamilyen munkát, de nagyon alulfizetett volt, s ráadásul csökkenő reálbér mellett, ami esetenként a létminimum alá is süllyedhetett. Így ebben az időszakban az *alulfoglalkoztatottság és a csökkenő reálbér sokkal jobban meghatározták a munkaviszonyokat, mint a munkanélküliség* (PIRENKEMPER, T. 1984).

A foglalkoztatottság súlyos problémái jelentő szerepet játszottak széles tömegek elnyomorodásában. A pauperizációhoz azonban más tényezők is hozzájárultak,

---

⁸ Nem véletlen, hogy Malthus tanai Németországban nagy figyelmet keltettek, miközben Magyarországon alig foglalkoztak velük.

elsősorban a súlyos élelmezési helyzet. A 19. század első felében meglehetősen sok olyan év volt Németországban, amikor katasztrófálisan rossz volt a termés. Ezek közül is kiemelkedett az 1816–18-as, és az 1845–46-os időszak. Az első élelmezési válsághoz Németország történetének első tömeges munkanélkülisége is kapcsolódott, a második esetben is nagy volt a tényleges munkanélküliség. Ennek következtében az 1840-es évek második felében Németország helyzete sok szempontból hasonló volt mint Írországhoz, s úgy tűnt, hogy nem kerülhet el egy hatalmas kataklizmát.

Ez végülis nem következett be, mert *az 1850-es évek elejétől szinte egycsapásra generális gazdasági és társadalmi változások történtek*. Úgy tűnik, hogy a Kondratyev-féle „hosszú hullámok” Németországra ekkor jól illettek: az 1840-es évek közepéig tartott az 1. hullám leszálló ága, ezt viszont már a 2. hullám javuló időszaka követte (NIESS, F. 1978). A nem jelentéktelen előzmények után 1850-től meginduló iparosodás pillérei ekkor szénbányászat, a vasipar és a vasútépítés (BERENDT T.I.–RÁNKI GY. 1987). A fejlődés gyors tempója látványosan átalakította a munkaerőpiaci viszonyokat is: ennek leginkább feltűnő jele, hogy *a korábban krónikus munkaerőfelesleg egyes konjunkturális időszakban már munkaerőhiányba ment át* (pl. 1865 körül). Ez a „take-off” periódus (ROSTOW, W.W. 1969) rövid idő alatt betagolta a munka világába a korábbi mezőgazdasági és ipari „tartalékseregeket”. Ezzel az agrártérsegek túlnépesedése jelentősen csökkent, vagy akár meg is szűnt. A korábbi időszakokkal ellentétben a foglalkoztatottak száma gyorsabban növekedett, mint a népességszám: pl. 1861 és 1875 között Poroszországban a nem mezőgazdasági foglalkoztatottak köre kétszer olyan gyorsan nőtt, mint az össznépesség (PIERENKEMPER, T. 1984).

A munkaerőpiac elsősorban iparra koncentrálódó fejlődése megindította a foglalkozási átrétegződést is, bár a mezőgazdaság dominanciája ekkor még megmaradt. A területi különbségek azonban jelentősek: Poroszországban 1867-ben a foglalkoztatottak közel 2/3-a még az agrárszektorban dolgozott, s csak szűk 1/3-a az iparban (PIERENKEMPERT, T. 1984), miközben a leginkább iparosodott Szász Királyságban az agrárszféra részesedése már 1861-ben is csak 25 %, az iparé pedig 64 %. A kevésbé iparosodott, s Poroszországhoz tartozó Szász Tartományban is 1876-ben már nagyjából azonos volt az ipar és a mezőgazdaság aránya (kb. 40–40 %) a foglalkozási szerkezetben (KÖLLMANN, W. 1974).

Az 1850-től induló ipari forradalom valóban alaposan átrendezte a német munkaerőpiacot, s felszámolta a túlnépesedést, *a totális társadalmi összeomlás elkerülését* azonban végülis nem annyira ez, hanem *az előző évtizedek tömeges*

kivándorlása eredményezte: a tengeren túlra történő exodus volt Németországban is az a szelep, ami megakadályozta, hogy a túlnépesedés elviselhetetlen mértékűre emelkedjen. Az Atlanti-óceán túlsó partjára történő kivándorlás német földről nagyon korán, már a 18. század utolsó évtizedeiben megkezdődött. A kivándorlás súlyponti területe ekkor DNy-Németország (Pfalz, Baden, Württemberg), ez azonban az idők folyamán ÉK-i irányban mozdult el. Így az 1860-as években a leginkább érintett rész már Közép-Németország, ezután pedig már a Birodalom keleti területei adták a legtöbb kivándorlót (KÖLLMANN, W.–MARSCHALCK, P. 1972). Így különböző időszakokban ugyan, de Németországnak szinte minden részét érintette az exodus.

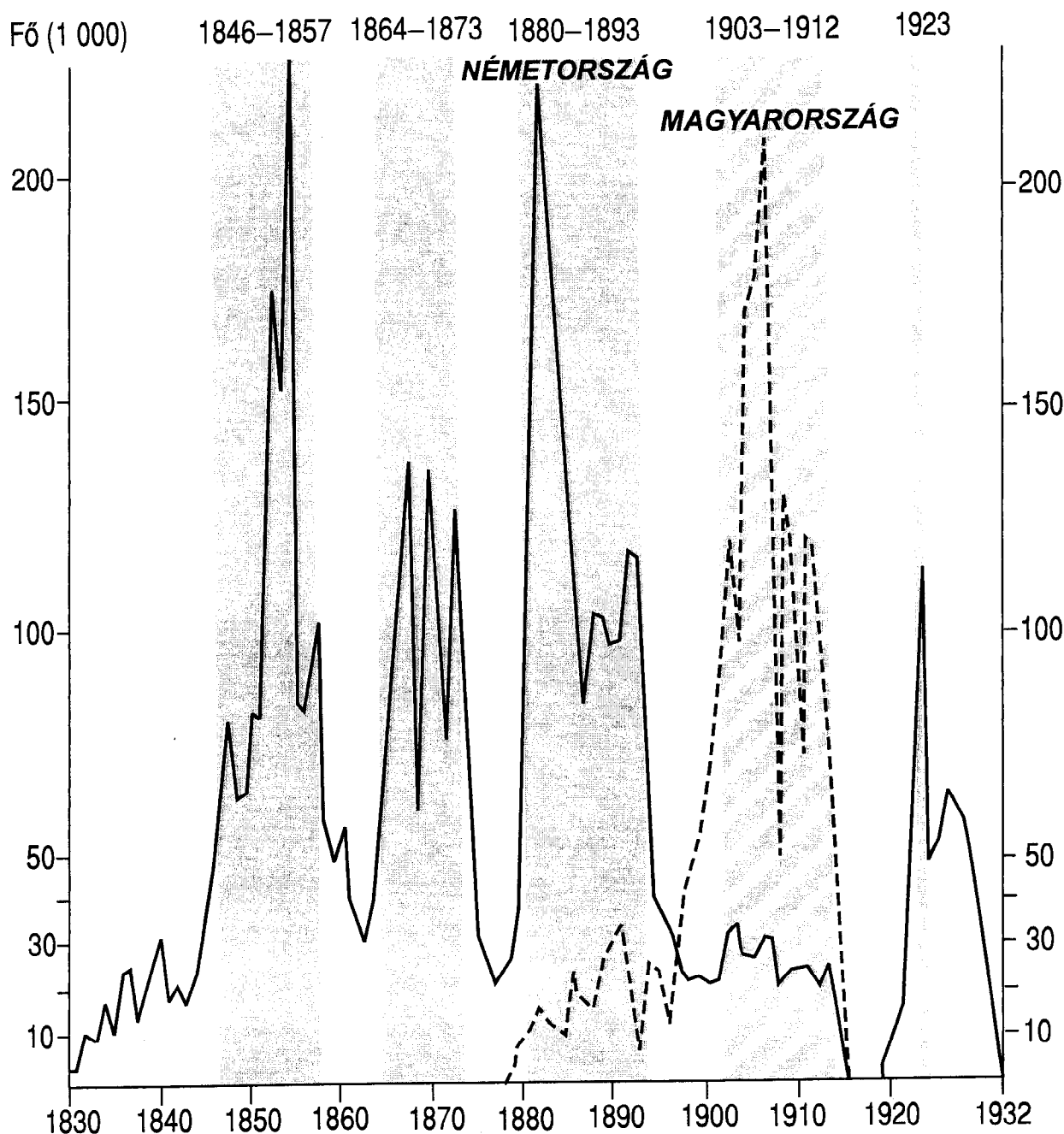
A németek tengerentúli kivándorlásának egyik jellemzője, hogy meglehetősen hosszú időszakot fogott át: a 18. század utolsó évtizedeitől az 1920-as évek elejéig tartott ez a migráció, természetesen nem azonos intenzitással. Az 1816–17-es élelmezési válságtól 1914-ig 5,5 millióan vándoroltak ki Németországból az Egyesült Államokba, ami az összes tengerentúli kivándorlás kb. 90 %-a (BADE, K. J. 1994). Emellett a többi kivándorlási irány elhanyagolható jelentőségű: az 1820-as években még volt kisebb mozgás Oroszország irányába, s az 1850-es években politikai okokból megpróbálták a kivándorlók egy részét Amerika helyett a Habsburg-birodalom németek lakta térségeibe – így Magyarországra is – irányítani, de ez teljesen eredménytelen maradt (SCHLAGLICHTER... 1986).

A németek tengerentúlra vándorlásának három nagy és egy kisebb maximuma alakult ki, s ebből az első kettő a vizsgált időszakra esett. Ezek szükségszerűen mindig gazdasági, társadalmi vagy éppen politikai válságokkal kapcsolódtak össze. A rendelkezésre álló adatok szerint 1821 és 1870 között több mint 2,3 millióan vándoroltak ki német földről az Egyesült Államokba,⁹ s ezzel a németek második legnagyobb bevándorló csoportot alkották az USA-ban.

Jóllehet már az 1816–17-es évszázadokban kb. 20 ezerre emelkedett az évente kivándorlók száma, az első nagy kivándorlási hullám az 1844–46-os válság következtében alakult ki, s egészen 1857-ig elhúzódott. Ez közel 1,4 millió veszteséget jelentett Németországnak (KÖLLMANN, W. 1974). Ezen belül különösen az 1854–57-es időszakban volt tömeges az exodus, amikor néhány év alatt több mint fél millióan hagyták el hazájukat. Az abszolút csúcs az 1854-es év, amikor mintegy 240 ezren vándoroltak ki a tengerentúlra (BADE, K. J. 1984) [1. ábra].

---

⁹ A Magyar Szent Korona országainak kivándorlása és visszavándorlása, 1899–1913. Magyar Statisztikai Közlemények (a továbbiakban MSK), Új sorozat, 67. kötet. Budapest, 1918. p. 48.

Forrás: Bade, K. J. 1984a, p. 264 kiegészítésekkel
 Terv: Dövényi Zoltán
 Grafika: Kaiser Miklósné

1. ábra A tengerentúli kivándorlás Németországból és Magyarországról

A részben korszakunkra eső második nagyobb kivándorlási hullám az 1864–1873 közötti időszakra esett, ez azonban jóval kisebb, mint az előző. Ezt egyértelműen jelzi, hogy az 1000 lakosra jutó kivándorlók száma 1852-53-ban 4, 1854-ben 6, 1867-ben viszont csak 3,3 (PUSKÁS J. 1982).

A németek tengerentúli kivándorlására azonban nemcsak az időbeli hullámváltozás, hanem egy jelentős szerkezetváltás is jellemző. Ez azt jelenti, hogy a különböző időszakokban a társadalom eltérő csoportjait csapolta meg az exodus, ráadásul ez a folyamat még területileg is differenciálódott. Az 1871-ig terjedő időszakban a kivándorlók fő csoportját a DNY-i területekről a kis- és szegényparasztok, a középső térségekből a kézművesek, Mecklenburgból pedig napszámosok és cselédek alkották (BADE, K. J. 1984). Ez elsősorban a különböző területek eltérő gazdasági-társadalmi viszonyai miatt alakult így: a DNY-i részeken a paraszti birtokok sajátos öröklése,¹⁰ a középső területeken a háziipar tönkremenetele, Mecklenburgban pedig a junker nagybirtokok viszonylag csekély munkaerőigénye adott vándorbotot a lakosság kezébe.

Összességében a vizsgált időszakban a tengerentúli kivándorlás elsősorban a vidéki-falusi térségeket érintette, s jórészt családok kivándorlását jelentette. Ez markánsan jelentkezett *a későbbi NDK területén is: a kivándorlás intenzitása¹¹ az agrárjellegű Mecklenburgban az 1870-ig terjedő időszakban több mint háromszorosa az iparosodott Szászországnak* (BADE, K. J. 1984).

A német földön lezajlott viharos folyamatokhoz és eseményekhez képest ebben az időszakban Magyarországon szinte semmi sem történt. Ennek talán legfontosabb oka, hogy *hazánkban nem volt túlnépesedés*, így hiányzott a folyamatok egy részét kiváltó feszítőerő. Ellentétben Németországgal, nem voltak nagy területekre kiterjedő és ismétlődő éhínségek sem. Még az 1863-as, az Alföldet sújtó katasztrofális szárazság élelmezési problémáit is sikerült különösebb probléma nélkül megoldani.

További lényeges különbség, hogy Magyarországon ebben az időszakban még nem kezdődött meg az ipari forradalom, így ennek hatása sem jelentkezett. Másként alakult a nemzetközi vándorlás is, aminek legfőbb jellemzője, hogy Magyarországon ekkor még nem indult meg a tömeges exodus a tengerentúlra, az 1848–49-es szabadságharcot követően Amerikába került kb. négyezer magyar illetőségű személy csak szerény előfutárnak tekinthető. A kiegyezés tájáig Magyarország nemzetközi

¹⁰ Németország egyes részein az ún. Realertheilung volt szokásban, ami szerint a birtokot teljes egészében az elsőszülött fiú örökölte, a többiek más formában – általában pénzben – kapták meg a részüket.

¹¹ A kivándorlás intenzitását az 1000 lakosra jutó kivándorlók száma fejezi ki.

vándorlása meghatározó mértékben a szomszédos országokkal, ill. területekkel zajlott, ennek nagyságáról azonban eléggé bizonytalanok az adatok. Ezek szerint 1823–1843 között a ki- és bevándorlás lényegében kiegyenlítette egymást (KOVACSICS J. 1997), az 1850-es évektől kezdve azonban a még mindig jelentős bevándorlás egyre kevésbé tudta ellensúlyozni a növekvő kivándorlást (KATUS L. 1979). Ez ekkor főleg rövidtávú mozgást jelentett, azaz a Felvidék és a Dunántúl nyugati megyéiből Ausztriába, Erdélyből pedig Romániába irányult a mozgás. A folyamat gyorsulását jelzi, hogy Ausztriában 1857-ben még csak 53 ezer, 1869-ben viszont már 91 ezer magyar állampolgár regisztráltak.¹²

A szomszédos területekről folyó bevándorlásról ekkor még alig vannak adataink, mivel a magyar bevándorlási statisztika majd csak az 1880-as évektől kezd kiépülni. A befelé irányuló migrációs folyamatot nézve mindenképpen említést érdemel a zsidóság bevándorlása, ami már az 1840-es évektől jelentősen felgyorsult, s ekkor már főleg Galícia volt a kibocsátó térség (BELUSZKY P. 1996).

---

¹² MSK, 67. kötet, p. 100.

5. Foglalkoztatottság és munkanélküliség a kapitalista átalakulás korában

Ellentétben az előző, átmenetinek nevezett korszakkal *itt már legalább fő vonásaiban párhuzamosan haladt a magyar és német munkaerőpiac fejlődése*. Nem éppen szerencsés végkifejlettel, de összefonódott a két ország történelme is: szövetségesként vettek részt az I. világháborúban, így együtt is veszítették el. Ez elég súlyos következményekkel járt ahhoz, hogy egyúttal korszakhatárt is jelenthessen ebben a vizsgálatban is. Így a kapitalista átalakulás kora az 1870-es évektől az I. világháború végéig, ill. praktikus okokból 1920-ig tart.

Fél évszázad, ami mindkét országban messzeható változásokat hozott szinte minden területen, így a munkaerőpiac átalakulásában is. A munkaerőállomány alakulását alapvetően meghatározó demográfiai folyamatokat nézve Németországban kiteljesedtek a már korábban megindult változások. Minden probléma (pl. kivándorlás, világháborús veszteségek) ellenére a népességszám ebben az időszakban is gyorsan növekedett: 1871-ben 41, 1900-ban 56,4, 1910-ben közel 65, 1920-ban pedig 62 millió (az új országterületen 56,5 millió) lakost regisztráltak a birodalom területén¹³. Az iparosodás kiterjedésével méginkább növekedtek a különbségek a népesség területi megoszlásában: *az iparilag fejlett/fejlődő térségek dinamikus népességnövekedésétől messze elmaradt az agrárvidékek gyarapodása*.

Ez a kettősség pregnánsan jelentkezett a későbbi NDK területén is. Itt volt Berlin, a világ egyik leggyorsabban növekvő nagyvárosa (népességszáma a századforduló után már meghaladta a 2 milliót), továbbá az egész Birodalom legsűrűbben lakott területe: a Szász Királyság népsűrűsége 1910-ben 320 fő/km², míg az országos átlag 120 fő/km². Thüringia és Szász-Anhalt benépesültsége is felette volt az átlagnak, de még Brandenburg is erősen megközelítette ezt az értéket, miközben Mecklenburgban még az 50 fő/km²-t sem érte el. A fenti nagy eltéréseket a népességszámnövekedés jókora különbségei is alátámasztják: 1871–1910 között Németország népessége közel 60 %-kal növekedett, miközben Mecklenburg értéke a 15 %-ot sem érte el, ellentétben a Szász Királyság 88 %-os és Brandenburg 100 %-t meghaladó értékével (SOZIALGESCHICHTLICHES ... 1975).

A Birodalom népessége gyors gyarapodásának forrása ebben az időszakban a természetes szaporodás, egyes területek esetében azonban a vándorlás is komoly tényező volt. Németország a demográfiai átmenet modelljében éppen 1871-ben lépett be

---

¹³ SDR, 150. p. 185, KÖLLMANN, W. 1974, Sozialgeschichtliches... 1975.

a 3. fázisba (növekedési szakasz), s mivel a vizsgált időszakban végig ebben is maradt, szükségeszerű a nagymérvű természetes szaporodás. A születési ráta az I. világháború kitöréséig 41 ‰-ról kb. 27 ‰-re csökkent ugyan, a halálozási arány viszont 30 ‰-ről 15 ‰-re. Így a szaporodási ráta több mint négy évtizeden keresztül sohasem süllyedt 10 ‰ alá, így a munkaerőutánpótlás forrása a természetes népmozgalom oldaláról biztosított volt.

A vizsgált területet nézve feltűnő, hogy az előző időszakhoz képest *a szaporodás területi különbségei érzékelhetően nőttek*: a Szász Királyság és Szász-Anhalt 14–15 ‰-es évi természetes szaporodásától jelentősen elmaradt Mecklenburg 10 ‰ körüli értéke¹⁴. Ezen terület demográfiai adataiból az is kitűnik, hogy az itt élő népesség szaporodási magatartása jelentősen eltért a több német agrártérségnél tapasztaltaktól: itt ugyanis az 1000 házasságban élő 15–50 év közötti nőre jutó évente született gyerekek száma jelentősen az országos átlag maradt. Ennek munkakerőpiaci következményei bizonyos fáziseltolódással jelentkeztek is.

A viszonylag szerény természetes szaporodás jelentős részét „elvitte” a migráció az egykori NDK északi területeiről, így alakult ki a korábban említett alacsony népsűrűség. A vándorlás a vizsgált terület jelentős részén szintén veszteséges, csak jóval kisebb mértékben. Továbbra is nyereséges volt viszont a migráció a Szász Királyság, 1880-tól pedig Brandenburg számára.

A kapitalista fejlődés időszakában Magyarország népesedési folyamatait is hasonló tényezők alakították, mint Németországban, de nem jelentéktelen eltérésekkel. Így pl. rögtön a kezdet is egészen más: miközben a Birodalom az 1870-es évek elején belép a demográfiai átmenet 3. fázisába, Magyarország átmenetileg visszaesik az elsőbe. Ennek oka az 1872–74-es kolerajárvány, ami az utolsó középkori jellegű járvány az országban¹⁵. A bizonyosan 200 ezer feletti halálozás és a járvány többi következménye miatt *drasztikusan megtört az 1860-as évektől gyorsuló ütemű népességnövekedés*. Ez is szerepet játszott abban, hogy 1871–1910 között a történelmi Magyarország népességszáma mindössze 34,6 ‰-kal növekedett. A Magyar Királyságon belüli nagy különbséget jelzi, hogy *a mai országterületen viszont 52%-os a gyarapodás, ami már nem sokkal maradt el Németország 58 %-os növekedésétől.*

¹⁴ SDR, 150, pp. 192–193.

¹⁵ A járványok ebben az időben persze Németországot sem kerültk el: az utolsó nagyobb kolerajárvány Hamburgban tört ki 1892-ben.

Németország dinamikusabb népességnövekedése miatt tovább nőtt a különbség a két ország benépesültségében. 1910-ben a történelmi Magyarország népsűrűsége alig több mint a fele a németországi értéknek ($64,6 \text{ fő/km}^2$), de még a mai területen is jócskán elmaradt tőle ($81,8 \text{ fő/km}^2$), nem is beszélve az egykori NDK 140 fő/km^2 körüli népsűrűségéről. Mivel az ország mai területén ebben az időszakban is inkább a Dunától K-re volt gyorsabb a népességgyarapodás, így *a népsűrűség korábban megindult kiegyenlítődése ebben az időszakban is folytatódott*. Ez viszont egyúttal azt is jelzi, hogy az iparosodás nem tudta igazán befolyásolni a népesedési folyamatokat, mert a fővárost és agglomerációját leszámítva nem alakultak nagyobb kiterjedésű iparilag fejlett, urbanizált, sűrűn lakott térségek.

A Német Birodalomhoz képest Magyarországon arányaiban a természetes szaporodás is kisebb népességnövekedést produkált. Ennek több oka is megemlíthető. Ezek közé tartozik, hogy Magyarországon a természetes szaporodás rátája alacsonyabb volt, mint Németországban. Ez úgy alakult ki, hogy a születési és a halálozási arányszám is magasabb, mint a Birodalomban, a kettő közötti különbség viszont kisebb. A természetes szaporodás évi átlaga 1883–1914 között $11,3 \text{ ‰}$, de több évben is $10,0 \text{ ‰}$ alatti (KATUS L. 1979). Ennél lényegesebb, fontosabb, hogy *Magyarországon a „demográfiai robbanás” időszaka jóval rövidebb: a népességgyarapodás „jó éveit” nézve ez nálunk talán egyharmada, mint Németországban*. Ennek népesedési és munkaerőpiaci következményei akkor még nem jelentkeztek, évtizedekkel később azonban annál inkább előtérbe kerültek.

Akárcsak a korábban említett mutatók esetében, a természetes szaporodás terén is a mai Magyarországon volt kedvezőbb a helyzet, a mutató értéke érzékelhetően meghaladta a történelmi Magyarország átlagát. A legnagyobb természetes szaporodást felmutató megyék túlnyomó része a mai Magyarországra jutott, s elsősorban a Dunától K-re eső területeken helyezkedtek el.

A népesség, ill. a munkaerőpotenciál alakulásában közös jellemvonás, hogy *a nemzetközi vándorlás mindkét országban komoly szerepet kapott* ebben. Ez Magyarország esetében teljesen új fejlemény volt, ellentétben Németországgal, ahol a korábbi tendenciák részben folytatódtak ugyan, de korábban ismeretlen tényezők is előkerültek. Az előző időszakban nagy népességvesztést okozó tengerentúli kivándorlás folytatódott ugyan, de már csak egy – de az éppen a legnagyobb – hullámhegy alakult ki, s 1893-tól a tömeges Amerikába vándorlás meg is szűnt (1. ábra). A kivándoroltak számának dekádonkénti alakulását nézve az 1851–1860 közötti

közel egymillió csúctól kiindulva a vizsgált időszak végén, 1901–1910 között már csak mintegy 340 ezer Amerikába tartó német emigránst regisztráltak. Így összességében 1871–1914 között 2.150 ezer német állampolgár hagyta el szülőföldjét Amerika irányába. Az évente kivándorlók száma utoljára 1882-ben volt 200 ezer felett, s 1893 után már végig 50 ezernél kevesebb az emigráns¹⁶, és ezzel az 1830 évek szintjére esett vissza a kivándorlás. Németország népességszámához képest ez már nem volt komoly.

A tengerentúlra történő kivándorlás erőteljes csökkenése mögött jórészt Németország korszakunkban végbement generális gazdasági és társadalmi átalakulása áll. Az okok közül elsőként kell említeni, hogy *megszűnt az a túlnépesedés, ami korábban szinte a társadalmi összeomlás szélére vitte az országot*. Az ipari forradalom olyan mennyiségű új munkahelyet hozott létre, hogy a német gazdaság már képes volt felvenni a megnövekedett munkaerőpotenciál döntő részét. És itt messze nem csak az ipari munkahelyekről van szó: W. SOMBART vizsgálatai szerint egy városban 100 új ipari munkahely ugyanennyi munkahely létrehozását igényli a szolgáltatásokban (in: KÖLLMANN, W. 1974).

Ez persze nem ment egycsapásra: a vizsgált korszak első két évtizede majdnem teljesen átfogja a „nagy depresszió” néven ismert, gazdasági visszaesésekkel és krízisekkel tarkított időszakot (1873–1895), aminek az első periódusa (1873–1879) ráadásul a tőkés termelési mód első ciklikus válsága volt. Mivel ez a német és az amerikai gazdaságot egyaránt súlyosan érintette, ebben az időszakban csak szerény méretű kivándorlásra volt lehetőség.

A válság megszűnésével azonnal ugrásszerűen megnőtt az emigránsok száma, kialakult az 1880–1893 közötti nagy csúcs. Ennek megszűnése azonban már nem egy újabb válsághoz, hanem éppen ellenkezőleg, az 1895-től az I. világháborúig tartó hosszú konjunktúrális időszakhoz kötődik. Ez a német gazdaság hatalmas fellendülésének az időszaka, ami markáns munkaerőpiaci következményekkel is járt. Ennek egyik nagyon lényeges elemét az akkori német kancellár, Caprivi már 1891-ben megfogalmazta egyik parlamenti beszédében:

„Nekünk exportálni kell: vagy árut, vagy embert exportálunk. Ezzel a növekvő népességgel és az ennél kisebb mértékben növekvő iparral nem vagyunk abban a helyzetben, hogy tovább éljünk.”¹⁷

---

¹⁶ MSK, 67. p. 48, Sozialgeschichtliches ... 1975, pp. 38–39.

¹⁷ Idézi BADE, K. J. 1996, p. 413.

A kérdés néhány év alatt eldőlt: a dinamikus gazdasági növekedés következtében *Németország egyre kevesebb munkaerőt exportált, sőt hamarosan importra szorult a legfőbb termelőerőből.* Ezt a fordulatot egyértelműen jelzi, hogy Németország nemzetközi vándorlása 1896–1905 között pozitív, azaz nyereséges volt számára ez a vándormozgalom (KÖLLMANN, W. 1974).

Így a német munkaerőpiacon a nemzetközi vándorlás közvetítésével egy sajátos csereakció zajlott le ezekben az évtizedekben. Nem érdektelen a kérdés, hogy kik mentek el és kik jöttek a helyükre, kit veszített el és kit nyert a Birodalom.

Az emigránsok összetétele a vizsgált időszakban szinte minden szempontból átalakult. Mivel a kivándorlás súlypontja ekkor már áthelyeződött az ország ÉK-i részére, a második, de még a harmadik kivándorlási hullámban is a napszámosok, cselédek és a nem elsőszülött parasztfiúk domináltak. Amilyen mértékben átalakult azonban Németország agrárországból ipari nagyhatalommá, úgy növekedett a kivándorlók között az ipari és tercier foglalkozásúak aránya. Így az I. világháború előtti években az Amerikába vándorlóknak már csak jó egynegyede jött a mezőgazdaságból (BADE, K. J. 1984a). Mindenképpen szükséges azonban megjegyezni, hogy a paraszti foglalkozású kivándorlók számának csökkenésében bizonyosan szerepet játszott, hogy az Egyesült Államokban megszűnt a szabad földfoglalás lehetősége.

Az agrártérségekből jövő kivándorlók arányának csökkenésével egyre kisebb lett a családi kötelékben emigrálók részesedése is és egyre inkább előtérbe került az individuális kivándorlás. Ezzel együtt jelentősen megváltozott az emigránsok korszerkezete: nagyon gyorsan növekedett a leginkább produktív korosztályok (21–50 évesek) aránya. Ez már egy egészen más típusa volt a kivándorlóknak, sokszor nem is a végleges maradás szándékával kelt át az óceánon, hanem inkább a konjunktúrát akarta kihasználni. Így ez a kivándorlás inkább nevezhető „*transzatlanti vendégmunkás-vándorlásnak*”, mint tényleges kivándorlásnak (BADE, K. J. 1984).

Az 1816–1914 között kivándorolt közel 5 millió fő az 1910-es német népesség mintegy 8,5 %-át tette ki, s *ennek egy része az 1890-es évektől egyre inkább hiányzott a német munkaerőpiacról.* a dinamikusan fejlődős ipari térségekben kezdett munkaerőhiány fellépni. Ez olyan szívóerőt jelentett, hogy nemcsak a belső, hanem a nemzetközi vándorlást is felerősítette.

Az 1870-es adatok szerint a Birodalom népességének alig több mint a fele élt ott, ahol született. A belső vándorlásban résztvevők mintegy 70 %-a csak kisebb távolságra költözött, mintegy 9 millió fő azonban az interregionális, azaz nagytávú migrációban

vett részt. Ez meghatározó mértékben *kelet-nyugat irányú vándormozgalom* volt, aminek keretében a keleti országrészek falusi perifériális térségeiből Közép- és Nyugat-Németország iparterületeire irányult a népességmozgás. Így *a későbbi NDK területén ebből leginkább Berlin és a Szász Királyság profitált.*

Mivel korszakunkban a tengerentúli kivándorlás és az interregionális belső vándorlás fő forrásterülete egyaránt *Németország ÉK-i része, az 1880-as évek végére ez az országrész olyan mértékben kiürült, hogy a vidék mezőgazdaságában katasztrófális munkaerőhiány alakult ki* (BADE, K. J. 1984b). A tőke korában nem sűrűn fordul elő munkaerőhiány agrárterületeken, itt a sajátos vándormozgalom azonban ehhez vezetett. A problémát belső forrásokból már nem lehetett megoldani, ezért importálni kellett a munkaerőt a Németországtól keletre fekvő térségekből, ahol viszont nagy volt a munkaerőfelesleg. Az innen beáramló munkavállalók száma az 1880-as évektől dinamikusán növekedett, s 1910-ben már 1.260 ezer külföldi állampolgárt regisztráltak a Birodalom területén, miközben ezek száma 1871-ben csak 207 ezer volt (BADE, K. J. 1996).

A „külföldi vándormunkások” legnagyobb csoportját az akkor Oroszországhoz tartozó ún. kongresszusi Lengyelországból érkező lengyelek alkották. Mivel Németország K-i részén is sok lengyel élt, ezen etnikum túlságos megsaporodása évtizedeken keresztül német – elsősorban porosz – belpolitikai problémának számított. Az európai történelemben ritkán kapcsolódott össze olyan szorosan a munkaerőpiac, nemzetközi vándorlás és biztonságpolitika, mint a császári Németországban. A Max WEBER által „Kelet lengyelesítése” (Polonisierung des Osten)¹⁸ néven említett folyamat azonban nem maradt meg a keleti országrész problémájának, mert idővel a bel- és külföldi lengyelek nagy tömegben jelentek meg az iparvidékeken is, elsősorban a Ruhr-vidéken.

A külföldi munkavállalók másik nagy csoportját a rutének alkották, akik egyrészt Galícia túlnépesedett területeiről vándoroltak Németországba, másrészt az orosz fennhatóságú vidékekről. A német munkaerőpiac bizonyos vonzást Magyarországra is gyakorolt, ez azonban nem volt számottevő: *1899–1913 között valamivel több mint 41 ezer magyar állampolgár vándorolt ki Németországba.*¹⁹

Az I. világháború kitörése után a Birodalom munkaerőproblémái tovább súlyosodtak, ezért fokozottan kívánt támaszkodni az Osztrák-Magyar-Monarchiából érkező vendégmunkásokra. Mivel a Monarchia a német igényeket nem tudta kielégíteni, ez elég sok feszültséget okozott a szövetségesek között. 1913/14-ben még mintegy 330

---

¹⁸ WEBER, M. 1892, pp. 491–493.

¹⁹ MSK, 67. p. 90.

ezer osztrák és magyar állampolgár dolgozott Németország iparában és mezőgazdaságában, ebből azonban csak mintegy 26 ezer volt Magyarországról. A háború végére azonban ez a létszám is négyezer alá csökkent (ELSNER, L. 1984).

A nemzetközi vándorlás az idők folyamán nemcsak strukturálisan, hanem területileg is jelentősen átalakult. Az egykori NDK területe ebből a szempontból is a már többször megfigyelt kétosztatúságot mutatta: miközben az É-i terület a kivándorlási gócok közé tartozott, a többi térségből az átlagosnál jóval kisebb a tengerentúlra történő kivándorlás. A teljesség kedvéért azonban el kell mondani, hogy Mecklenburg sajátos típusát képviselte a kivándorlási térségeknek: az exodus viszonylag későn, az 1850-es években kezdődött, az 1870-es évek elején kulminált, s ettől kezdve gyorsan csökkent az intenzitása (KÖLLMANN, W.–MARSCHALK, P. 1972).

A Németországot érintő nemzetközi vándorlás és a munkaerőpiac folyamatait nézve az adatok arra utalnak, hogy a *tengerentúli kivándorlás „túlpörögte” magát, azaz többen hagyták el az országot, mint amennyit a gazdaság nélkülözni tudott.* Ez a következtetés azonban csak történelmi távlatból vonható le, a 19. század első felében a súlyos túlnépesedéssel küzdő országban aligha gondolt bárki is arra, hogy a kapitalista fejlődés akkora gazdasági növekedést fog hozni, hogy több mint egy millió munkavállaló hiányzik a munkaerőpiacról. A későbbiekben azután ez a munkaerőhiány még többször megjelenik, s egy meglehetősen stabil problémája lesz a német munkaerőpiacnak. Világosan kell azonban látni, hogy a probléma nem újkeletű, hanem jelentős részben a 19. századi kivándorlásokban gyökerezik.

A német és a magyar munkaerőpiacot befolyásoló folyamatok és események közül a vizsgált időszakban a kivándorlás már közös tényező, mivel ez ekkorra már Magyarországot is elérte. Ezen kívül túl sok hasonlóság nincs is, mivel *a magyarországi exodus számos szempontból eltér a németországitól.* Hazánkban hivatalosan előírt kivándorlási statisztika csak 1899-től volt, így részletesebb adatokkal korszakunkban csak másfél évtizedes időszakra rendelkezünk.

A korabeli becslés szerint a külföldön élő magyarok száma 1910-ben kb. másfél millió, közvetlenül az I. világháború előtt már ennél is negyed millióval több, ha pedig az amerikai magyarok gyerekeit is számba vesszük, akkor két millióra volt tehető a létszám²⁰. Ez nem kevés: a Magyar Birodalom 1910. évi népességszámának kb. 1/10-e, ráadásul ezen néptömeg túlnyomó része egészen rövid idő alatt hagyta el az országot.

---

²⁰ MSK, 67. p. 136*

A sporádikus előzmények után a magyarországi exodus 1880-tól vett nagyobb lendületet, s a jelentős hullámzások ellenére 1871–1913 között csak a tengerentúlra több mint két millióan hagyták el a Magyar Birodalmat²¹. Ezt a veszteséget a bevándorlás és a visszavándorlás csak kisebb mértékben enyhítette. Németországhoz hasonlóan a fő kivándorlási irány a történelmi Magyarország esetében is az Egyesült Államok: 1899–1913 között a Magyar Birodalomból 1390 ezren vándoroltak ki, ebből közel 1,2 millióan az Egyesült Államokba (PUSKÁS J. 1982).

Az „Amerika-láz” kezdete 1880-ra tehető, amikor egyetlen év alatt mintegy 8700-an vándoroltak ki az Egyesült Államokba. Ezt követően 1892-ig tendenciájában növekedett az emigránsok száma, de a maximum is alig haladta meg a 35 ezer főt. A kivándorlásnak ez a szakasza így jóindulattal is csak egy minicsúcsnak nevezhető, időben viszont egybeesett a németországi kivándorlás harmadik és legnagyobb maximumával. A Német Birodalomban ezzel le is zárult a tömeges kivándorlás időszaka, Magyarországon viszont ekkor kezdődött: 1903-ban már 120 ezer kivándorlót regisztráltak, az 1907-es csúcs közel 210 ezer, de még 1913-ban is közel 120 ezren emigráltak. Németországgal ellentétben a folyamat nem békés úton minimalizálódott, hanem az I. világháború akasztotta meg. Így az *Amerikába irányuló magyarországi kivándorlás csak egy, de annál intenzívebb maximumot produkált (1. ábra)*. Ezt egyértelműen jelzi, hogy a magyarországi exodus keretében 1907-ben 1000 lakosra 9,3 kivándorló jutott, Németországban viszont soha nem érte el a hatot sem.

A viszonylag rövid, de annál intenzívebb magyarországi kivándorlás okait keresve bonyolultabb a helyzet, mint Németországban: itt ugyanis a túlnépesedés nem öltött olyan méreteket, sohasem volt átfogó, az ország minden részét érintő probléma, aminek következtében tömegeknek kellett elhagyni az országot. *Relatív túlnépesedés azonban volt az ország kisebb-nagyobb részein*, ahol az 1880-as évektől erőteljesebbé váló népességnövekedés oda vezetett, hogy ezen területek eltartókéességét az ott élő lakosságtömeg elérte, vagy túlhaladta. *Ezek a térségek jórészt az ország peremterületein feküdtek*, s tulajdonképpen szükségszerű, hogy ezekből a vidékekről megindult a népesség elvándorlása.

Mivel ekkor már a take off-periódusban vagyunk, szükségszerűen látszik, hogy a túlnépesedett területek népességfeleslegét az ipar, kisebb mértékben pedig a szolgáltatások

²¹ Az európai kikötők adatai alapján közvetítettek száma (MSK, 67. p. 47.) önmagában és a kiadvány többi táblázatával összevetve is túlságosan magasnak tűnik. Itt az 1899–1913 között 1.648 ezer Amerikába kivándorolt személy szerepelt, másutt viszont ennél több mint 257 ezerrel kevesebb emigránst adnak meg (PUSKÁS J. 1988).

vegyék fel. A magyarországi ipari forradalom azonban minden szempontból lényegesen elmaradt a németországi mögött, így a felemás gazdasági átalakulás keretében a mezőgazdaságon kívüli ágazatokban a munkahelyek száma nem nőtt olyan ütemben, ami az ország egészére kiterjedő szívóhatást gyakorolt volna a túlnépesedett területekre.

Így a kivándorlás igazából akkor vált tömegessé, amikor világos lett, hogy az akkori belső munkaerőpiac nem képes felvenni a növekvő számú munkaerőt. Ehhez azonban az is kellett, hogy az 1880-as években született népes korosztályok megjelenjenek a munkaerőpiacon. Ez a századforduló után következett be, s ez kétségkívül jelentős demográfiai nyomást jelentett.

További fontos tényező, hogy az európaiak tengerentúlra vándorlásában a mintakövetés, az informális kapcsolatok, az ún. láncvándorlás szinte mindenhol jelentős szerepet játszott. Így a kivándorlás fokozatosan kialakuló belső feltételei (a demográfiai nyomás, munkaerőpiaci feszültségek stb.) aktivizálásához erre a kívülről érkező impulzusra mindenképpen szükség volt. Mivel Magyarország környékére földrajzi helyzeténél fogva viszonylag későn érte el az európai kivándorlási hullám, ez a külső hatás is csak megkésve jelentkezhetett.

A fentiekén túl – főleg lokális szinten – más tényezők is szerepet játszottak a magyarországi kivándorlásban (vállalkozókedv, korábbi tapasztalatok, a kivándorlás megszervezése stb.),²² így nem meglepő, hogy az ország egyes részeit nagyon eltérő mértékben érintette a kivándorlás. Az egyik legfontosabb területi különbség, hogy *az ország jelenlegi területén érzékelhetően kisebb mértékű volt az exodus, mint más térségekből*: az 1390 ezer kivándorlóból kb. 314 ezer jutott a trianoni Magyarországra (KLINGER A. 1996). A kivándorlóból tehát csak 22,5 % volt a részesedés, a népességből pedig több mint egyharmad.

Így a kivándorlás nagyobb göcsterületei kívül estek a mai határokon, s legfeljebb a peremterületeik nyúltak be az ország mai területére. Az általános megközelítés mellett azonban szükséges a probléma részletesebb megvilágítása is, azaz a kivándorláshoz kötődő veszteségek felmérése. Erre két szempontból nyílik lehetőség: egyrészt az 1899–1913 között az Egyesült Államokba az egyes megyékből kivándoroltak számát az 1910-es népességszámhoz, másrészt az 1899–1913 közötti természetes szaporodáshoz viszonyítani. A rendelkezésre álló adatok szerint *nem egészen másfél évtized alatt a*

---

²² A korabeli szakirodalom, de főleg a publicisztika a kivándorlást jelentős mértékben a lelketlen szervezők művének tartották, akik ráveszik az embereket a kivándorlásra, s ebből anyagi hasznot húznak.

*Magyar Birodalomból az 1910-es népesség 5,7 %-a vándorolt ki az Egyesült Államokba.*²³ Ez arányaiban kevesebb ugyan, mint Németország vesztesége, viszont jóval rövidebb idő alatt halmozódott fel. A legnagyobb összefüggő kivándorlási régió az ország ÉK-i részén alakult ki, ahol a kivándorlás az érintett megyék 1910-es népességének kb. 1/4-ét vitte el. Ezek egy része a Trianonban teljesen elveszett, másoknak egy része viszont megmaradt, s ezekre is jellemző volt a tömeges kivándorlás. Így „csonka Gömör”, Cserehát, a Zempléni-hegység és a Bodrog-köz a kivándorlás által leginkább sújtott területek közé tartoztak. Ezt annál is inkább érdemes kiemelni, mert nem nagyon szokták említeni, hogy *ezen területek demográfiai „mélyrepülésében” a kivándorlás a legfontosabb kiváltó okok közé tartozik.*

A többi kivándorlási régió érdemben nem érintette a mai országterületet, az egyes megyék közül pedig csak Veszprém és Szabolcs megye vesztesége haladta meg az 1910-es népességszám 10 %-át. Ugyanakkor viszont az Alföld túlnyomó részén összefüggő nagy területeken a veszteség még az 1 %-ot sem érte el (2. ábra).

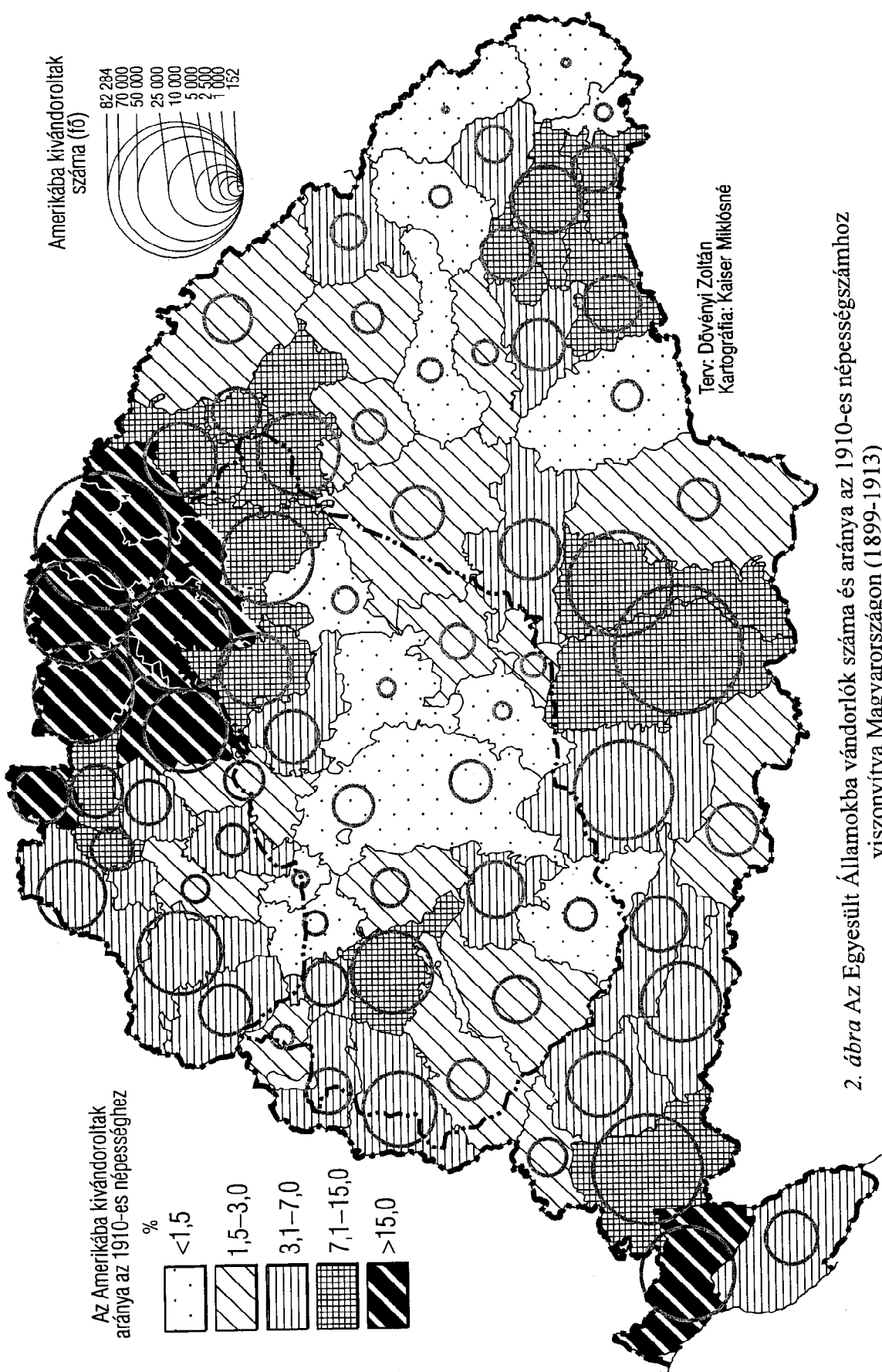
Másik megközelítésben nézve a tengerentúli kivándorlás elvitte az 1899–1913 közötti természetes szaporodás több mint egyharmadát (34,6 %). A területi különbségek ebből a szempontból is meglehetősen nagyok: Csík megye 0,6 és Szepes 159,2 %-os értéke között húzódott az ív. Magyarország mai területét nézve a legnagyobb veszteségek Abaúj-Torna, Gömör-Kishont és Zemplén megmaradt részein alakultak ki, ahol a természetes szaporodásnál nagyobb volt a kivándoroltak száma. A teljes egészében itt maradt megyék közül Veszprém vesztesége a legnagyobb, de kisebb a természetes szaporodásnál (3. ábra).

A többi kivándorlási irány méreteiben eltörpül a tengerentúli mellett, ráadásul pl. a Romániába történő kivándorlás a mai országterületet gyakorlatilag nem is érintette. Az abszolút számokat nézve nem volt túl magas a Németországba kivándorlók száma (1899–1913: 41.585), de témánk szempontjából néhány aspektusa kiemelésre kívánczik. Ezek közé tartozik, hogy a vándorlás jelentős mértékben etnikailag meghatározott, azaz elsősorban a magyarországi németek vettek részt benne. Ennek megfelelően a mai Magyarország területéről elsősorban Baranya és Tolna megyéből volt mozgás Németországba: 1899–1913 között egyenként 5-5 ezer emigránst regisztráltak, ami a teljes kivándorolt tömeg egynegyedét tette ki.²⁴

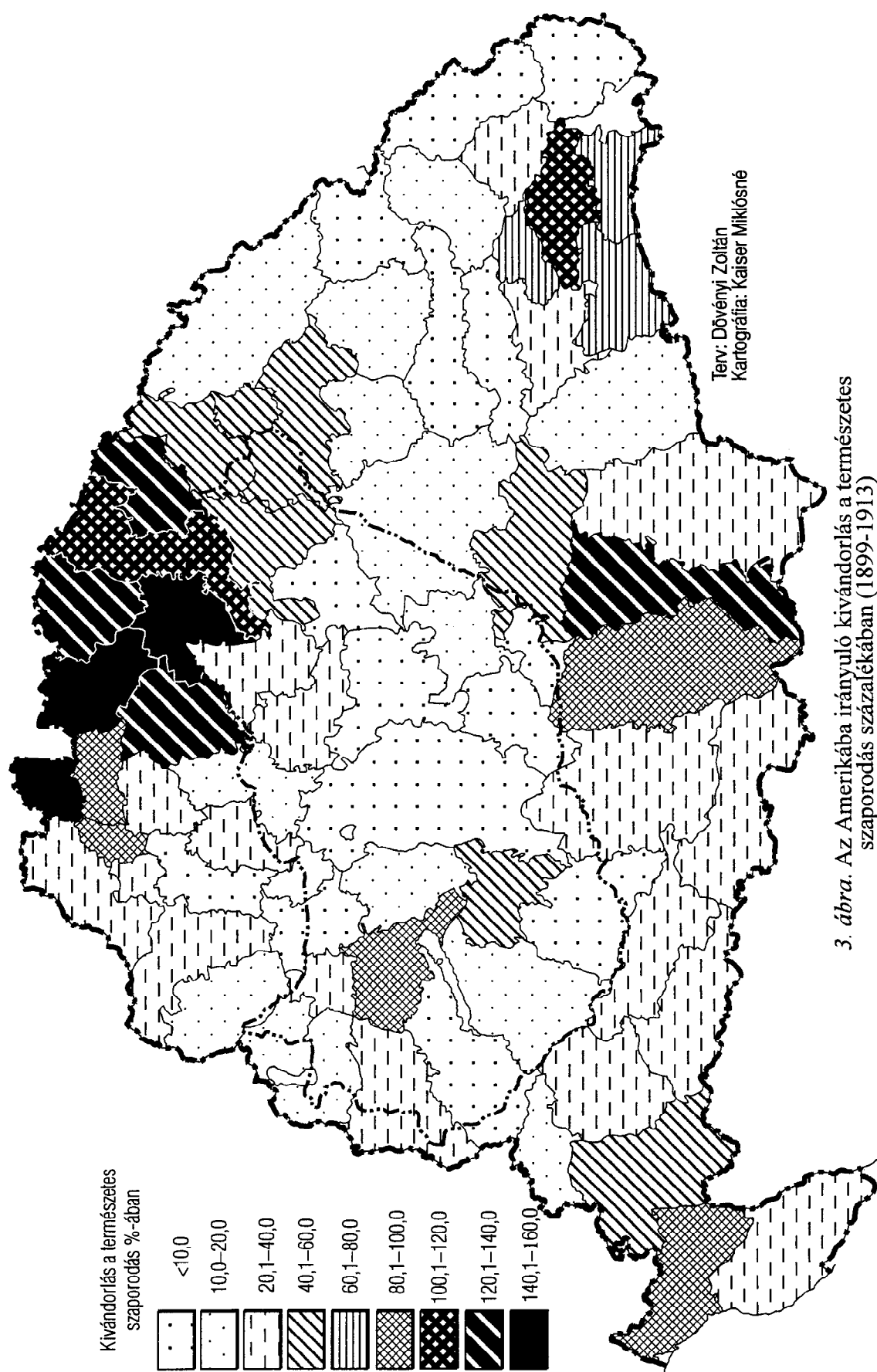
---

²³ MSK, 67. pp. 50–51.

²⁴ MSK, 67. p. 91.

2. ábra Az Egyesült Államokba vándorlók száma és aránya az 1910-es népszámszághoz viszonyítva Magyarországon (1899-1913)

3. ábra. Az Amerikába irányuló kivándorlás a természetes szaporodás százalékában (1899-1913)

A másik jellegzetessége a Németországba irányuló kivándorlásnak, hogy jelentős részben nem is volt a szó igazi értelmében vett kivándorlás, hanem inkább napjaink *vendégmunkás-jelenségére* emlékeztet. Az annál is inkább így van, mert a Magyarországról kivándoroltak között jelentős volt a bányászok és az iparban dolgozók aránya, akik főleg a Ruhr-vidékre és Sziléziába mentek dolgozni. Főleg a Délvidékről elég sokan vállaltak munkát Württemberg és Hessen parasztgazdaságaiban. Ez arányaiban olyan mértékű volt, hogy esetenként a kint dolgozók itthoni lakóhelyén lépett fel szezonálisan munkaerőhiány (THIRRING G. 1902).

Nem érdektelen annak áttekintése sem, hogy az I. világháború előtti kivándorlás milyen veszteséget okozott a hazai munkaerőpiacon, ill. volt-e egyáltalán veszteség. Ami a munkaerő szám szerinti megcsappanását illeti, az összességében *nem okozott komolyabb foglalkoztatási problémákat*. Az európai gazdaságtörténetet áttekintve úgy tűnik, hogy *a modernizáció egyik ára a felesleges munkaerőtől való megszabadulás volt*. Magyarország esetében ez nem vált túlhajtottá, s ellentétben Németországgal, nálunk nem vándoroltak ki akkora tömegek, hogy ebből munkaerőhiány legyen.

A kivándoroltak strukturáját nézve néhány szempontból *az átlagosnál valamivel értékesebb csoportok hagyták el az országot*. Ez elsősorban az emigránsok korszerkezetére vonatkozik: a kivándorlók meghatározó része a leginkább produktív korban volt, a gyermekkorúak és az idősebbek aránya meglehetősen alacsony. Az amerikai bevándorlási adatok szerint a Magyarországról az Egyesült Államokba vándorolt magyar és szlovák anyanyelvűek között a 15–44 évesek aránya 80-90 % között mozgott (PUSKÁS J. 1982).

Érdemes azonban figyelni arra, hogy 1899–1913 között a fenti populációban jelentősen megnőtt a gyermekkorúak aránya. Ez arra utal, hogy a kezdeti individuális, vagy a családnak csak egy részét érintő kivándorlás idővel kezdett családi kötelékben történő kivándorlássá alakulnia. *A folyamat tehát éppen fordított, mint Németországban*, amiben bizonyosan jelentős szerepe volt annak, hogy Magyarországon a kivándorlás súlypontja végig a falusi térségekben maradt, a városokból történő kivándorlás – néhány esetet (pl. Kassa, Temesvár) leszámítva – legtöbbször jelentéktelen méretű volt.

A kivándorlók iskolázottságáról nem sokat tudunk, de az bizonyos, hogy írni-olvasni tudás magasabb arányú volt a körükben, mint a hazai átlag (PUSKÁS J. 1982). A kivándorlók foglalkozási megoszlását nézve a századforduló után a mezőgazdasági cselédek és napszámosok csoportja 50 % körüli részesedésével állt az első helyen. Ez tipikus „ipari tartaléksereg”, amit a hazai ipar nem tudott felvenni, felvette viszont az

amerikai. Nem volt alacsony az önálló őstermelők aránya sem (17–20 %), így a Magyarországról kivándorlók döntő része az agrárszektorból származott.²⁵ Az emigrációval viszont ezek szinte teljesen kiestek a mezőgazdaságból, amit az Egyesült Államok statisztikai adatai is mutatnak: 1910-ben a külföldön született fehér farmerek között mindössze 3827 volt magyarországi származású, miközben Németországból közel 222 ezren érkeztek (ELSNER, L. 1984). Így a külföldről érkezett fehér farmerek 1/3-a jött Németországból, s mindössze 0,6 %-a Magyarországról.

A munkaerőpiac szempontjából azonban nemcsak a nemzetközi, hanem a belső vándorlás is fontos, ill. az lehet. Az ipari forradalom korában a legtöbb országban határozottan jelentkeztek a területi különbségek, mivel a gazdasági fejlődés egyes térségekben nagy munkahelykoncentrációt hozott létre, amihez képest a helyben található munkaerő szűkösen bizonyult. A probléma a migráció valamilyen formájával oldható meg leginkább. Mivel az egyes országos gazdasági és területi fejlődése meglehetősen eltérő volt, így a migráció és a munkaerőpiac összekapcsolódásának is több változata alakult ki.

Ebből a szempontból nézve Magyarország és Németország jellemzői több esetben is markánsan eltértek egymástól. Ezek közé tartozik, hogy *Németországban a kivándorlás időben megelőzte a belső vándorlás nekilendülését, Magyarországon viszont az emigráció megugrása előtt a belső vándorlás, a területi mobilitás növekedése volt megfigyelhető.* Közös jellemvonás viszont, hogy *a belső és a külső vándorlás maximumai időben elváltak egymástól, azaz igazolódni látszik az a feltevés, hogy a két csúcspont nem esik egybe* (THOMAS, B. 1954).

Jelentős eltérés viszont, hogy *Magyarországon jóval kisebb mértékű volt a belső vándorlás, mint Németországban.* Ezt egyértelműen jelzi az ún. immobil népesség magas aránya, ami take off periódusban sem sokat változott: az 1880-as népszámlálás a népesség 3/4-ét, az 1910-es pedig még mindig közel 69 %-át szülőhelyén írta össze (DÁNYI D. 2000). A magas immobilitási átlag ellenére is nem elhanyagolhatók a területi különbségek, s az adatok arra utalnak, hogy *a mai Magyarország területén a népesség mobilitása érzékelhetően nagyobb volt, mint az ország más részein.* A trianoni országkereten belül is főleg a dunántúli megyék tűntek ki az immobil népesség átlagosnál alacsonyabb, ill. a mobil népesség átlagfeletti arányával.²⁶

---

²⁵ MSK, 67. p. 35.

²⁶ 1910. évi népszámlálás. Részletes demográfia (MSK. 61.) Budapest, 1913.

A területi mobilitás, ill. a vándormozgalom regionális különbségei mögött jelentős részben az ország növekedési pólusainak térbeli konfigurációja húzódott meg. Itt az alapvető problémát az jelentette, hogy *Magyarország már akkor és ebből a szempontból is egypólusú ország, mivel Budapesten és elővárosi övezetén kívül nem alakultak ki olyan gazdaságilag fejlett gócterületek, amelyek jelentősebb területre ki tudták volna terjeszteni népességvonzó hatásukat.* Így az egyes területek bekapcsolódását a belső vándormozgalomba jelentős mértékben a fővároshoz való közelség határozta meg. Ennek megfelelően a fővárosba bevándorlók megoszlását születési megyéjük szerint nézve az élbolyban Nyitra megyét leszámítva csak a mai Magyarországhoz tartozó területek fordulnak elő (THIRRING G. 1925).

Bármennyire is dinamikus volt azonban a főváros és környéke népességnövekedése az I. világháború előtti évtizedekben, olyan méretű gazdasági erő azonban nem koncentráldott ide, hogy az ország minden részére kiterjedjen népességvonzó hatása. Így *Magyarországon a hosszútávú interregionális vándorlás nem öltött nagyobb méreteket,* ellentétben Németországgal, ahol pl. a Ruhr-vidékre tömegesen vándoroltak be a munkavállalók még Kelet-Porországból is, ráadásul ezek jelentős része nem is német, hanem lengyel anyanyelvű.

A kivándorlás nekilendülése szempontjából nem mellékes körülmény, hogy a fővárosba és környékére történő bevándorlás csúcspontja a 19. század utolsó évtizedére esik, az 1900-as évek eleje ehhez képest már csökkenő értékeket mutat. Az adatokból egyértelműen kitűnik, hogy *a főváros dinamikus népességnövekedésének megtörése a századforduló után a közel felére csökkent vándorlási nyereség következménye* (DÖVÉNYI Z. 2001). Ebben persze jelentős része volt az elővárosokba történő kiköltözéseknek, de ez nem változtat azon a tényen, hogy Budapest és környéke az ország ipari tartalékseregének jelentős részét nem tudta felvenni. Jóllehet a városrégió migrációs modelljébe az ország többi részével való vándorlás domináns iránynak minősíthető.

A munkaerőpiac és a migráció különböző folyamatainak összevetése alapján úgy tűnik, hogy a 20. század elején nekilendülő kivándorlásban bizonyos szerepet az is játszott, hogy ekkorra vált világossá, hogy az ország munkaképes korú népességéhez viszonyítva a gazdaság nem tud elegendő munkahelyet biztosítani. Az *ország egyes részein jelentkező munkaerőpiaci feszültségek levezetésére Budapest és környéke nem volt elegendő, így csak a kivándorlás maradt biztonsági szelepnek.*

Amint az a fentiekből kitűnt, a kivándorlás mindkét országban jelentősen apasztotta a munkaerőállományt. Részben ezzel, részben pedig a gazdasági fejlődéssel függött össze,

hogy a vizsgált időszakban a népesség gazdasági aktivitása, azaz a munkaerőpotenciál kihasználtsága valamelyest növekedett – legalábbis Németországban.

1882–1907 között az aktív keresők (foglalkoztatottak) száma 17 millióról 25,4 millióra emelkedett miközben az aktivitási ráta 42,3 %-ról 45,6 %-ra nőtt (PIERENKEMPER, T. 1984). Az aktív népesség arányának csekély növekedése mindenképpen feltűnő: ez arra utal, hogy *a munka, mint termelési tényező súlya nemzetgazdasági szinten nem növekedett*. Ez annál is inkább igaz, mert ezt a csekély növekedést is kompenzálta a munkaidő csökkenése (SOZIALGESCHICHTLICHES ... 1975). Így a jelentős gazdasági növekedés hátterében nem a munkamennyiség növelése, hanem a termelékenység, a technikai fejlődés, a munkaintenzitás stb. állt.

Az 1895 nyarán elvégzett foglalkozási összeírás alapján már lehetőség nyílt a területi különbségek áttekintésére is.²⁷ Ekkor az aktivitási ráta birodalmi szinten 42,9 %, amit a későbbi NDK területének akkori tucatnyi nagyobb közigazgatási egysége közül egy sem ért el. A vizsgált területen (Berlin nélkül) az aktivitási arány kerekén 40,0 %. A legmagasabb aktivitási arány a Szász Királyságban alakult ki (42,2 %), s az országos átlaghoz még viszonylag közel állt Thüringia két kisebb hercegségének értéke (Szász-Altenburg: 41,2 %, Szász-Meiningen: 40,0 %). Az ország többi részén az aktív keresők aránya szűk sávban mozgott (38,0–39,9 %), így az agrártérségek (Mecklenburg) és az iparilag fejlettebb területek között a gazdasági aktivitás alapján nem volt érdemi különbség (1. táblázat).

Magyarországon ebben az időszakban a rendelkezésre álló adatok szerint a népesség gazdasági aktivitása csökkent: 1869-ben az aktivitási ráta még 46,7 %, ami némi hullámvázslással 1900-ra 45,2-ra csökkent, innen viszont 1910-ig feltűnő mértékben 41,9 %-ra süllyedt. Csak a mai Magyarország területét nézve kisebb a különbség: itt az aktivitási ráta 1900-ban 42,5 %, tíz évvel később pedig 41,4 % (THIRRING L. 1963). A gazdasági aktivitás ilyen alakulása azonban nem látszik reálisnak ebben az időszakban, ezért az erőteljesnek tűnő változások mögött inkább a statisztikai felvételezés eltérései gyaníthatók. A legnagyobb probléma a mezőgazdaságban nagy számban előforduló segítő családtagok (főleg nők) különböző mértékű besorolása az aktív keresők közé. Az eltérések mértékét jól jelzi, hogy a mai országterületen a nők gazdasági aktivitását az 1869-es népszámlálás 31,8 %-ra tette, az 1880-as viszont már

---

²⁷ Berufsstatistik der Bundesstaaten. SDR, Bd. 106.

I. táblázat. Munkaerőpiaci alapadatok a későbbi NDK területén 1895 júniusában (Berlin nélkül)

	össznépesség	aktív keresők	aktivitási ráta, %	az aktív keresők megoszlása							
				mezőgazdaság		ipar, építőipar, bányászat		kereskedés és		egyéb	
								kereskedelem			
				szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
Mecklenburg-Schwerin	606.459	235.958	38,9	127.043	53,8	63.917	27,1	21.852	9,3	23.146	9,8
Mecklenburg-Strelitz	103.377	39.927	38,6	21.054	52,7	11.338	28,4	3.683	9,2	3.852	9,7
Brandenburg	2.793.727	1.109.413	39,7	438.456	39,5	424.593	38,3	119.910	10,8	126.445	11,4
Szász-Tartomány	2.704.317	1.027.480	38,0	399.376	38,9	422.218	41,1	117.869	11,5	88.017	8,5
Anhalt	292.329	112.147	38,4	41.912	37,4	49.499	44,1	13.538	12,1	7.198	6,4
Szász-Királyság	3.753.262	1.584.794	42,2	290.971	18,4	957.509	60,4	211.575	13,4	125.429	7,8
Szász-Weimar	339.155	133.304	39,3	58.646	44,0	51.753	38,8	12.277	9,2	10.628	8,0
Szász-Meiningen	232.942	93.232	40,0	33.902	36,4	44.930	48,2	7.866	8,4	6.534	7,0
Szász-Altenburg	178.696	73.642	41,2	25.909	35,2	36.171	49,1	6.816	9,3	4.746	6,4
Szász-Coburg-Gotha	217.684	86.831	39,9	30.888	35,6	40.763	46,9	8.792	10,1	6.388	7,4
Schwarzburg-Sondershausen	77.600	29.390	37,9	11.891	40,5	12.374	42,1	2.606	8,9	2.519	8,5
Schwarzburg-Rudolstadt	89.475	33.974	38,0	12.347	36,3	16.080	47,3	2.988	8,8	2.559	7,6
Együtt	11.389.023	4.560.092	40,0	1.492.395	32,7	2.131.145	46,7	529.772	11,6	406.471	9,0

Adatok forrása: SDR, Bd. 106.

csak 18,6 %-ra (KLINGER A. 1997). A gazdasági és a népesedési folyamatokat nézve leginkább az tűnik reálisnak, hogy a gazdasági aktivitás a dualizmus kori Magyarországon – Németországhoz hasonlóan – lassan növekedett (THIRRING L. 1963).

A munkaerőpiaci folyamatokat nézve közös jellemvonás a két országban *a nők fokozódó bekapcsolódása a munka világába*. Ezt a fentiekben említett statisztikai problémák miatt Magyarország esetében némileg bizonytalanabbul lehet állítani. A két nem gazdasági aktivitása között az I. világháború előtti évtizedekben még jókora a különbség: amíg a férfiak esetében 62–63 %-os az aktivitási ráta, addig a nőknél csak közelítette a 20 %-ot. Így a keresők között a férfiak aránya ekkor még meghaladta a 70 %-ot.

Németország esetében a nők arányának növekedése a foglalkoztatottak körében egyértelműbben jelentkezett: 1882-ben az összes aktív kereső 29,2 %-a volt nő, 1907-ben viszont már 33,8 %-a. Arányuk a gazdaság minden területén növekedett, de részesedésük nagyon eltérő az egyes ágazatokba. Legmagasabb az arányuk a háztartási cselédek és szolgák között (1907-ben 90 % felett), de még a mezőgazdaságban is megközelítette az 50 %-ot, az iparban viszont még a 20 %-ot sem érte el (SOZIALGESCHICHTLICHES...1975).

A nők arányának érezhető növekedésében az alapvető szerepet a gyors foglalkozási átrétegződés játszotta. A mezőgazdasági keresők aránya 1879-ben még közel 50 %, 1913-ban viszont már csak 34,6 %. Ezzel párhuzamosan viszont gyorsan nőtt az ipari foglalkoztatottak (1879: 21,7 %, 1913: 37,8 %), de még a tercier szektorban dolgozók aránya is (1879: 21,7 %, 1913: 27,6 %). Így a foglalkozási szerkezetben a szekunder szektor aránya 1904 tájától lett nagyobb mint a primér szektoré. Ez a váltás az értéktermelésben már jóval korábban és még átfogóbban ment végbe: *az ipar már az 1880-as évek közepén, a tercier szektor pedig az 1890-es évek elején megelőzte a mezőgazdaságot* (BADE, K. J. 1982). Ez a gazdasági, ill. foglalkozási szerkezet lényegesen „polgárosultabb”, mint pl. a magyarországi, aminek egyik következménye, hogy jelentős teret enged a női munkaerőnek: a tercier szektor munkahelyeinek jelentős részét elcve nőknek szánták, de az iparban a fizikai dolgozók mellett jelentős számban voltak olyan alkalmazotti státuszok is, amit szintén betölthettek a nők. Ez a viszonylag széles kínálati paletta lehetővé tette a polgári rétegekhez tartozó nők – presztízsveszteség nélküli – belépését a munkaerőpiacra.

A későbbi NDK területének 1895-ös foglalkozási szerkezetét a birodalmi átlaggal összevetve kitűnik, hogy az első és harmadik szektor értéke ettől elmaradt, a szekunder szektor viszont felülmúlta. Ebből talán az a legfontosabb, hogy *ez a terület a nem*

alacsony német iparosodottsági szintet érzékelhetően felülmúlta, s az ipari keresők aránya már a 19. század végén közel járt az 50 %-hoz. Ebben a magas arányban meghatározó része volt a Szász Királyságnak, ami az ipari keresők 60 % feletti arányával az egész birodalom leginkább iparosodott területe volt, s itt az ipari keresők aránya magasabb volt, mint Berlinben (SOZIALGESCHICHTLICHES ... 1975). A másik pólust Mecklenburg képviselte, ahol az iparban dolgozók aránya nem érte el a 30 %-ot. Ez német viszonylatban alacsony értékének számított, Európa számos területén azonban legalább átlagosnak minősült volna. A többi kisebb-nagyobb térség közül az átlagosnál magasabb, közel 50 %-a volt az ipari keresők aránya Tübingia több kisebb hercegségében.²⁸

A terület gazdasági kétosztatúságát jelzi, hogy az É-i térség (Mecklenburg és Elő-Pomeránia) az ipari forradalom ellenére is alapjában véve megőrizte agrárjellegét. Itt a keresők több mint fele még ekkor is a mezőgazdaságban dolgozott.

Általánosan jellemző volt a későbbi NDK minden térségére a tercier szektor viszonylag alacsony fejlettsége: a szolgáltatásban dolgozók 20,6 %-os aránya több százalékponttal elmaradt az országos átlagtól, s ez alól még a Szász Királyság sem volt kivétel (1. táblázat).

A birodalmi főváros, Berlin természetesen külön kategóriát alkotott. Itt az ipari foglalkoztatottak aránya az 1880-as évek elején elérte a maximumot (54,3 %), ettől kezdve megindult a csökkenés, s ezzel párhuzamosan a tercier szektor részarányának a növekedése. Az agrárszektor teljesen jelentéktelen volt, az itt dolgozók aránya az 1 %-ot sem érte el.

Magyarország esetében a foglalkozási átrétegződés lényegesen vontatottabban haladt, s az eredmény is jóval szerényebb, mint Németországban. A foglalkozási szerkezetben a mezőgazdaság részaránya csökkenése ellenére is megőrizte vezető helyét, s a mai országterületet nézve 1910-ben a foglalkoztatottak mintegy 55 %-a ebben a szektorban dolgozott, s az ipar és az építőipar együttesen sem tett ki 20 %-ot. Így az ipari foglalkoztatottak arányát még a tercier keresők is meghaladták.

A fenti megoszlás is jelzi, hogy a dualizmus kori Magyarországon az egyik legsúlyosabb munkaerőpiaci feszültséget a *mezőgazdaság „túlnépesedése”* jelentette. Az ágazat túl sok embert kötött le, alacsony volt a hatékonyság a munkaerő kihasználásában, s ez *tömeges alulfoglalkoztatottsághoz* vezetett.

---

²⁸ Az egységes Tübingia csak 1920-ban jött létre, amikor a területét alkotó nyolc(!) hercegséget összevonták egy közigazgatási egységbe.

Az iparosodás esetében az alacsony szint mellett a leginkább feltűnő jellemvonás a nagyarányú területi koncentráció: 1910-ben Budapesten és elővárosaiban élt az akkori ország népességének mintegy 5 %-a, az ipari keresőknek viszont 18 %-a. A főváros iparosodottságának szintjét mutatja, hogy a foglalkoztatottak közel fele a szekunder szektorban dolgozott (KATUS L. 1978). Az ipar ilyen mértékű koncentrációja azzal a következménnyel járt, hogy az ország túlnyomó részén az ipar alig jelent meg. Az 1910-es adatok szerint az ipari és bányászati foglalkoztatottak aránya a történelmi Magyarországon mindössze Liptó és Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében lépe túl a 30 %-os küszöböt, az utóbbi esetben azonban ez csak az erősen iparosodott budapesti agglomeráció hatása volt. Így az ország túlnyomó része még az I. világháború előtt is szélsőségesen agrárjellegű területnek minősíthető.

Egyfajta végső konklúzióként megállapítható, hogy *Magyarország egészének foglalkozási szerkezete az agrárkeresők aránya alapján nagyjából Mecklenburg arányaival esett egybe*. Lényeges különbség azonban, hogy a német viszonylatban erősen agrártérységnek számító területen az ipari foglalkoztatottak aránya lényegesen magasabb volt, mint a magyarországi átlag. *Az az érték, amivel Mecklenburg Németországban a sereghajtók közé tartozott, az Magyarországon az élbolyt jelentette.*

A két ország munkaerőpiacának jelentős, esetenként alapvető átalakulása ellenére sem alakult ki a korszakban a munkához kötődő legsúlyosabb zavar, a tömeges munkanélküliség. Az előző időszakkal ellentétben ekkor alapvetően már a mai értelemben vett munkanélküliség a jellemző, ami persze nem zárja ki, hogy esetenként, vagy egy-egy ágazatban a munkaerő-túlkínálat nem nyíltan, hanem burkoltan, pl. alulfoglalkoztatottság formájában jelentkezett.

Az ipari forradalom kora egyúttal a munkanélküliségi statisztika kiépülésének az időszaka, ekkortól próbálják pontosabban regisztrálni és statisztikailag megfoghatóvá tenni a jelenséget. Ekkor azonban még messze vagyunk a munkanélküliség teljeskörű és folyamatos figyelésétől: a felmérések gyakran csak egy-egy időkeresztmetszetben készülnek (pl. a népszámlálás keretében), vagy a folyamatos regisztrálás esetén nem teljeskörű a felvételezés (pl. csak a szakszervezeti tagokra terjed ki). Ezen problémák ellenére ebben az időszakban már elég sok adat és információ gyűlt össze a munkanélküliségről.

A két ország közül ez elsősorban Németországra vonatkozik, ahol nemcsak a munkaügyi statisztika épült ki jobban, hanem a kutatásoknál is inkább előtérben állt a problémakör, mint Magyarországon. Ezeknek a hátterében nem utolsósorban az áll,

hogyan az 1873-as krízis után a német társadalom hirtelen volt kénytelen szembesülni azzal, hogy a munkanélküliség már nem az egyén problémája, hanem ösztársadalmi gond. Így ettől kezdve a munkanélküliség a német szociálpolitika egyik kulcskérdése lett.²⁹ Mindez egy olyan időszakban, amikor a munkanélküliek aránya soha nem érte el a 7-8 %-ot.

A munkanélküliség németországi értékei, természetesen jól követték a gazdasági konjunktúra alakulását. Így szinte közvetlenül a német egység létrejötte után az 1873-ban kezdődő gazdasági krízis (Gründer-Krise), majd az 1891/92 és az 1901/02-es visszaesés a munkanélküliség megugrásához vezetett. Ezekben az időszakokban a munkanélküliségi ráta felemelkedett ugyan 6-7 %-ra, de a konjunktúrális időszakokban 3-4 % körüli a mutató értéke, az I. világháború előtti évtizedben azonban csak 1-2 %. Ennek megfelelően az 1880-as évek közepétől 1913-ig Németország munkaerőpotenciálját átfogóan és stabilan kihasználták (PIERENKEMPER, T. 1984). Amint arról korábban már volt szó, Németországban ebben az időben munkaerőhiány volt, így a német munkaerő kihasználtsága szinte teljeskörű volt.

A császári Németország időszakában a munkanélküliség egyik jellemző vonása a nagyon erős szezonális ingadozás. Már ekkor is jelentkezett a képzett és képzetlen munkaerő eltérő fenyegetettsége a munkanélküliség veszélyétől, s jelentős különbség volt az alkalmazottak és a munkások munkanélküliségében is (FÜHRER, K. CH. 1990).

A németországi munkanélküliség területi különbségeinek bemutatására csak az 1895 júniusában elvégzett foglalkozás-statisztikai felmérés és az 1895 decemberi népszámlálás ad lehetőséget. Ilyen részletességű felvételezést később sem az 1900-as népszámlálás sem, pedig az 1907-es foglalkozási összeírás keretében – pénzhiányra hivatkozva – nem végeztek, így ezzel az egy keresztmetszettel kell megelégedni. Ami persze nem kevés, figyelembe véve a felvételezés részletességét és adatgazdaságát.

A nyáron és télen is elvégzett felmérés is kimutatta a munkanélküliség rendkívül erős szezonális ingadozását: a munkát keresők aránya birodalmi szinten 1895 nyarán mindössze 1,1 %, télen viszont már 3,4 % (FÜHRER, K. CH. 1990). Az utóbbi értékhez viszonyítva a későbbi NDK területén valamivel alacsonyabb, 3,0 %-os munkanélküliséget regisztráltak, ráadásul ez Berlin nélküli adat. Mivel a birodalmi

---

²⁹ Maga Bismarck kancellár is úgy fogalmazott egy 1884-es beszédében, hogy a munkanélküliség a munkások létbizonytalanságában azonos súlyú a betegséggel, az öregséggel és a rokkantsággal (In: FÜHRER, K. CH. 1990, p. 11.)

fővárosban a regisztrált munkanélküliek száma ekkor még a 37 ezret sem érte el, Berlinnel együtt még alacsonyabb lenne a mutató értéke.

A felmérés érdekessége, hogy a munkanélküliek között nem csak a ténylegesen állás nélkül levőket, hanem a betegeket is összeírták. A számítások természetesen csak a ténylegesen munkanélküliek adatai alapján történtek, de érdemes felfigyelni a betegség miatt nem dolgozók magas számára: a későbbi NDK területén 1895 decemberében a nem dolgozó közel 190 ezer személy közül több mint 52 ezer betegség miatt esett ki a munkából (2. táblázat).

Az egykori NDK területén az 1895-ös felmérés szerint az egyes térségek között háromszoros különbségek is előfordultak, de ennek az alacsony értékek miatt nincs különösebb jelentősége. A birodalmi átlag felett érzékelhető mértékben csak Brandenburg állt, de a munkanélküliek aránya itt sem érte el az 5 %-t. Nem meglepő módon a legkisebb munkanélküliségű területek közé tartozott a terület gazdaságilag fejlettebb része, a Szász Királyság. A korábban többször említett kétosztatúságot a munkanélküliség is tükrözi valamelyest, de ez nem szignifikáns különbség. A téli adatok egyértelműen jelzik, hogy *a mezőgazdasági jellegű területeken nincs agrártúlnépesedés, a tengerentúlra történő kivándorlás ezt a problémát megoldotta.* A területen a mezőgazdasági munkanélküliség kisebb, mint az ipari, s adatok közel teljes foglalkoztatottságot jeleznek az ágazatban.

A munkanélküliség időtartamát nézve kitűnik, hogy – eltérően napjainktól – *a hosszútávú munkanélküliség ekkor még nem jelentett komolyabb problémát.* A leggyakrabban előforduló munkanélküliségi időtartam a 8-14 nap, majd gyakoriságban utána következett a 29-90 nap. Három hónapján hosszabb munkanélküliség csak elvétve fordult elő.

Az országos tendenciáknak megfelelően a nyáron végzett felmérés a téli munkanélkülieknek csak kb. 1/3-t regisztrálta a térségben. Ez valamivel 1 % feletti munkanélküliséget jelentett, ami akár teljes foglalkoztatottságnak is tekinthető.

Németországhoz hasonlóan a dualizmuskori Magyarországon is felfigyeltek a munkanélküliség problémájára, de hasonló részletességű felmérés nem készült róla, ill. az elkészült felvételezéseknek sajnos csak egy töredékét dolgozták fel, ill. publikálták. Ebben feltehetően szerepet játszott az is, hogy a kiegyezés és az I. világháború közötti időszakban robbanásveszéllyel fenyegető tömeges ipari munkanélküliség nem alakult ki Magyarországon sem, a fellendülési időszakban a munkásoknak csak 3-5 %-a volt munka nélkül (BEREND T. I.–SZUHAY M. 1973).

2. táblázat A munkanélküliség jellemző adatai a későbbi NDK területén 1895 decemberében (Berlin nélkül)

terület	mezőgazdaság			ipar, építőipar, bányászat			közlekedés és kereskedelem			egyéb			összesen		
	munkanélküliek			munkanélküliek			munkanélküliek			munkanélküliek			munkanélküliek		
	száma		aránya, %	száma		aránya, %	száma		aránya, %	száma		aránya, %	száma		aránya, %
	a	b		a	b		a	b		a	b		a	b	
Mecklenburg-Schwerin	1.066	1.471	1,2	1.208	2.689	4,2	157	466	2,1	641	1.006	4,3	3.072	5.635	2,4
Meckl.-Strelitz	223	414	2,0	165	681	6,0	19	33	0,9	256	306	7,9	497	1.249	3,1
Brandenburg	3.706	18.296	4,2	6.581	21.857	5,1	754	2.769	2,3	2.873	7.848	6,2	13.909	50.770	4,6
Szász-Tartomány	3.676	12.512	3,1	5.227	16.346	3,9	686	2.104	1,8	2.394	5.678	6,5	11.983	36.640	3,6
Anhalt	560	1.159	2,8	1.014	1.737	3,5	110	240	1,8	226	377	5,2	1.910	3.513	3,1
Szász-Királyság	2.062	2.791	1,0	11.451	20.178	2,1	1.429	2.879	1,4	1.886	2.406	1,9	16.828	28.254	1,8
Szász-Weimar	142	315	0,5	653	1.595	3,1	49	93	0,7	493	745	7,0	1.337	2.748	2,1
Szász-Meiningen	158	532	1,6	430	1.393	3,1	40	80	1,0	124	280	4,3	752	2.285	2,5
Szász-Altenburg	55	54	0,2	377	664	1,8	28	41	0,6	249	264	4,0	709	1.023	1,4
Szász-Coburg-Gotha	257	1.124	3,6	506	1.680	4,1	45	142	1,6	102	222	3,5	910	3.175	3,7
Schwarzburg-Sondershausen	63	108	0,9	169	324	2,6	18	30	1,2	88	150	6,0	338	612	2,1
Schwarzburg-Rudolstadt	29	65	0,5	169	435	2,7	6	22	0,7	117	223	8,7	321	734	2,2
Együtt	11.997	38.841	2,6	27.950	69.579	3,3	3.341	8.899	1,7	9.449	19.505	4,8	52.737	136.824	3,0

Megjegyzés: a munkanélküliek aránya nem beteg munkanélküliek száma alapján számítva

a = átmeneti okokból (betegség) munkanélküli

b = tényleges munkanélküli

Adatok forrása: SDR, Bd. 106

Munkanélküliségre vonatkozó kérdés első ízben az 1890. évi népszámlálásnál szerepelt, amikor összeírták a „tulajdonképpen ipar hely nélküli segédeit”. Mivel az eleve korlátozott felvételezés adatait csak az 1000 dolgozónál többet foglalkoztató üzemekből kikerültekre vonatkozóan publikálták, ez a felmérés nem sok lehetőséget ad a munkanélküliség bemutatására.

Valamivel jobb a helyzet az 1900. évi népszámlálás munkanélküliségi adataival, bár itt is csak az iparból kikerült férfi segédszemélyzet adatait közölték.³⁰ Ez már lehetővé teszi bizonyos következtetések levonását, ezek érvényessége azonban eléggé korlátozott. Az még kisebb probléma, hogy csak a munkanélküli férfi segédek adatai állnak rendelkezésre, mert más felmérések szerint ekkortájt a munkanélküliek kb. 4/5-e férfi volt.

A két felmérés más konjunkturális fázisban készült, így nem jelentéktelenek az eltérések a munkanélküliségi adatokban sem. 1900-ban a Magyar Birodalom területén több mint 80 ezer munkanélküli ipari segédet regisztráltak, a jobb konjunkturális szakaszban készült 1910-es felmérés viszont már csak bő 73 ezret. Így az adott csoportba vonatkozó munkanélküliségi ráta 1900-ban 13,7 %, tíz évvel később pedig már csak 9,2 %. Ezek meglehetősen magas értékeknek tűnnek, de figyelembe kell venni azt is, hogy az ipari foglalkoztatottakon belül éppen ez a csoport volt leginkább kitéve a munkanélküliségnek. A szakmunkások esetében a munkanélküliség bizonyosan jóval alacsonyabb volt, amit az is valószínűsít, hogy a dualizmus idején az ipar egyik állandó problémája a szakmunkáshiány volt.

A két adatsort törvényhatósági szinten közölték, így bizonyos területi különbségek kimutatására van lehetőség. Ezek közül talán a legfontosabb, hogy *a mai Magyarországra eső törvényhatóságokban nagyon kevés kivétellel az ipari segédek munkanélkülisége magasabb, mint az országos átlag*. Ezt jól jelzi, hogy a korabeli statisztika által „Duna jobb part” néven összefoglalt és a szinte teljes egészében megmaradt Dunántúlon 1900-ban 17,1 %, 1910-ben pedig 14,1 % a felmért csoport munkanélküliségi rátája. Az átlagosnál magasabb munkanélküliség mögött azonban esetenként sajátos jelenségek állnak, pl. Csongrád megye közel 30 %-os értéke mögött

---

³⁰ MSK, 64. p. 259. (A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása, 6. rész. Budapest, 1920), továbbá MSK, 27. p. 191, 280. (A Magyar Szent Korona országainak 1900. évi népszámlálása. Végeredmények).

az építőiparhoz sorolt kubikosok téli idényben nem meglepő tömeges munkanélkülisége húzódtott meg.³¹

Az ipari segédszemélyzet munkanélküliséget egyébként is jelentős részben az építőipar helyzete határozta meg, ezért főleg azokban a törvényhatóságokban ingadozott erősebben a munkanélküliség, ahol ez az iparág jelentősebben kiépült. Erre jó példa éppen Budapest, ahol 1900-ban a munkanélküliségi ráta még 21 % feletti, tíz évvel később viszont már csak 8,6 %.

Általános jellemzője az I. világháború előtti évtizedeknek, hogy – Németországgal ellentétben – *a munkanélküliség átlagos időtartama meglehetősen hosszú*: 1910-ben a három hónapnál hosszabb ideje munkához nem jutók az összes munkanélküliek közel 43 %-át tette ki.

A népszámláláshoz kötődő felvételezések mellett közvetlenül az I. világháború előtt, 1914 márciusában sor került az első részletes munkanélküliségi felmérésre is Budapesten és a szomszédos 24 településen.³² Ennek keretében az ipari és a kereskedelmi munkanélkülieket mérték fel házról-házra járás módszerével önkéntes számlálóbiztosok segítségével.

A hazai munkanélküliségi statisztika legnagyobb hiányossága már ebben az időszakban is az volt, hogy *a legtöbb embert lekötő mezőgazdasággal egyáltalán nem foglalkozott*. Az bizonyos, hogy az agrárszektorban jóval többen dolgoztak, mint amennyire hatékony gazdálkodás esetén szükség lett volna. Ezt egyértelműen jelzi, hogy a szektor évi munkaerő kínálatát 1870-ben alig több, mint 50 %-ban, s 1890-ben is kevesebb mint 60 %-ban használták ki (FRISNYÁK S. 1990). *A mezőgazdasági munkanélküliség* így jelentősen eltért más szektorokétól, mivel nem nyíltan, hanem inkább *alulfoglalkoztatás formájában jelentkezett*.

Ha ezek után megpróbálunk valamilyen összehasonlítást tenni a magyar és a német munkanélküliség között, akkor az mindenképpen rögzíthető, hogy Németországban a probléma egyértelműen kisebb volt. Ez alapvetően három dolognak köszönhető:

³¹ A kubikosok foglalkoztatása, ill. munkanélkülisége Csongrád megye több településében évszázadot átívelően jelentett problémát, s még az 1960-as évek elején (!) is felmerült a kérdés.

³² A felvételezést az a Ferenczi Imre szervezte és irányította, akinek a neve Magyarországon már szinte teljesen ismeretlen, a német gazdaság- és társadalomtörténetírás azonban ma is a munkanélküliség és a nemzetközi vándorlás egyik legnagyobb szakértőjeként említi (BADE, K. J. 1984b). Ferenczi korabeli németországi ismertségét jelzi, hogy a felmérés eredményeit Németországban is publikálták (FERENCZI, I. 1915).

- A hosszú ideig tartó kivándorlás elvitte az országból a tőkés átalakuláshoz szükségtelen munkaerőt, sőt még a szükségesnek is egy részét.
- Az ipari fejlődés jóval erőteljesebb, mint Magyarországon, így sokkal nagyobb munkaerőtömeget tudott felvenni.
- A mezőgazdasági túlnépesedést az előző két folyamat levezette, így a munkanélküliség burkolt és nyílt formái az agrárszektorban nem okoztak feszítő problémákat.

6. A két világháború között

Az I. világháborút mindkét ország vesztesként fejezte be, ennek közismert következményeivel együtt. Magyarország jelenlegi határai lényegében ekkor alakultak ki, így ettől kezdve az elemzések már kizárólag a mai országterületre vonatkoznak. Németországban erre még várni kell, a későbbi NDK területe még ebben az időszakban is a birodalmi kereteken belül maradt.

A munkaerőpotenciál alakulását meghatározó folyamatok és események nem elhanyagolható mértékben a politikai és területi változások függvényében alakultak. Így *mindkét országban komoly országhatárt átlépő migrációt indukáltak a területi veszteségek*. Németország esetében az ehhez kapcsolódó be- és kivándorlás egyaránt jelentős volt. Ennek néhány fontosabb iránya:

- A Németországtól elcsatolt több mint 70 ezer km²-nyi területen az 1910-es adatok szerint közel 6,5 millióan éltek, ennek közel 54 %-a német anyanyelvű volt (AUBIN, H.–ZORN, W. 1976). Az esetenként eltérő adatok arról tanúskodnak, hogy ezek tömegével hagyták el eredeti lakóhelyüket, s költöztek, vagy inkább menekültek át a megcsökkent területű Birodalomba: 1918–1925 között a keleti területekről kb. 900 ezer, Elzász-Lotharingiából pedig mintegy 200 ezren választották az áttelepülést (FASSMANN, H.–MÜNZ, R. 2000).
- Jóval kisebb tétel ugyan, de említést érdemel, hogy ez elvesztett gyarmatokról kb. 20 ezren tértek haza az anyaországba.³³
- Nem jelentéktelen a határváltozásokhoz kapcsolódó népességvesztés sem. 1918-19-ben kb. 300 ezer lengyel anyanyelvű személy vándorolt ki az új határhozvetből és a Ruhr-vidékről az ismét függetlenné vált Lengyelországba, majd a Ruhr-vidék átmeneti francia megszállása idején sok ezer lengyel anyanyelvű német állampolgár települt át az É-francia iparvidékre (AUBIN, H.–ZORN, W. 1976).

Nem a határváltozásokhoz, hanem az 1920-as évek első felének katasztrófális gazdasági és politikai állapotához kapcsolódott, hogy ismét megindult a kivándorlás a tengerentúlra – jóllehet ezzel korábban már nem számoltak. Ez volt a németek Amerikába vándorlásának negyedik, egyben utolsó nagy hulláma, ami az 1923. évi

---

³³ Knaurs Neuer Historischer Weltatlas. München, 1995, p. 261.

nagy csúcs (több mint 115 ezer kivándorló egyetlen évben) után az 1930-as évek elejére jelentéktelenné vált (*1. ábra*).

Figyelemre méltó változás a németek tengerentúli kivándorlásában, hogy az Egyesült Államok ebben az időszakban már csak az emigránsok 65–70 %-t vette fel, a többiek inkább D-Amerikába (főleg Brazília és Argentína) mentek, s ekkor alakultak ki a mai is jelentős német kolóniák ezekben az országokban.

A két világháború közötti tengerentúli kivándorlás területi megoszlása Németországon belül jelentősen eltért a 19. század utolsó évtizedeiben kialakult helyzettől. Ennek egyik oka, hogy a Birodalom részben elveszítette azokat a területeket, ahonnan a legnagyobb mértékű volt a kivándorlás. Így a történelem egyfajta ismétlődésként az 1920-as években a tengerentúli kivándorlás súlypontja ismét DNy és ÉNy-Németország lett. A későbbi NDK területén ekkor is átlag alatti a kivándorlás, s különösen alacsony a 100.000 lakosra jutó kivándorlók száma a korábban nagy emigrációs területeknek számító Mecklenburgban (KÖLLMANN, W.–MARSCHALK, 1972).

A náci hatalomátvétel (Machtergreifung) után a nemzetközi vándorlást ismét a politika, ill. a politikai helyzet befolyásolta leginkább Németországban. 1933–1939 között kb. 400 ezren hagyták el a Birodalmat vallási és politikai okokból, ennek kb. fele a tengerentúlra emigrált (AUBIN, H.–ZORN, W. 1976). Ennél nagyobb számban kényszerültek vagy szánták rá magukat német anyanyelvűek az 1930-as évek végétől a szomszédos országokból és távolabbi területekről az anyaországba áttelepülni: az ún. haza a birodalomba („Heim-ins-Reich-Politik”) politika keretében közel fél millió „népi német”-nek kellett átköltöznie a Birodalomba (FASSMANN, H.–MÜNZ, R. 2000).

Összességében a két világháború közötti időszakban a nemzetközi vándorlás pozitív szaldót hozott Németországnak, így növelte a rendelkezésre álló munkaerőpotenciált, legalábbis a létszámot illetően. A nyereséges migrációhoz valamelyest hozzájárult az is, hogy a náci propaganda nem sikertelenül próbálta visszatérésre bírni a korábban a tengerentúlra vándoroltak egy részét.

Mivel Magyarországot az I. világháború után Németországnál is jóval nagyobb területi- és népességveszteség érte, ez szükségyszerűen kiváltotta a tömeges, országhatárt átlépő népességmozgást. A Német Birodalommal ellentétben azonban ez szinte teljes egészében befelé irányult, azaz az új országhatárokon kívül rekedt mintegy 3 millió magyar több mint 10 %-a (kb. 350 ezer fő) áttelepült az anyaországba. Ennek a bevándorlásnak ellentétele alig volt, mert az új határok között – a szerbeket leszámítva – egyik etnikai csoport sem érezte szükségét az ország elhagyásának (DÖVÉNYI, Z. 1997).

Németországgal ellentétben *Magyarországról nem indult meg jelentősebb kivándorlás az I. világháború után a tengerentúlra*. Ebben jókora szerepe volt az Egyesült Államok új, erősen korlátozó bevándorlási politikájának, így a két világháború között az USA-ba emigrálók száma összesen mintegy 35 ezerre tehető (ILLÉS S. 2000, SZÉL T. 1943). A tengerentúli kivándorlási irányok változását jelzi, hogy nagyjából ugyanennyien emigráltak Kanadába is, de mentek D-Amerikába és Ausztráliába is. Ebben a vándormozgalomban az európai országok alig kaptak szerepet, esetleg az 1920-as évek végén Franciaországba és Belgiumba irányuló mozgás érdemel említést.

A II. világháború alatt, ill. már az első bécsi döntést követően (1938. november) a nemzetközi vándorlás erősen kaotikussá és statisztikailag nehezen követhetővé vált, s egyes források szerint akár 600 ezer embert is érinthetett (ILLÉS S. 2000). Ennek az időszaknak említést érdemlő eseménye, hogy német mintára Magyarország is meghirdette a maga „Heim-ins-Reich” programját, s ennek keretében több mint 17 ezer bukovina csángó, ill. székely települt át a Bácskába, továbbá 100-200 fős csoportok is jöttek Moldvából, Boszniából, sőt Macedóniából is (SZÉL T. 1943).

Összességében nézve *a két világháború közötti nemzetközi vándorlás Magyarország számára is pozitív szaldót jelentett*, de ez igazából nem ítéhető kedvező jelenségnek, mivel a nyereség alapvetően nem gazdaságilag indukált, hanem politikailag kikényszerített mozgások eredménye volt.

A nyereséges nemzetközi vándorlás ellenére mindkét ország népességszámának alakulásában a természetes népmozgalom játszotta a meghatározó szerepet, jóllehet a népességgyarapodás leginkább nyereséges időszakán már túljutottak. Németország ugyan továbbra is a demográfiai átmenet III. fázisában volt, a születési és halálozási arányszámok azonban már közelebb kerültek egymáshoz. Az I. világháború alatt a „születési kráter” Németországban is kialakult, utána viszont látványosan jelentkezett a „visszatérés a trendhez” néven ismert jelenség, ami átmenetileg 25 % feletti születési rátát jelentett, innen azonban már gyors csökkenés, így 1933-ban már 15 % alatti a mutató értéke. Innen az agresszív nemzetszocialista népesedéspolitika ismét 20 % közelébe emelte a születési rátát, de ez már csak átmeneti eredmény volt. Mivel eközben a halálozási ráta csak kisebb mértékben csökkent, a természetes szaporodás arányszáma az 1920-as évek eleji 11 %-ról a náci hatalomátvételig 4 % alá csökkent, s ez a világháború kitöréséig már nem sokat javult, mert közben a halálozási arányszám is növekedett (BADE, K. J. 1984a, KÖLLMANN, W. 1974). Mivel a Német Birodalom népességszáma ekkor már jóval 60 millió felett volt, itt 1-2 % is sokat jelentett: így pl.

1920–25 között a természetes szaporodás még több mint 2,7 millió fő, 1926–1930 között viszont már csak alig több 2 milliónál.

Az I. világháború alatti születéscsökkenés Magyarországon hasonló mértékű, mint a Német Birodalomban, a két világháború közötti időszakban azonban a születési arányszám és a természetes szaporodás rátája is magasabb, átlagosan 4-5 ‰-kel. Ez elsősorban azzal lehet összefüggésben, hogy Magyarország a demográfiai átalakulásnak egy korábbi szakaszában volt, a népesség szaporodási magatartása hasonló, mint Németországban, közvetlenül az I. világháború kitörése előtt.

A természetes szaporodás és a nemzetközi vándorlás eredőjeként Németország népességszáma 1919–1939 között közel 10 millióval nőtt, ami 16,1 ‰-os növekedésnek felel meg. A későbbi NDK területén 1939-ben 16,7 millió lakost regisztráltak, ami alig kevesebb, mint 1/4-e a birodalom népességének. Ez lényegében megegyezett az 1875-ös aránnyal, ami azt jelenti, hogy a terület minden viharos népesedési folyamat ellenére meg tudta tartani részesedését. Másként fogalmazva *a térség népességmegtartó képessége átlagos volt a Birodalmon belül.*

A két világháború között a későbbi NDK területét nézve átlag feletti volt a népességnövekedés az északi, ritkán benépesült térségekben (Mecklenburg, Brandenburg, Anhalt), így a korábban kialakult nagy népsűrűségbeli különbségek valamelyest csökkentek. Az eltérések azonban így is markánsan jelentkeztek: az NDK közigazgatását nézve a három északi megye (Schwerin, Rostock, Neubrandenburg) az NDK területének közel 1/4-ét foglalta el, az 1939-es népességből viszont még az 1/10-et sem érte el a részesedése. Ugyanakkor az azonos területű négy déli megyében (Halle, Lipcse, Drezda, Chemnitz) a népesség több, mint 44 %-a koncentrálódott (DDR 1990).

Magyarország népességgyarapodása a két világháború között szinte teljesen azonos volt, mint Németországban: 1920–1941 között 16,7 ‰-os a gyarapodás, ami az ország népességet 8 millióról 9,3 millióra emelte. Ebben az időszakban az ország valamennyi megyéjében nőtt a népességszám, az eltérések azonban meglehetősen nagyok. Dinamikus növekedés jórészt a fővárosra és környékére korlátozódott, ahol meghatározó mértékben a bevándorlás alakította a népesedési folyamatokat. A másik pólust Szabolcs-Szatmár jelentette, ahol viszont a kiemelkedően magas természetes szaporodás okozta a jelentős népességnövekedést.

A két világháború között már *határozottan jelentkezett az ország számos térségében a gazdasági teljesítőképesség és a lakosság szám közötti feszültség.* Ezt egyértelműen jelzi, hogy a megyék túlnyomó részében 1930–1940 között a vándorlás

(belföldi és nemzetközi együtt) veszteséges, s néhány nyereséges megyében (Komárom, Veszprém, Baranya) is minimális a pozitív szaldó. Az egyetlen komolyabb bevándorlási térség a főváros és környéke, ennek munkaerőpiaca viszont – akárcsak az I. világháború előtt – nem volt képes az ország más részeiből az ott feleslegessé vált munkaerőt felvenni. A főváros munkaerőpiaci szempontból is egyedülálló helyzetét jól mutatja, hogy az ország négy regionális központja közül egyedül Pécsnek volt vándorlási nyeresége, Miskolc, Debrecen és Szeged viszont elvándorlási többletet realizáltak.

Így ebben az időszakban a területi mobilitás szintje elmaradt attól, ami a termelőerők legalább szuboptimális területi elhelyezkedése megkövetelt volna. Az elvándorlás mérete azonban már ekkor mutatta, hogy *a túlnépesedés főleg az Alföldön és É-Magyarországon jelent komoly problémát.*

Németországban ilyen jellegű probléma a két világháború között nem merült fel, a korábbi időszak tömegméretű migrációja a népesség területi megoszlását eléggé arányossá tette. Ezt egyértelműen alátámasztja, hogy ebben az időszakban a belföldi vándormozgalom a korábbiakhoz képest a töredékére csökkent. Az I. világháború előtt olyannyira jellemző K-Ny irányú mozgás ekkorra már nyomokban is alig lelhető fel. Helyette inkább a vidékről városokba, ill. az iparvidékekre történő vándorlás lett a jellemző migrációs irány. Ez a későbbi NDK területének kedvezett, mivel Berlin és környéke (Raum Berlin), valamint a Szász Királyság és Szász Tartomány jelentős vándorlási nyereséget ért el az 1920-as években (AUBIN, H.–ZORN, W. 1976).

Ez a folyamat a gazdasági világválság alatt átmenetileg megtört, sőt a nyomasztó munkanélküliség elől megindult egy vidékre áramlás (Stadtflucht) is, a nemzetiszocialista *fegyverkezési program* azonban *az ország középső, védettebb részein tömegével teremtett új munkahelyeket, s ennek jelentős népességvonzó hatása is volt.* A korábbiakhoz képest ez a bevándorlási térség jócskán megnövekedett, mert ide tartoztak olyan korábbi agrártérségek, mint Mecklenburg, Brandenburg és Anhalt.

A német munkaerőpiac két világháború közötti fejlődésének egyik lényeges peremfeltétele, hogy a korábbi időszakhoz képest *jelentősen megnőtt a munkaerőpotenciál*, azaz a munkaképes korú népesség száma: a 15-64 éves korúak aránya 1900-ban alig haladta meg a 60 %-t, két világháború között azonban már 68–69 % a mutató értéke (MARSCHALK, P. 1984). Mivel abban az időszakban a gazdasági növekedés már jóval alacsonyabb, mint a „take-off” periódusban és a kivándorlás sem állt rendelkezésre tehermentesítő szelepként, így a két világháború között a népesség és a gazdaság kapcsolata kétségkívül új aspektust kapott.

A népesség gazdasági aktivitása az I. világháború előtti időszakhoz képest érzékelhetően növekedett, 1925-ben 51,2 %-kal elérte a maximumot, ezt az értéket a hitleri érában sem tudták túllépni. A gazdasági aktivitás magas értéke mellett valamelyest átalakult a foglalkozási szerkezet is, de ez ebben az időszakban már csak szolid változásokat hozott. Az ipari foglalkoztatottak aránya lényegében nem változott, a korszakban 42 % körül mozgott, a mezőgazdaság néhány százalékpontos csökkenése a tercier szektor ugyanilyen mértékű bővülését jelentette (PIERENKEMPER, T. 1984).

A későbbi NDK-t a birodalmi keretekben nézve kitűnik, hogy a foglalkozási szerkezet alapján a terület valamivel iparosodottabb volt, mint a Birodalom általában. Ezt jelzi, hogy az ipari keresőkből való arány meghaladta a népesség részesedését (1939: 28,9 %, ill. 24,1 %; MELZER, M. 1980). Mindez azonban *rendkívül erős területi koncentráció* mellett ment végbe: az ország területének kevesebb mint 1/4 részét kitevő négy megyében (Halle, Lipcse, Drezda, Chemnitz) az ipari keresők több mint fele (51,8 %) koncentrálódott 1939-ben. Ugyanakkor az északi terület a hitleri éra bizonyos iparosítása ellenére továbbra is agrárvidék maradt, mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya általában 50–70 % körül mozgott. Így az *Észak-Dél lejtő az NSzK új tartományaiban már a két világháború között is markánsan jelentkezett.*

A munkaerőpotenciál bővülése ellenére Németországban esetenként munkaerőhiány is fellépett, így a külföldi munkaerőt továbbra sem tudták nélkülözni. A Birodalomban élő külföldi állampolgárok száma a két világháború között sem kevés, 1933-ban mintegy 3/4 millió, 1939-ben pedig közel 940 ezer, ezek jelentős része azonban nem mint munkaerő volt jelen. A magyar állampolgárok száma nem jelentős, az 1933-as adatok szerint valamivel 10 ezer felett, 1939-ben közel 39 ezer.³⁴ Németország egyes területein a külföldiek száma és aránya eléggé eltérő, a későbbi NDK területén azonban lényegesen az átlag feletti a részesedésük: főleg Berlin, Mecklenburg, Brandenburg, a Szász Királyság és a Szász tartomány viszonylag magas részesedése emelkedett ki (LEHMANN, J. 1984).

A külföldi munkaerő az összes létszámnál jóval kisebb, az utolsó békeévben (1939) is messze elmaradt a fél milliótól, azaz kb. 1/3-a az I. világháború előtti értéknek. (A háborús hadigazdálkodás keretében a Németországban dolgozó külföldiek száma 7-8 millióra emelkedett, ezek döntő része azonban kényszermunkás volt, így a munkaerőpiac keretén kívül estek.) A magyar vendégmunkások száma 1939-ben is alig

---

³⁴ Ez korántsem jelent ilyen mértékű tényleges növekedést, mivel az 1939-es adatokban már az időközben elfoglalt Ausztria és Csehország is szerepel.

haladta meg az ötezret, az 1920-as években pedig ennek csak kb. a fele volt (AUBIN, H.–ZORN, W. 1976).

A külföldi munkavállalók túlnyomó része mezőgazdasági idénymunkás volt, s elsősorban Németország olyan területein dolgoztak, ahol munkaigényes mezőgazdasági kultúrákkal foglalkoztak (pl. cukorrépa). Ez volt az oka annak, hogy a korábban említett tartományokban magas a külföldiek aránya. Így az Alföld túlnépesedett területeiről és a németek által lakott térségekből is mezőgazdasági idénymunkára mentek elsősorban – nemcsak békeidőben, hanem még a háborús években is.³⁵

Németországgal ellentétben a két világháború közötti Magyarországon nem volt munkaerőhiány, különösen nem a mezőgazdaságban, hanem éppen a *túlnépesedés* okozott feszítő gondokat. Ebben jelentős szerepet játszott, hogy – Németországhoz hasonlóan – *a munkaképes korú népesség száma és aránya Magyarországon is növekedett*: a 15–64 évesek aránya népességből 1920-ban 63,8 %, 1941-ben viszont már 67,0 %, azaz alig marad el a németországi értéktől. Ezzel szemben a népesség gazdasági aktivitása érzékelhetően alacsonyabb, 45–46 %-ra tehető (THIRRING L. 1963). Ez az I. világháború előtti aktivitáshoz képest némi növekedést jelentett ugyan, de eléggé alacsony a munkaerőpotenciálhoz képest.³⁶

Az 1930-as népszámlálási adatok³⁷ szerint a népesség gazdasági aktivitása 46 %-os. Ehhez viszonyítva kiemelkedően magas a főváros értéke, ahol a teljes népesség 57 %-a tartozott az aktív keresők közé. Megyei szinten nézve a különbségek lényegesen kisebbek, a két szélső pólust Csongrád (48,1 %), ill. Szabolcs és Ung (41,3 %) képviselték. A megyei értékek alapján határozott területi különbségek nem fedezhetők fel, a gazdasági aktivitás egyik országrészben sem mutatott nagy eltérést a többitől.

Határozottan jelentkezett viszont a város-falu különbség: *a városokban a népesség gazdasági aktivitása érzékelhetően magasabb* volt, mint a falvakban. A törvényhatósági jogú városokban a népesség 53,2 %-a, a megyei városokban 43,8 %, a falvakban viszont csak 43,8 %-a volt gazdaságilag aktív.

Németország és Magyarország két világháború közötti munkaerőpiaci helyzetét nézve a korábbiakhoz képest a legnagyobb változást kétségkívül a *tömeges munkanélküliség megjelenése* jelentette. Az ehhez kapcsolódó folyamatok és történések

³⁵ A Németországban dolgozó magyar idénymunkások életének plasztikus bemutatása látható Balász József: Magyarok című filmjében (1977).

³⁶ A korabeli statisztika még nem teszi lehetővé a gazdaságilag aktív népesség teljesen egyértelmű elhatárolását, ezért a különböző források némileg eltérő adatokat közölhetnek.

³⁷ Az 1930. évi népszámlálás. II. rész. Foglalkozási adatok (MSK, 86.). Budapest, 1934.

fő vonásaiban hasonlóak a két országban: az elvesztett I. világháború utáni válságos évek megnövekvő munkanélkülisége, a visszatérő katonák és menekültek problémás integrálása a munkaerőpiacba, az 1920-as évek közepétől gazdasági javulás csökkenő munkanélküliséggel, amit viszont az 1929–1933-as világválság követ minden idők legnagyobb munkanélküliségével, majd az ebből való kilábalás a hadiipar kiépítésével és a háborús készülődéssel.

A két világháború közötti munkanélküliség alakulása a statisztikai adatok alapján Németországban követhető jobban nyomon. A világháborút követő évek a teljes gazdasági bomlást hozták Németországban, amivel a munkaerőpiac extrém méretű hullámváltozásai jelentkeztek: így a munkanélküliségi ráta egyik hónapról a másikra is jelentősen változott. A munkanélküliek magas száma azonban nem mindig negatív folyamatokhoz kapcsolódott, így pl. a világválság előtti években külföldi tőkebefektetések segítségével megindult a gazdaság modernizálása, ami viszont jelentős elbocsátásokhoz is vezetett (NIES, F. 1978).

Az 1920-as évek munkanélküliségére vonatkozó különböző számítások némileg eltérnek ugyan egymástól, de a tendenciák kimutatásában nincs lényegi eltérés. Eszerint volt olyan év (1922), amikor a munkanélküliek aránya még a 2 %-t sem érte el, 1926-ban viszont már közel 10 %, a következő évben viszont ennek már csak a fele. A gazdasági világválság alatt a munkanélküliség maximuma 1932-ben volt, ekkor a több mint 6 millió munkanélküli 20 % körüli munkanélküliségi rátát jelentett (PIERENKEMPER, T. 1984). A válság súlyosságát emellett az is jelzi, hogy ebben az évben az ipari dolgozók munkaóra-kapacitásának csak kb. 1/3-t használták ki (AUBIN, H.–ZORN, W. 1976).

Az 1933 júniusában végrehajtott foglalkozási összeírás³⁸ még majdnem maximumon lévő munkanélküliséget regisztrált nagyon alaposan és szinte teljeskörűen, s ez lehetőséget nyújt a világválsághoz kapcsolódó tömeges munkanélküliség főbb jellemzőinek megfogalmazására. Ezek a következők:

- A Németországban kialakult munkanélküliség az ún. abszolút munkanélküliség kategóriájába sorolható, azaz a munkavállalók számához képest egyszerűen kevés a munkahely.
- A munkanélküliség minden súlyossága ellenére nagyon eltérő mértékben érintette a gazdaság egyes ágait. A munkanélküliség alapvetően az ipart

---

³⁸ SDR, Band 453. Berlin, 1936.

sújtotta, itt minden harmadik munkavállaló került az utcára, a közlekedésben és a kereskedelemben minden hetedik, a mezőgazdaságban viszont csak minden harmincadik.

- Ez azt jelentette, hogy az összes munkanélküli közel 72 %-a az iparból került ki, s alig több mint 5 %-a az agrárszektorból. Ez azzal a furcsa következménnyel járt, hogy a tényleges dolgozók szerkezetét nézve végbement egy „visszaagrárosodás”, mivel 1933 nyarán többen dolgoztak a mezőgazdaságban, mint az iparban.
- A munkanélküliség jobban sújtotta a férfiakat, mint a nőket: amíg a foglalkoztatottaknál 2:1 volt az arány, addig a munkanélkülieknél 3:1.
- A munkanélküliség területi különbségei meglehetősen nagyok voltak: az iparterületek jóval átlagfeletti munkanélkülisége mellett kiterjedt agrárvidékeken csak minimális a munkát keresők száma.

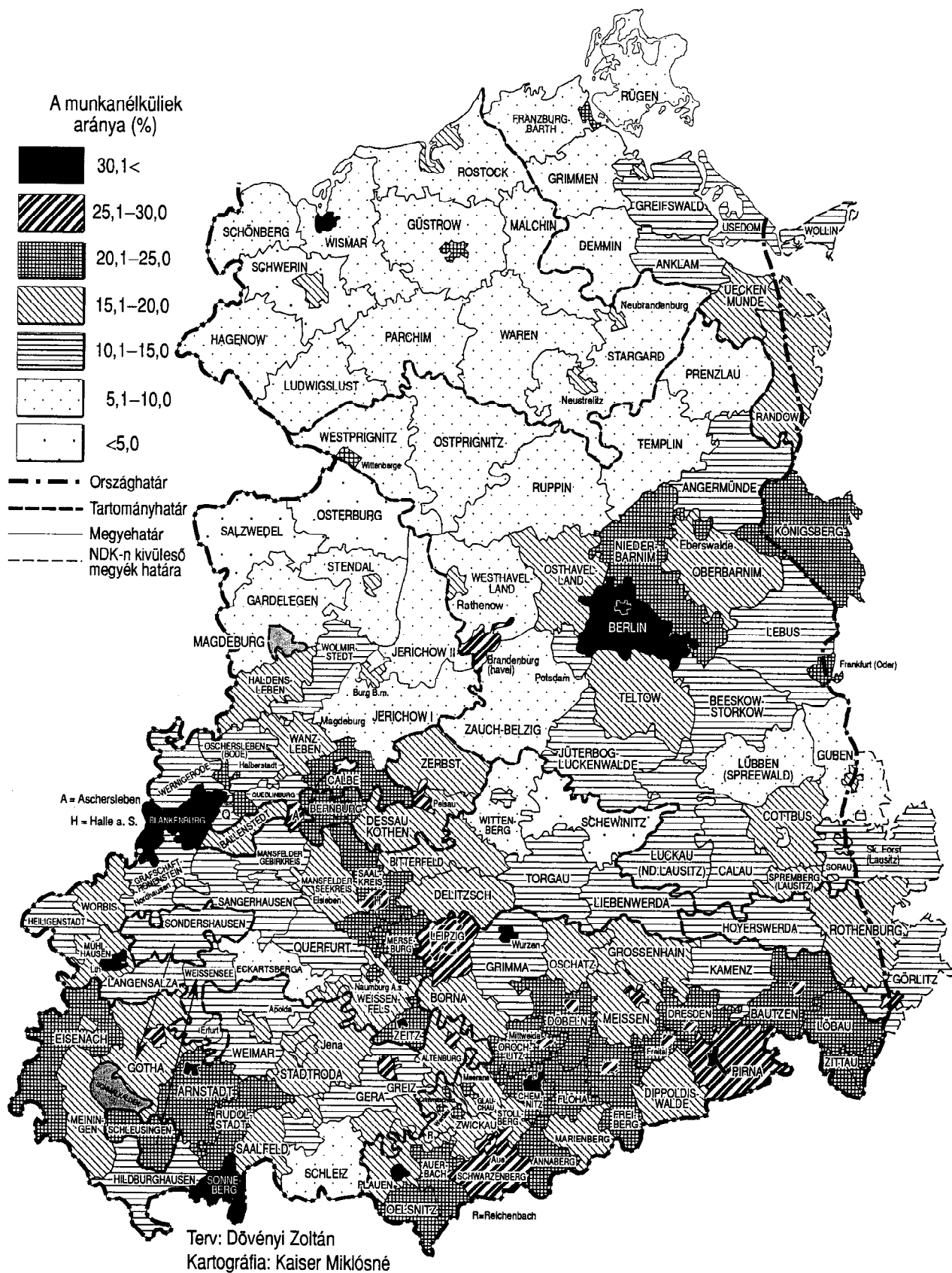
Mivel az 1933-as felmérés adatait járási-városi bontásban is közölték,³⁹ itt már volt lehetőség a másfél évtizeddel későbbi létrejövő NDK területét ebből a perspektívából szemügyre venni (4. ábra). A munkanélküliségi rátát mutató térképen is feltűnően mutatkozik a térség sok szempontból említett kétosztatúsága: az É-i agrárjellegű térségek 10 % alatti munkanélküliségével szemben a D-i, iparosodott vidékeken a 20 % feletti érték általános volt. Összességében a későbbi NDK területén a munkanélküliség magasabb volt a birodalmi átlagnál (18,2 %, ill. kb. 21 %). A magas értékben persze a fővárosnak jelentős része volt, mert Berlinben közel 30 % a munkát keresők aránya. Ez a hatás azonban nem döntő jelentőségű, mert a térségben a birodalmi főváros nélkül is 19 % körüli a munkanélküliek aránya.

A 4. ábra tehát bizonyos mértékig megtévesztő, mert a ténylegesnél alacsonyabb munkanélküliséget sugall. Ennek hátterében a két országrész népsűrűségében meglévő nagy különbségek állnak: így a ritkán benépesült Mecklenburg 10 % alatti munkanélküliségi rátája nem tudta ellensúlyozni Szászország közel 25 %-os értékét.

A női munkanélküliség fő arányaiban lényegében megegyezik a birodalmi átlaggal, azaz a nők a munkanélküliek kb. 1/4-t tették ki, az aktív keresők között pedig 35-36 % a részarányuk. Az átlag mögött azonban jelentősek a területi különbségek, s az Észak-Dél dichotómia itt is látványosan jelentkezett. Ennek megfelelően az agrárjellegű

---

³⁹ SDR, Band 454. Berlin 1936.

4. ábra A munkanélküliek aránya a későbbi NDK-területen 1933 nyarán

északi területeken csak 13–17 % a nők aránya a munkanélküliek között, miközben Berlinben jóval 30 % feletti. Ezek az adatok tényleges pozitívumnak könyvelhetők el, mert az aktív keresők megoszlását nézve jóval kisebbek a területi különbségek, a nők aránya még az agrártérségekben is legalább 31–32 %.

A németországi munkanélküliség a gazdasági világválság idején egyike volt a legnagyobbak a világon, ha nem éppen a legnagyobb. Teljesen megbízható választ erre a kérdésre korrekt összehasonlítható adatok híján nem tudunk adni, az viszont bizonyos, hogy Németország a katasztrófális munkanélküliségtől néhány év alatt jutott el a teljes foglalkoztatottsáig, ill. az egyes területeken jelentkező munkaerőhiányig. Ennek azonban nagy ára volt, mert ez már a nemzetiszocialista kormányzat idején történt. Az viszont nem kétséges, hogy a náci rezsim beváltotta azt a választási ígéretét, hogy felszámolja a munkanélküliséget Németországban. A munka-, ill. munkahelyteremtési (Arbeitsbeschaffung) program keretében már 1934-ben kb. 2,5 millió új munkahely létesült, nem utolsósorban az állami infrastruktúra-fejlesztési projektek révén (pl. autópályaépítés). 1936-tól kezdve azonban a konjunktúra lényegében már a hadiipar felfuttatásán alapult – ennek minden következményével együtt (PIERENKEMPER, T. 1984).

A két világháború között a munkanélküliség Magyarországon is az elsőszámú problémák közé tartozott, a jelenség, ill. folyamat alapos regisztrálására, részletes analízisére azonban egy összefüggő rendszer keretében nem került sor. A kutatás számára különösen fájó az a korábban már említett probléma, hogy a népszámlálások során készült munkanélküliségi adatokat általában nem publikálták, vagy még csak fel sem dolgozták. Így kiértékelhető adatokat csak az 1930-as népszámlálás hozott. További probléma, hogy – ellentétben a német foglalkozási felmérésekkel – egyetlen felvételezés sem volt teljeskörű, azaz csak a gazdasági élet egyes szektoraira terjedt ki. Így a két világháború közötti hazai munkanélküliség jellemző vonásai elég nehezen rakhatók össze.

Az 1920-as évekre vonatkozóan több munkanélküliségi felmérés is készült, ezek azonban nem tárták fel az országos helyzetet. Az 1920-as népszámlálás adatai közül csak a Budapestre és 65 „iparos” városra és községre vonatkozó alapinformációk kerültek nyilvánosságra. Eszerint ebben a 66 településben valamivel több mint 40 ezer munkát kereső élt, közülük mindössze 7148 volt a nő, tehát alapvetően ebben a körben is a férfiak munkanélkülisége volt a jellemző. A munkanélküliség elhúzódó jellegére utal, hogy a regisztráltak több mint fele három hónapnál hosszabb ideje volt állás nélkül (KOVÁCS N. 1923).

Már ennél a népszámlálásnál is újra felmerült munkanélküliségi statisztikánk egyik alapvető problémája, hogy a mezőgazdaság munkaerőproblémáiról nincsenek megbízható adatok. Egyes becslések szerint 1922 októberében közel 200 ezer mezőgazdasági munkás volt munka nélkül (BEREND T. I.–SZUHAY M. 1973). Ezek nem elhanyagolható része feltehetően nem volt teljesen munka nélkül, esetükben inkább alulfoglalkoztatásról lehetett szó.

Jóval többet tudunk a budapesti munkanélküliségről, mivel erre vonatkozóan 1925–1930 között rendszeres és részletes felméréseket végeztek. Ez a vizsgálat sem volt azonban teljeskörű, mert csak a fizikai munkanélküliekre terjedt ki, ezekre vonatkozóan azonban sok értékes információ gyűlt össze. Ezek közül néhány fontosabb:

- A munkanélküliség időben erősen hullámzott – ahogy az Németországban is jellemző volt az 1920-as években.
- A munkát keresők legnagyobb csoportját a fiatal felnőttek (20–40 évesek) alkották.
- A budapesti munkanélkülieknek csak kisebb része (36–38 %) született a fővárosban, viszont 1/6–1/7 része az elszakított területekről származott.
- A munkát keresők iskolázottsága és szakképzettsége nem túl magas, döntő többségük csak elemi iskolát végzett, és segéd- vagy betanított munkát végzett. Érzékelhető volt azonban a szakmunkások növekvő munkanélkülisége is.
- Az adatok a tartós munkanélküliség terjedését jelezték, bár ez is eléggé hullámzóan jelentkezett (SZÁDECZKY–KARDOSS T. 1932).

A két világháború közötti hazai munkanélküliségről a leginkább átfogó kép az 1930-as népszámlálás alapján kapható.⁴⁰ Ez ugyan nem „kapta el” a világgazdasági válsághoz kapcsolódó munkanélküliség maximumát, de mindenképpen egy növekvő munkanélküliséget regisztrált. A felmérés ezúttal közel teljeskörű, a feldolgozás során azonban a mező-gazdasági munkanélküliek közül csak azokat vették figyelembe, akik legalább három hónapja voltak munka nélkül. Az ily módon megszürt adatok szerint 1930 legvégén 224.103 munkanélküli volt, ami a népesség 2,6 %-a, a kereső népességnek pedig kb. 5,6 %-a tette ki.

A munkanélküliség strukturális jellemzőit nézve kitűnik, hogy a nők aránya Magyarországon még a német átlagnál is alacsonyabb, mindössze 18,6 %. Ennél jóval magasabb a részesedésük Budapesten (29,8 %), átlag alatti viszont a mezőgazdasági

---

⁴⁰ A munkanélküliségi adatok azonban furcsamód nem valamelyik népszámlálási kiadványban jelentek meg, hanem a Statisztikai Havi Közleményekben (1931. XXXIV. évf. 7–9. pp. 408–411).

térségekben. *A munkanélküliek kor szerinti megoszlása eléggé egyenletes volt*, kiugróan magas csúcsok egyik korosztályánál sem mutathatók ki.

A felmérés a szellemi dolgozók munkanélküliségének terjedéséről is tanúskodik, mivel kb. 12 ezer olyan munkanélkülit írtak össze, akik legalább hat középiskolai osztályt végeztek, ezek a munkát keresők több, mint 5 %-t tették ki. Két évvel korábban ezek száma még csak tízezer körül volt (SZÁDECZKY-KARDOSS T. 1932). A fő tömeget az elemi iskola hat, ill. négy osztályát végzettek alkották, több mint kilencezer munkanélküli azonban sem írni, sem olvasni nem tudott.

Az 1930-as felvételezés adatai szerint ekkor *főleg ipari munkanélküliségről* volt szó, mert a munkát keresők közel 2/3-a innen került ki, miközben a mezőgazdasági munkanélküliek kb. 10 %-t tettek ki, hasonlóképpen a kereskedelem és a hitelélet elbocsátottja is.

Már ekkor jelentkezett a *tartós munkanélküliség* problémája, ami a válság mélyülésével még súlyosabb lett. 1930 végén minden hatodik munkát kereső már több, mint egy éve volt foglalkoztatás nélkül, minden ötödik 7-12 hónapja nem talált munkát, minden harmadik pedig 4-6 hónapja volt állás nélkül.

A munkanélküliség nem csak strukturálisan, hanem területileg is számos sajátossággal bírt. Az egyik leginkább feltűnő jelenség, hogy *a regisztrált munkanélküliek 1/3-a Budapesten élt, további közel 30 ezer pedig a környező 21 településben*. Így a munka világából kiszorultak közel fele lakott ebben a térségben. Valójában azonban a munkanélküliség nem volt ennyire súlyos a budapesti városrégióban. Már a kortársak is felfigyeltek arra, hogy a túlnépesedett agrártérségekből a felesleges munkaerő a fővárosba és környékére tódul, itt remélve valamilyen munkaalkalmat. Ezeket a népszámlálás mint itt élőket regisztrálta munkanélküliként. Kialakult tehát egy ördögi kör, amikor a túlnépesedett területekről a fővárosba és környékére vándorolnak, munkát itt sem találnak, csak a munkanélküliek táborát gyarapítják, ugyanakkor a szülőföldjük problémái sem oldódtak meg.

Budapest mellett az átlagosnál magasabb volt a munkanélküliség Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegyében is, ez azonban alapvetően a fővárosi agglomeráció munkanélküliségét tükrözte vissza. Csongrád megye magas munkanélkülisége jórészt a már korábban említett kubikos-problémára vezethető vissza. Az *agrártérségek súlyos foglalkoztatási problémáit* jelzi Békés és Jász-Nagykun-Szolnok megye magas munkanélkülisége. Elsősorban a Dunántúlon, de É- és ÉK-

Magyarországon is a regisztrált munkanélküliség alacsonyabb volt az országos átlagnál (5. ábra).

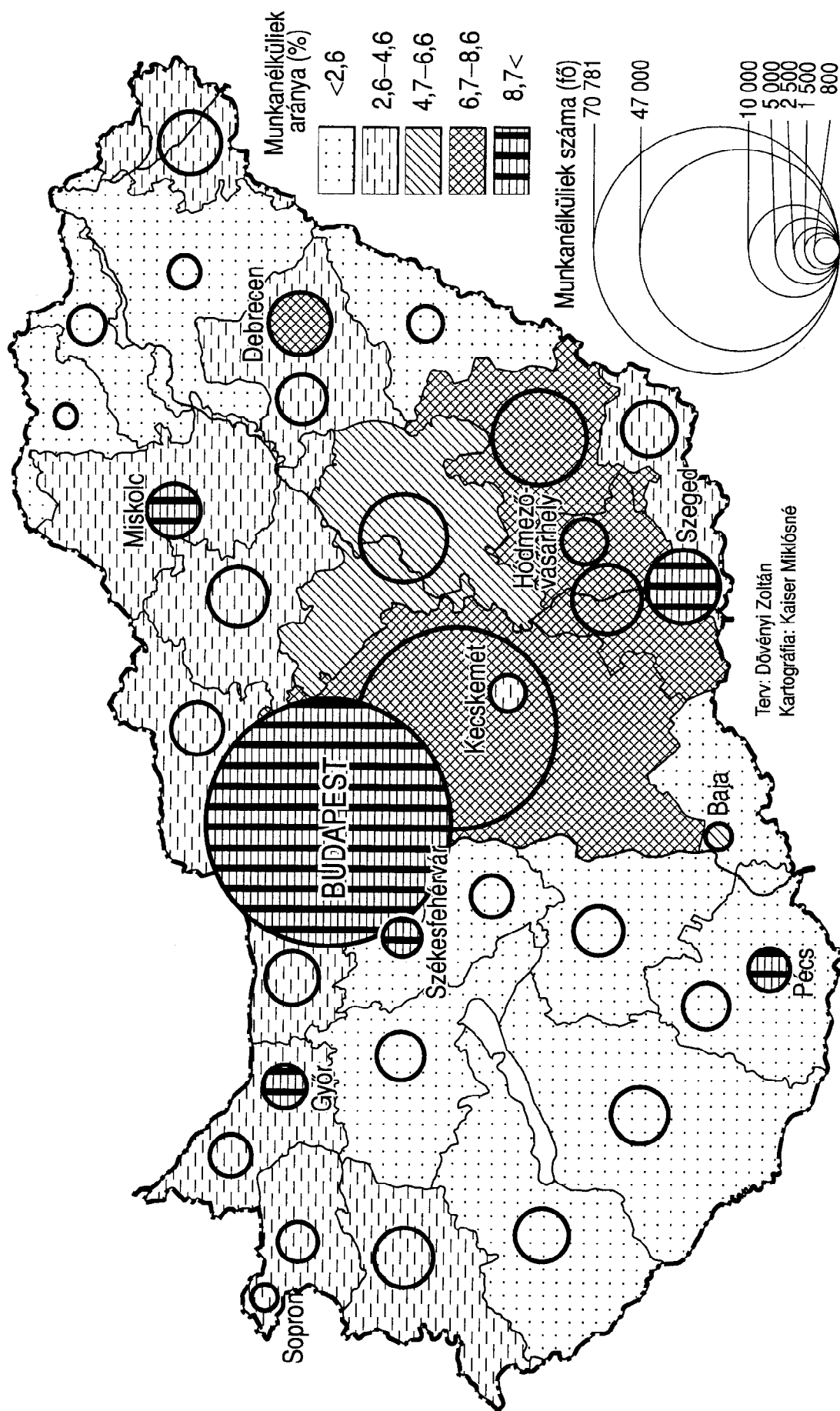
Jelentős volt a különbség a törvényhatósági jogú városok és az ország többi részének munkanélküliségében. Ebben a megközelítésben *a munkanélküliség inkább városi jelenség*, mert itt a lakosság 2,6 %-a volt munka nélkül, a vármegyékben viszont csak 1,7 %-a. Mindenképpen feltűnő, hogy a törvényhatósági jogú városok között egységesen magas a munkanélküliség a regionális központokban (5. ábra).

A gazdasági válság mélypontján az 1930-ban regisztráltnál jóval nagyobb a munkanélküliség, erről azonban nincs megbízható és részletes felmérés. Egyes becslések szerint 1933-ban mintegy 200 ezer ipari munkás volt foglalkoztatás nélkül, azaz minden harmadik. A magas ipari munkanélküliség egészen az 1930-as évek végéig megmaradt, s a két világháború között az ipari munkanélküliség átlagos szintje 10–15 %-ra tehető (BEREND T.I.–SZUHAY M. 1973).

Ennél is súlyosabbnak vélik a mezőgazdasági munkanélküliséget, mivel a munka nélkül maradt agrárkeresők száma egyes vélekedések szerint a válság éveiben a 600 ezret is elérte (BEREND T.I.–SZUHAY M. 1973). Feltehetően a probléma súlya alapvető szerepet játszott abban, hogy 1934-től kiépítették a mezőgazdasági munkaerőpiac megfigyelési rendszerét, s ettől kezdve havi (!) bontásban voltak erre vonatkozó adatok (HOLLÓS I. 1938).

Az 1935–1942 közötti adatok arról tanúskodnak, hogy fentiekben említett 600 ezres agrármunkanélküliség eltűzottnak tűnik. Ezt alátámasztja az is, hogy 1935-ben az összes mezőgazdasági munkás száma alig haladta meg a 700 ezret. Ez azután az „országgyarapítás” következtében megduplázódott, az elhelyezkedési gondokkal küzdő mezőgazdasági munkások száma azonban ennél kisebb mértékben nőtt.

A korabeli felmérések alaposságát és átgondoltságát jelzi, hogy maximálisan figyelembe vették a mezőgazdasági munka sajátosságait, elsősorban a szezonitását. Ennek megfelelően a mezőgazdasági munkásokat a foglalkoztatás intenzitása alapján négy kategóriába sorolták, mégpedig állandóan, kielégítően, elégtelenül és nem foglalkoztatott. Az egyes kategóriák arányát nézve 1935–1942 között a két kedvező részesedése valamelyest növekedett, így 1942-ben az agrárkeresők kb. 85 %-a állandóan vagy kielégítően foglalkoztatott, a teljesen munka nélkül lévők aránya viszont 2 % alatt maradt (BEREZNAI A. 1943).

Terv: Dövényi Zoltán
Kartográfia: Kaiser Miklósné

5. ábra A munkanélküliek száma és aránya Magyarországon 1930-ban

Az agrármunkanélküliség területi különbségeit nézve kitűnik, hogy a jelentős szóródás mögött elég nagy a hullámozás. Ez azt jelenti, hogy az egyes megyék helyzete egyik évről a másik is nagymértékben változhat. Tulajdonképpen csak a legnagyobb és legkisebb mezőgazdasági munkanélküliségű megyék csoportja volt viszonylag stabil, a széles középmezőnyben viszont nagy volt a mozgás. Az 1939–1941 közötti adatok szerint az agrármunkanélküliség Ung, Szabolcs, Bereg, Bihar és Nyitra-Pozsony megyében volt a legnagyobb, s a dunántúli megyékben a legkisebb (BEREZNAI A. 1943).

A hazai problémák miatt a mezőgazdasági munkások egy része – amint az már említésre került – Németországban vállalt munkát. Ezek száma a hazai regisztráció szerint 1938-ban meghaladta a tízezret. Ezek közül a német munkaadók több mint nyolcezer munkás munkáját minősítették: 61,7 %-ban jónak, 25,5 %-ban közepesnek, s csak 12,8 %-ban rossznak. Ezek a munkások főleg Heves, Borsod, Békés és Csongrád megyékből származtak (BEREZNAI A. 1943).

7. A foglalkoztatottság jellemzői Magyarországon az átmenet éveiben és a szocializmus időszakában

7.1. A háború végétől 1956-ig

A II. világháború és az azt követő évek demográfiai és munkaerőpiaci szempontból is korszakhatárt jelentettek Magyarországon. Ennek alátámasztására előzetesen talán elég arra hivatkozni, hogy több mint kétszáz éve nem volt arra példa, hogy évtizedes intervallumon belül csökkent volna az ország népességszáma. Ez ekkor bekövetkezett, mert 1949-ben mintegy 110 ezerrel kisebb népességszámot regisztráltak, mint 1941-ben. *A veszteséget gyakorlatilag a gazdaságilag aktív népesség viselte*, mert itt közel 150 ezres a csökkenés a két népszámlálás között. Így a gazdasági aktivitás szintje is alacsonyabb lett, az 1941-es 46,2 % helyett 1949-ben 45,1 % (THIRRING L. 1963).

A rideg számok mögött tömegeket érintő folyamatok egész sora húzódik meg. Ezek egy része a népesség, ill. a munkaerőpotenciál növekedését, mások – és ezek voltak többségben – csökkenését eredményezték. Ezek közül a fontosabbak:

- A háborús embervesztés mintegy 420 ezerre tehető, amiben a katonai veszteségek, a civil lakosságból kikerülő áldozatok, a zsidóság lakosság veszteségei egyaránt szerepelnek (THIRRING L. 1963). Mások szerint a háborúhoz kapcsolható halottak, elesettek száma ennél jóval nagyobb, akár 750–900 ezer is lehet (FÜR L. 1988). Az eltérő számoktól függetlenül a foglalkoztatottság szempontjából különösen fontos, hogy *az áldozatok nagyobb része bizonyosan a munkaképeskorú férfiak közül került ki*, akik később nagyon hiányoztak a munkaerőpiacról.
- Az I. világháború utáni évektől eltérően az 1940-es évek második felében *a nemzetközi vándorlás már veszteséges* Magyarország szempontjából. Mindkét időszakban nagyjából hasonló számban menekültek az anyaországba az utódállamokban élő magyarok, ennél nagyobb tömegek hagyták azonban el az országot – önként vagy kényszerből. Témánk szempontjából különösen a hazai némettség érdemel figyelmet, akiknek kb. a fele kényszerült elhagyni az országot valamilyen formában. Ezek közül a legnagyobb tömeget a kitelepítettek alkották: számuk egyelőre pontosan nem ismert, de az eléggé elfogadott a szakirodalomban, hogy a hazai németsegből kb. 50 ezer 1947–1948-ban a szovjet megszállási zónába, a későbbi NDK-ba került, elsősorban annak D-i területeire (Szászország, Vogtland). Ezek egy része később átment

ugyan az NSzK területére, nem kevesen azonban maradtak a szocialista Németországban (DÖVÉNYI, Z. 1997).⁴¹

- A háborús veszteségek és az etnikai tisztogatások mellett nem elhanyagolható számban politikai okokból is hagyták el az országot. Ezek számát az 1945–1953 között időszakra PUSKÁS J. 100–110 ezerre becsülte.

Annak ellenére, hogy az 1940-es évek túlságosan „sűrű” közép-európai történelme elvitte az időszak teljes természetes szaporodását⁴² és még ezen felül több mint százezer embert, a II. világháborút követő néhány évben látszólag nem hiányzott a munkáskéz a magyar munkaerőpiacról, sőt az egyik legnagyobb gond éppen a munkanélküliség volt. A háború utáni közel másfél év munkaerőpiaci folyamatait meghatározó mértékben a hiperinfláció határozta meg, amikor a munkaképeskorú lakosság jelentős része hivatalosan nem állt munkaviszonyban, mert az elértéktelenedő bérek mellett az nem állt érdekében. Így előállt az a sajátos helyzet, hogy a hadrafogható munkaerő nem jelentéktelen része alámerült a szürke- és feketegazdaságban, holott az újjáépítésben nagy szükség lett volna rá. Ezt a problémát adminisztratív eszközökkel, elsősorban a közmunka bevezetésével próbálták megoldani – több-kevesebb sikerrel.

Az 1946. augusztus elsején bevezetett új fizetőeszköz, a forint megjelenése a munkabérek stabilizálását is jelentette, így nagyon gyorsan megkezdődött a munkaerő átlámlása az árnyékgazdaságból a legális munkaerőpiacra. Mivel azonban a gazdaság ekkor még nem volt képes ilyen tömegű munkaerő teljes felvételére, *az elkövetkező évek ismét a munkanélküliség időszakát jelentették.* A különféle felmérések ugyan eltérő adatokat közöltek a munkanélküliek számáról, azonban egységesen növekvő munkanélküliségről számoltak be. A leginkább megbízhatónak tűnő felvételezés szerint 1947 végén közel 370 ezren voltak munka nélkül az országban, ebből 192 ezer mezőgazdasági, közel 106 ezer pedig ipari munkanélküli volt (BAKSAY Z. 1983). Ezt követően is tovább nőtt a munkanélküliség, s az Ország Tervhivatal 1948 áprilisában végzett felmérése szerint már 412 ezer munkát keresőt regisztráltak, ráadásul ez a felvételezés a fővárosra nem is terjedt ki. Budapestet is figyelme véve *nagyjából félmillió munkanélküliséggel lehetne számolni ekkor.*

⁴¹ E sorok írója néhány évvel ezelőtt egy Lipcse melletti kis falu temetőjében talált egy sírkövet, ami arról tudósított, hogy az alatta nyugvó házaspár a magyarországi Tevelről származott.

⁴² Az I. világháború éveitől eltérően 1939–1945 között Magyarországon sem alakult ki a „demográfiai kráter” azaz nem volt jelentős születésvisszaesés. Így erről az oldalról a munkaerőpiaci folyamatokat nem befolyásolták negatív tendenciák.

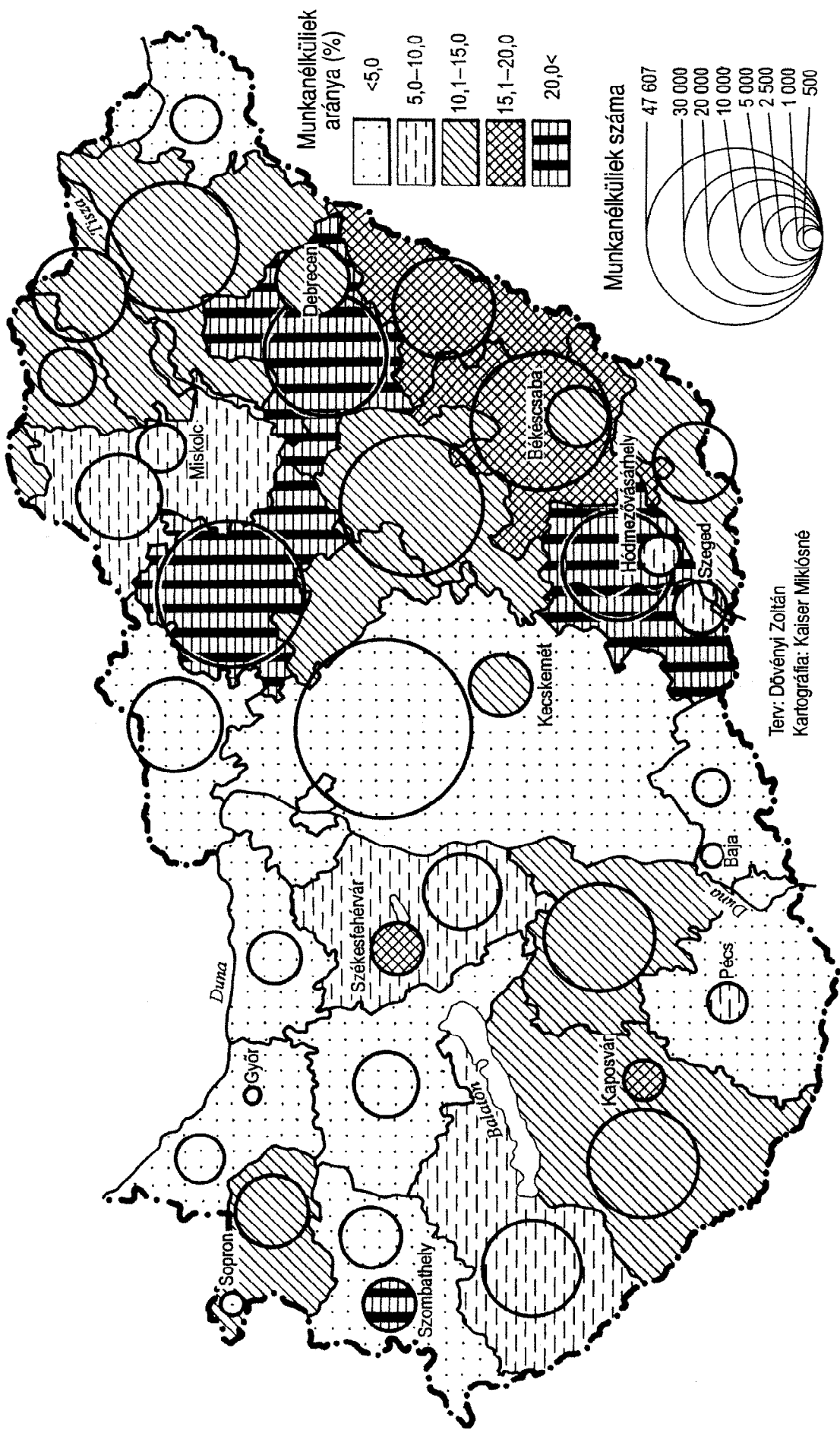
Az 1948 tavaszára kialakult tömeges munkanélküliség egyike volt a legnagyobbaknak Magyarországon. Egyik leginkább feltűnő jellemvonása a markáns területi különbségekben jelentkezett: megyei szinten Baranya és Csongrád különbsége önmagáért beszél (a munkanélküliek aránya 0,6 %, ill. 25,6 %). A munkanélküliség súlypontja egyértelműen a Tiszántúl és a hozzákapcsolódó Heves megye, ami jól jelzi, hogy itt elsősorban mezőgazdasági munkanélküliségről van szó. A munkaerőpiac illetén súlyos zavara ismételten megerősítette, hogy ebben a jelentős nagyságú térségben továbbra sincs egyensúly a terület eltartóképessége és az itt élők száma között. Így teljesen logikus, hogy a már korábban megindult elvándorlás a lehetőségek kialakulásával hamarosan ugrásszerűen megnövekedett (6. ábra).

A másik jelentős törésvonal a városok és a vidéki térségek között alakult ki. A törvényhatósági jogú városokban néhány kivételtől eltekintve általában jóval kisebb volt a munkanélküliek aránya, mint a környező megyékben. Ez is alátámasztja azt a korábbi megállapítást, hogy az 1948 eleji nagy munkanélküliség elsősorban falusi, nem pedig városi jelenség. Egyúttal levonható az a következtetés is, hogy az 1945-ös földreform az ország jelentős részén a munkarőpiaci problémákat nem tudta megoldani. A munkanélküliek magas számát nézve ezen még az sem segített sokat, hogy a kitelepített németek helyére éppen ezekből a térségekből tízezerszámba telepítettek át embereket (TÓTH Á. 1993).

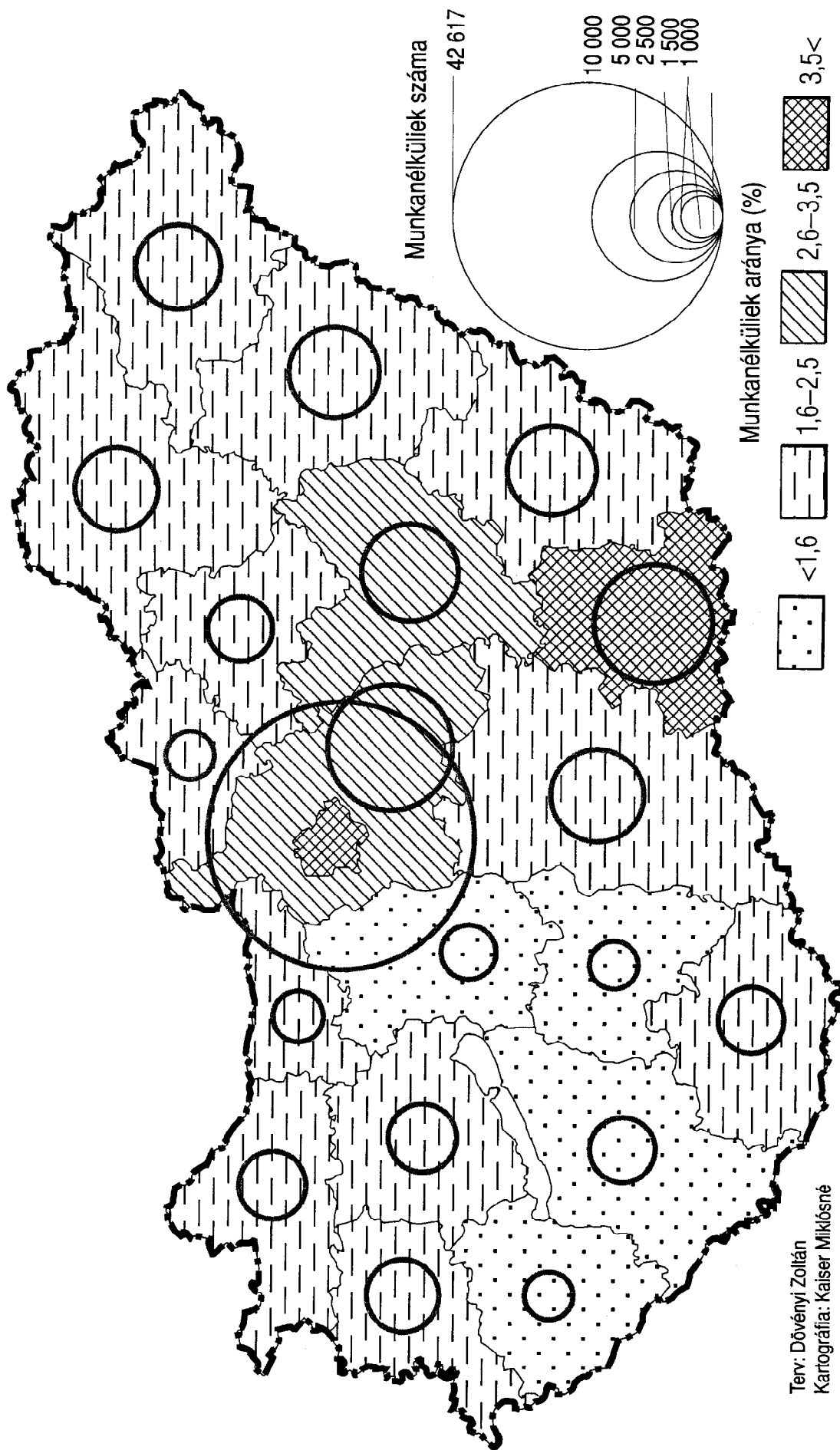
1948 közepétől a magyar gazdaság jelentős sikereket ért el, s ennek egyik fontos következményeként gyorsan csökkenni kezdett a munkanélküliek száma is: így az 1949. január 1-én végrehajtott népszámlálás során a háromnegyed évvel korábbinál jóval kevesebb, mindössze 126 ezer munkát keresőt regisztráltak, ami csupán 3 %-os munkanélküliségi rátát jelentett, szemben az 1948 tavaszán kialakult legalább 10 %-os értékkel.

A jelentős munkaerőpiaci javulás következtében a munkanélküliség területi különbségei is jócskán megcsökkentek. Az 1948 tavaszán megfigyelhető magas munkanélküliségű térség jelentősen kisebb lett, a magterülete azonban megmaradt: a Budapest-Pest-Szolnok-Csongrád megye alkotta zóna átlagosnál magasabb munkanélküliségével lényegében kettéosztotta az országot (7. ábra).

A legnagyobb arányú munkanélküliséget ekkor már a fővárosban regisztrálták, a közel 43 ezer munkát keresők az aktív népesség 5,4 %-t tette ki. Az országos átlag felett ezen kívül csak Csongrád és Pest megye (4,1, ill. 3,2 %). A Dunántúl és az ország többi része között volt némi különbség az előbbi javára, de ez nem volt szignifikáns.

6. ábra A munkanélküliek száma és aránya 1948 tavaszán (Budapest nélkül)

Terv: Dövényi Zoltán
Kartográfia: Kaiser Miklósné

7. ábra A munkanélküliek száma és aránya 1949-ben

A munkanélküliek összetételét nézve kitűnik, *hogy a munkanélküliség továbbra is elsősorban a férfiakat érintette*, a nők aránya mindössze 22 % volt. Mivel a nők részesedése a keresőkből ekkor már meghaladta a 30 %-t, ez a ráta kedvezőbb munkaerőpiaci helyzetükre utal.

A munkanélküliek táborát elsősorban a fiatal felnőttek alkották, 36,7 %-uk a 20-29 évesek, 20,1 %-uk pedig a 30–39 évesek közé tartozott. Feltűnő a 15–19 éves magas aránya: a munkát keresők több mint 11 %-a tartozott ide. A férfiak és nők korstrukturájának feltűnő különbsége, hogy az utóbbiak körében magasabb a fiatalabb korosztályok aránya: pl. a női munkanélküliek 17,1 %-a tartozott a 15–19 évesek közé, a férfiaknál viszont csak 9,7 %-a.

A munkanélküliség időtartamának kedvezőtlen vonása, hogy minden *ötödik érintett már több mint fél éve volt munka nélkül*. A nők esetében ez az arány még magasabb, elérte a 27 %-t. Összességében *a nők munkanélküliségére elmondható, hogy alulreprezentáltak a munkanélküliek között, de fiatalabb korban és hosszabb időre lettek munkanélküliek*.

A munkanélküliek ágazati összetétele a népszámlálási adatok alapján csak nagyon hozzávetőlegesen állapítható meg a felvételezés sajátos kategóriái miatt. Néhány csoport pl. több ágazatban dolgozókat is tömörített, így a közel 16 ezer napszamos a mezőgazdaságból, iparból stb. egyaránt jöhetett. Első megközelítésben azt lehet mondani, hogy *az 1949-es felmérés szerint már az ipari munkanélküliek alkották a legnagyobb csoportot*.⁴³

A népszámlálást követően is jónéhány felmérés készült a munkanélküliségről, ezek adatai azonban meglehetősen eltértek egymástól. Egyetlen közös vonás, hogy valamennyi a munkanélküliség csökkenéséről számolt be. Minden bizonnyal a munkaerő fontosságának növekedése is szerepet játszott abban, hogy 1949 májusától megkezdte működését az Országos Munkaerőgazdálkodási Hivatal (BAKSAY Z.

---

⁴³ A KSH archívumában őrzött anyagokból úgy tűnik, hogy a munkanélküliségi adatokat valamikor 1950 nyarán dolgozhatták fel. Erre utal az is, hogy az adatokat már az új közigazgatási rendszernek megfelelően aggregálták. A feldolgozási íveken található javítások arról tanúskodnak, hogy menetközben változott a koncepció és az egyéni parasztokat és a kisiparosokat összefogó „önálló” névre keresztelt kategóriához sorolt munkanélkülieket áttették a szakmunkások és a segédmunkások közé. Összességében egy eléggé furcsa és kiegyensúlyozatlan kategóriarendszerbe sorolták a munkanélkülieket, úgy mint

- segítő családtag, alkalmazott,
- tisztviselő,
- mérnök és technikus
- szakmunkás,
- segédmunkás.

1983). Az I. ötéves terv munkaerőgazdálkodási feladatai között már szerepelt pótlólagos munkaerőforrások bevonásának szükségessége is, itt elsősorban a nőkre és a falusi munkaerőtartalékokra kívántak támaszkodni, de ekkor még célkitűzés volt a munkanélküliség felszámolása is.

Az I. ötéves terv az ipari foglalkoztatottak számának nagyon gyors növekedésével számolt, mintegy 520 ezer új fizikai dolgozót láttak szükségesnek csak ebben a szektorban. Az 1950-es évek elején megindult nagy építkezések és a hadiipar felfuttatása valóban tömegével igényelte az új munkaerőt, így hamarosan *egyensúlyi problémák* alakultak ki a munkaerőpiacon. Ez azonban *már nem a munkanélküliség, hanem a munkaerőhiány* volt. Ezen problémák megoldására többek között felállították a Munkaerőtartalékok Hivatalát, bevezették a munkaerőtoborzást, s drasztikus intézkedésekkel próbálták korlátozni a munkaerővándorlást.

Miután a feszített iparosítási program 1953-ra lényegében megbukott, jónéhány beruházást leállítottak, s tízezzrel küldték el a dolgozókat. Ezzel az is világos lett, hogy *a gazdaság normális működése mellett nemigen lenne munkaerőhiány, sőt inkább munkaerőfelesleg jelentkezne. Ideológiai és politikai okokból a nyílt munkanélküliség ekkor már nem jelentkezhett, volt viszont rejtett munkanélküliség és alulfoglalkoztatottság.*

A munkaerőpiac 1949–1956 közötti fejlődésének néhány alapadata is ezt mutatja. Ebben az időszakban a népesség 7,1 %-kal, az aktív keresők száma 15,2 %-kal, a munkaképes korú népesség⁴⁴ száma viszont csak 3,7 %-kal növekedett. Az utóbbiak aránya az össznépességből 61,9 %-ról 59,9 %-ra csökkent, tehát a nagy munkaerőbővítési terveknek ebből az irányból is voltak korlátai. A nők tömeges munkábaállítása sem az eredeti elképzeléseknek megfelelően alakult. A központi vezetés 1,7 millió nem dolgozó nővel számolt ugyan a távlati tervekben, ennek a munkaerőpotenciálnak a felhasználása azonban az 1950-es évek első felében nemigen sikerült. Ezt egyértelműen jelzi, hogy a nők aránya 1951 és 1955 között a kereskedelem és az államigazgatás kivételével a gazdaság minden területén csökkent.

Magyarország munkaerőpiaci problémáinak nem várt új aspektust adtak az 1956-os események. Az országot elhagyó közel 200 ezer emigráns – korabeli szóhasználat szerint disszidens – nem csak 2 %-os népességcsökkenést jelentett, hanem ez bizonyos *munkaerőpiaci következményekkel* is járt. Ezek közé tartozik, hogy a legnagyobb

---

⁴⁴15–60 éves férfiak és 15–55 éves nők.

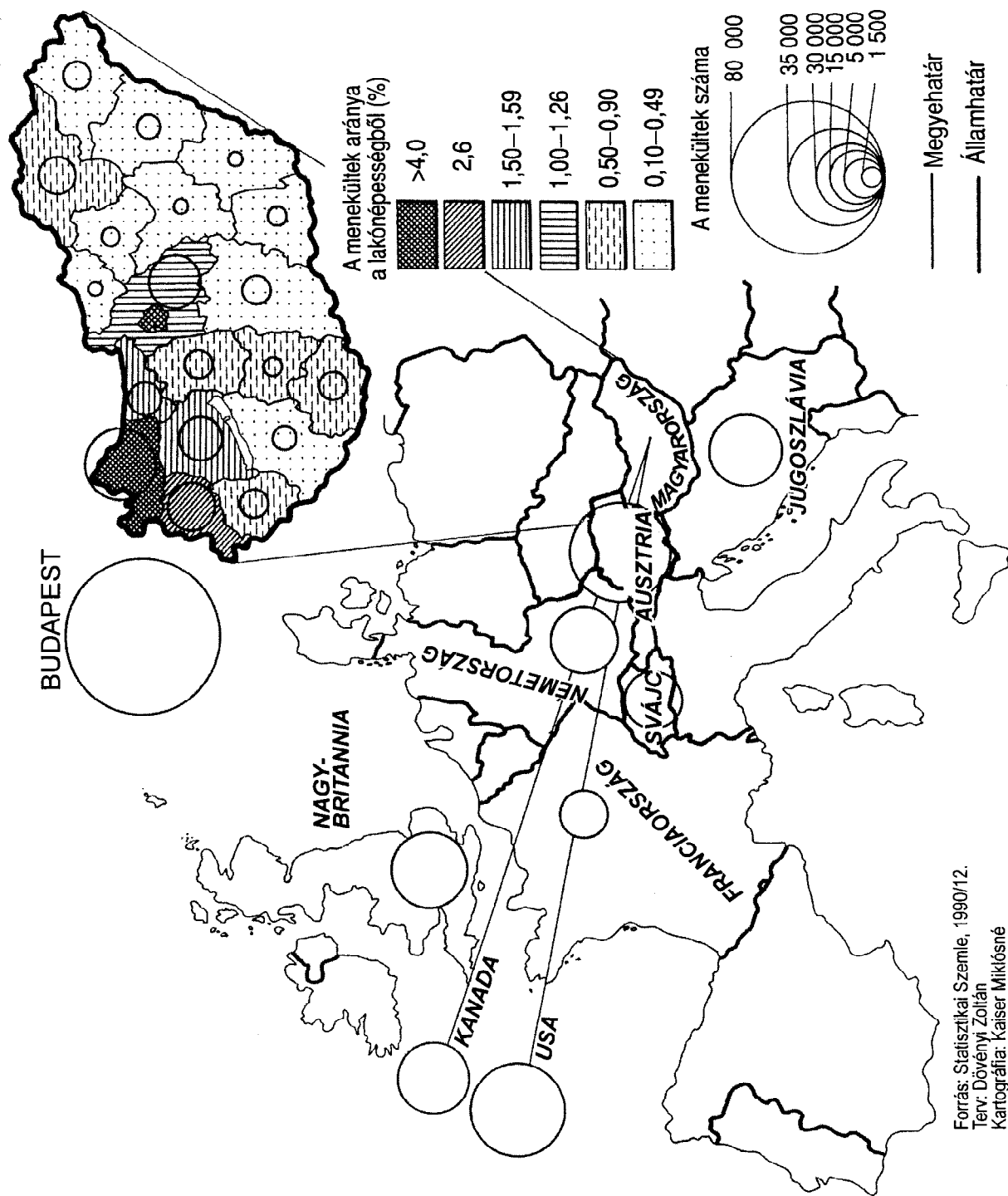
méretű exodus az ország fejlettebb térségeiből, elsősorban a fővárosból és az osztrák határ melletti zónából volt, miközben a munkaerőfelesleggel küzdő Alföldről és D-Dunántúlról az emigráció lényegesen kisebb (8. ábra). Az eltávozott népesség strukturálisan is sajátos populációt alkotott, pl. 2/3-k férfi volt. Ennél fontosabb, hogy az emigránsok korszerkezete nagyon fiatalos, mintegy 55 % volt a 25 évesnél fiatalabbak aránya, s ezen belül is kiugróan magas a 18–20 éves férfiak részesedése. Nem volt rossz az emigránsok képzettségi és iskolázottsági szintje sem, pl. a szellemi dolgozók száma meghaladta a 25 ezret. A veszteséglistán több mint 2300 mérnök, 730 orvos, közel 1300 pedagógus, 261 tudományos kutató és egyetemi oktató szerepelt (KSH 1957). A főváros belső kerületeiben alig maradt orvos, de összességében vagy 10–15 évig tartott, mire pótolni tudták a magasán kvalifikált szakembereket (9. ábra).

Az 56-os emigrációs hullámnak hosszútávú népesedési hatása is számottevő. A számítások azt mutatják, hogy ezen exodus nélkül Magyarország népessége 1995 januárjában majdnem 222 ezer fővel lett volna magasabb. Ez ugyan nem akadályozta volna meg a népesség csökkenését, de bizonyos fáziseltolódást okozott volna (ILLÉS S.–HABLICSEK L. 1996).

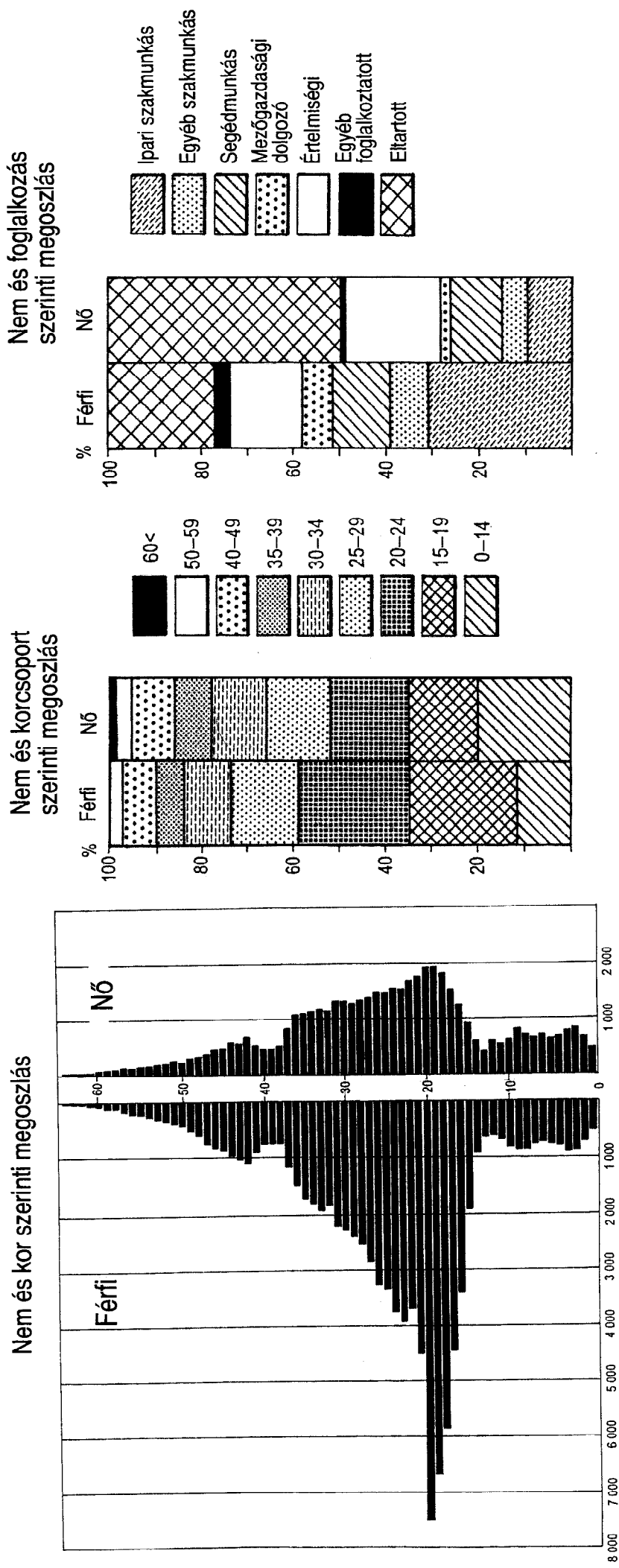
7.2. A népfelkeléstől a gazdasági reformokig (1956–1968)

Némileg meglepő módon az 1956-os emigránsok – darabszámra nézve – az eseményeket követő években egyáltalán nem hiányoztak a magyar munkaerőpiacról. Ez ugyan nyilvánosan nem került megfogalmazásra, de az ország tényleges irányítását végző MSZMP Politikai Bizottsága ülésein évekig rendszeres téma volt a *munkaerőprobléma*. Kialakult ugyanis az a kettősség, hogy a közvélemény számára a teljes foglalkoztatottság megvalósulását a szocializmus diadalaként aposztrofálták, ugyanakkor a színpalak mögött lázasan keresték a *lappangó munkanélküliség* felszámolásának lehetőségét.

Így egészen az 1960-as évek közepéig a munkaerőfelesleg jelentette a legnagyobb problémát a magyar munkaerőpiacon. Ez nem volt csekély gond, mert az időszak elején – az 1956-os exodus ellenére – százezres nagyságrendű munkaerő foglalkoztatása nem volt megoldott. Ez nem jelentett ugyan ilyen méretű tartós munkanélküliséget, de ennyi embernek jelentett bizonytalan munkaerőpiaci helyzetet.

8. ábra 1956-os emigráció területi aspektusai

Terv: Dövényi Zoltán
 Grafika: Kaiser Miklósné

9. ábra Az 1956-os exodus néhány strukturális jellemzője

A munkaerőpiaci feszültségek megoldásának voltak olyan peremfeltételei, amelyeket adottnak kellett elfogadni, ezen változtatni nem lehetett, legfeljebb alkalmazkodni hozzá. Ilyen pl. a népességszám és a munkaképeskorú népesség számának alakulása. A munkaerőfelesleg leépítése szempontjából mindkét mutató szerencsésen alakult: egyrészt a népesség száma 1960–1970 között az előző időszakhoz képest jóval lassabban növekedett, s ami ennél sokkal fontosabb, nem került be nagy tömegben és hullámszerűen új munkelő a gazdaságba. A hosszútávú demográfiai folyamatok eredményeként a munkaképeskorú népesség aránya éppen ebben az időszakban volt az egyik hullámvölgyben: a 15–65 évesek részesedése az 1949-es 67,6 %-ról 1960-ig 65,7 %-ra csökkent, s ezután indult csak ismét növekedésnek (10. ábra). Ez fontos szerepet játszott abban, hogy a gazdaságilag aktív népesség aránya mind az össznépességből, mind pedig a munkaképeskorú népességből csak viszonylag szolidan növekedett. Tulajdonképpen ez az az időszak, amikor az *NDK és Magyarország foglalkoztatottsági alapmutatói kezdtek generálisan eltérni egymástól* (11. és 12. ábra).

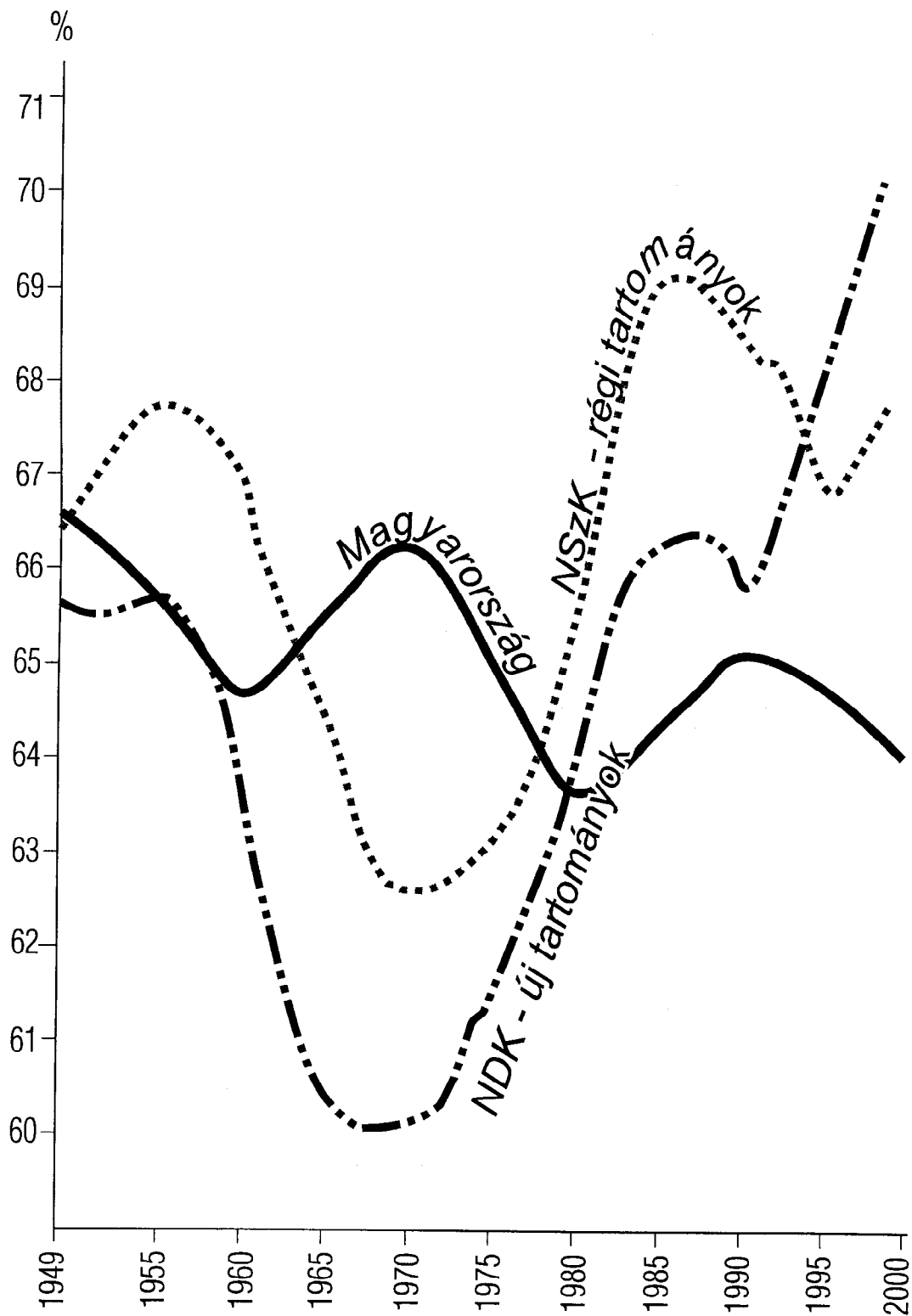
A második hároméves terv (1958–1960) és az azt megelőző időszak, de még a második ötéves terv (1961–1965) első fele is *a munkaerőpiaci feszültségek levezetésének az időszaka*. Az egyik alapvető probléma a termelékenység és a munkaerőpiaci egyensúly közötti „modus vivendi” megtalálása volt. A hatékonyság növelése, de még a szintentartása is a munkaerő egy részének elbocsátását igényelte, amire időről-időre sor is került. Az 1950-es évek végén az építőiparból, a gépiparból, de főleg a túlméretezett üzemi és hivatali apparátusból összességében több tízezres leépítés volt.⁴⁵ A hároméves terv előkészítése során még azzal számoltak, hogy 55-60 ezer embert nem fognak tudni munkába állítani,⁴⁶ az ötéves terv Politikai Bizottság előtti vitájában egyes pragmatikusok a magasabb termelékenység érdekében 100–130 ezres munkanélküliséget is el tudtak volna fogadni átmenetileg.⁴⁷

Ennek felvállalására természetesen nem került sor, s az ország vezetése *rendszeresen engedett a hatékonyságból a munkaerőpiaci feszültségek csökkentése érdekében*. Ezek akkor még meglehetősen komolyak voltak, különösen az Alföld

⁴⁵ Magyar Országos Levéltár (MOL): M-KS-288 f. 5/23, 38.

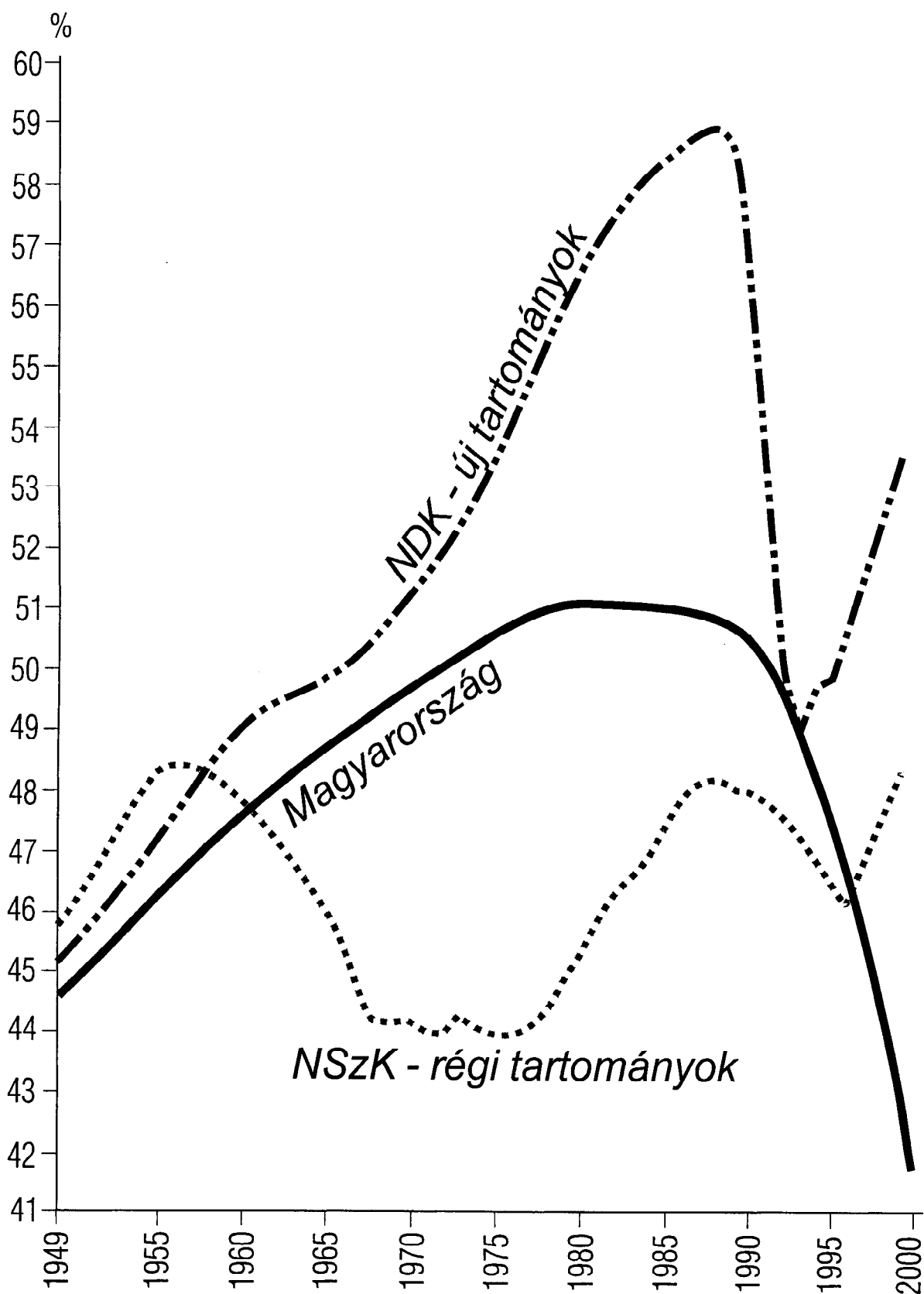
⁴⁶ MOL: M-KS-288 f. 5/48.

⁴⁷ MOL: M-KS-288 f. 5/138.

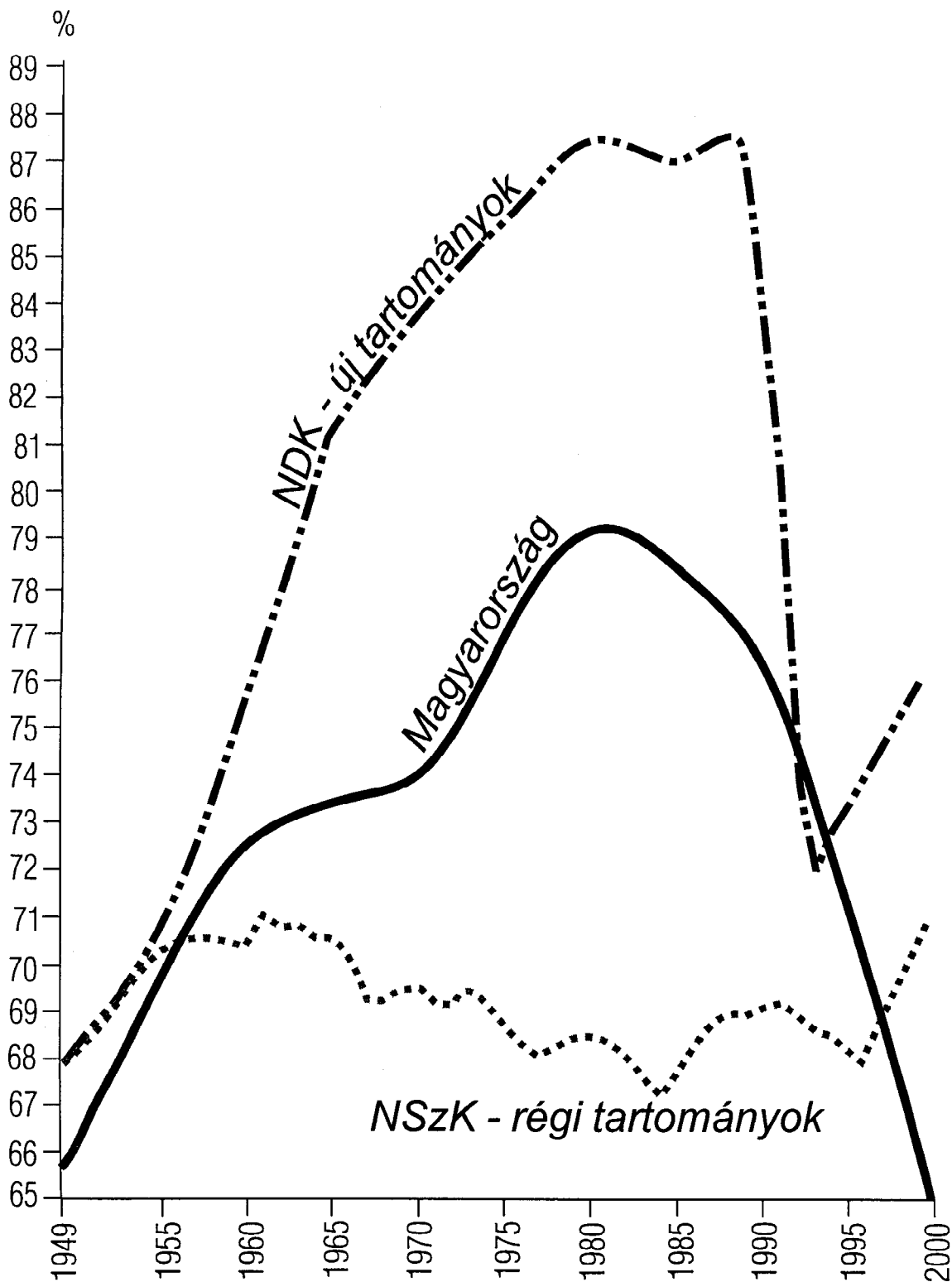
Forrás: Erwerbstätigkeit.. 1996, p. 23, kiegészítésekkel
Terv. Dövényi Zoltán
Grafika: Kaiser Miklósné

10. ábra 15-65 évesek aránya a lakónépességből (1949-2000)

Forrás: Erwerbstätigkeit.. 1996, p. 33, kiegészítésekkel
Terv. Dövényi Zoltán
Grafika: Kaiser Miklósné

11. ábra Gazdaságilag aktív népesség aránya a lakónépességből (1949-2000)

Forrás: Erwerbstätigkeit... 1996, p.34, kiegészítésekkel

Terv: Dövényi Zoltán

Grafika: Kaiser Miklósné

12. ábra Gazdaságilag aktív népesség aránya a munkaképes korú népességből
(1949-2000)

területén.⁴⁸ Így Magyarországon – ellentétben az NDK-val – ekkor még fel sem merült az a kérdés, hogy milyen pótlólagos munkaerőforrásokat lehetne mobilizálni, inkább *az volt a feladat, hogy az inaktív csoportokat távontartsák a munkaerőpiactól*. Úgy tűnik, hogy egyrészt nem akartak mindenkit erőnek erejével beterelni a munka világába, másrészt a termelékenységét is csak annyira akarták növelni, hogy mindenki munkát találjon, aki akar.

Mivel a munkaerőpiaci feszültségeknek területi és strukturális vetületei egyaránt voltak, megpróbálták mindkettőt kezelni. A gazdaságilag fejletlen térségek foglalkoztatási problémáinak megoldását keresve viszonylag hamar, már 1958-ban felmerült *ezen területek iparosításának gondolata*.⁴⁹ Ez egyúttal bizonyos mértékig szakítás volt azzal a korábbi gazdaságpolitikával, hogy a munkaerő menjen az ország azon részeibe, ahol van munkahely. Az 1950-es majd az 1960-as évek tömeges belső vándorlásainak eredményeként javult ugyan a munkahelyek és a munkaerő területi megoszlása közötti harmónia, de maradtak még nem elhanyagolható feszültségek. Ezt próbálta a „*vidék iparosítása*” néven emlegetett program felszámolni – több-kevesebb sikerrel. A munkaerő lekötését szolgáló beruházások a maguk idején ezt a célt elég jól elérték, de katasztrófális következményeket hoztak a rendszerváltozás után: mivel alacsony színvonalú termékeket állítottak elő, a piacgazdaság körülményei között jórészt csődbe mentek, s éppen azt okozták, aminek a megszüntetésére létrehozták őket: munkanélküliséget.

Az 1956 utáni években igazából két csoport jelentett problémát a munkaerőpiacon: *a fiatalok és a nők*. Ezeknek az éveknek a rendszeresen visszatérő gondja az iskolapadból kikerülő fiatalok elhelyezése. A korabeli számítások szerint 1958 és 1965 között évente 17–34 ezer fiatal munkába állítása látszott problémásnak. Ezek túlnyomó része az általános iskolából kikerülve találta szembe magát az elhelyezkedési problémákkal. A korabeli munkatügyi szabályozás sajátosságai miatt a legnagyobb gondot az általános iskola után már nem tanuló 14–16 évesek jelentették: a tankötelezettség korhatára ugyanis 14, a munkába állásé viszont 16 év volt. Így ez a korosztály két évig lebegett az iskola és a munka között. A megoldást végül a tankötelezettség 16 évre emelése és a továbbtanulási lehetőségek

⁴⁸ Az MSZMP PB 1958. október 29-i ülésén Kádár János a következőket mondta: „.... bizonyos területeken munkanélküliség van, ami helyileg szörnyű dolog. Sajnos itt ismétlődő dolgokról van szó. Szentesen 2-3 ezer munkásember van munka nélkül. Nem lehet tűrni, hogy politikailag megbízható bázisát az országnak, családfenntartó falusi munkásembereket munka nélkül hagyjunk.” (MOL: M-KS-288 f. 5/101.) Jellemző a korra, hogy a munkásosztály helyzetéről készült nyilvános anyagban munkanélküliségről szó sem esett.

⁴⁹ MOL: M-KS-288 f. 5/99.

bővítése hozta meg, kisebb mértékben pedig hozzájárult ehhez a fiatalok rövidített munkaidőben történő foglalkoztatása is.

A 14–16 éves, tovább nem tanuló fiatalok 3/4-e leány volt, s ez már önmagában is jelzi, hogy a nők munkaerőpiaci pozíciói gyengébbek voltak, mint a férfiaké. Ez azonban nemcsak a fiatakorúak, hanem a felnőttek esetében is igaz volt. Az 1950-es évek végén, de még az 1960-as évek elején is rendszeresen arról számoltak be a megyei tanácsok munkaügyi osztályai, hogy elsősorban a szakképzetlen nők elhelyezése jelentett – esetenként megoldhatatlan – problémát.⁵⁰ A nők foglalkoztatása általános gond volt az iparvidékeken és a mezőgazdasági térségekben egyaránt – csak ez éppen más formában jelentkezett.

A nehézipari és bányászati körzetekben, ill. településeken a nők számára gyakran egyáltalán nem volt munkahely, ezért innen állandóan könnyűipari üzemek létrehozását kérték a kormányzattól. Más irányban kereste a megoldást Sztálinváros tanácselnöke, aki 1960 őszén azt kérte a munkaügyi minisztertől, hogy kísérleti jelleggel engedélyezzék két üzemben a nők négyórás foglalkoztatását, ahogy azt az NDK-ban látták.⁵¹

Az agrártérségekben, itt is elsősorban a népes alföldi városokban az idényjelleggel működő élelmiszeripari üzemek biztosítottak évente néhány hónapos munkalehetőséget. Ilyen munka sem jutott azonban mindenkinek, azért esetenként szinte verekedtek a munkahelyért.⁵² Nem véletlen, hogy az országvezetés *a legkisebb mértékben sem ösztönözte a háztartásbeli nőket a munkavállalásra*, már azzal is megelégedtek volna, ha a családfenntartóknak munkahelyet tudnak biztosítani.

A nem jelentéktelen munkaerőpiaci feszültségek ellenére sem ismert azonban a munkanélküliek és az alulfoglalkoztatottak száma. A megyei munkaügyi osztályok jelentéseiből arra lehet következtetni, hogy az 1950-es évek végén és az 1960-as évek elején *akár 50 ezren is lehettek olyanok, akik ténylegesen munkanélkülinek voltak tekinthetők*. Ezek elvileg és gyakorlatilag lehettek volna hivatalosan regisztráltak, munkanélküli segélyben részesülő munkanélküliek, mert – bármennyire is hihetetlenül hangzik – az 1960-as évek elején a szocialista Magyarországon még létezett jogilag

⁵⁰ 1958-ban az alábbi jelentették Baranyából: „Pécs városában a nők elhelyezkedési lehetősége szinte katasztrofális. Elhelyezkedni csak protekcióval lehet, s ebben a párt, rendőrség, nőszövetség stb. is érintett”. MOL: Munkaügyi Minisztérium (MüM) iratai, XIX-C-5 3. doboz V/22.

⁵¹ MOL: MüM XIX-C-5 21. doboz V/22. A miniszter kérte ez elképzelés részletesebb kidolgozását, de egyúttal felhívta a figyelmet arra, hogy az NDK-ban az „óriási munkaerőhiány” miatt lényegében kényszerből alkalmazták a rövidített munkaidőt, mert így a csak részben mozgósítható munkaerőt is be tudják vonni a termelésbe.

⁵² MOL: MüM XIX-C-65 20. doboz IV/31. 1960 májusában a kecskeméti konzervgyár idénymunkára keresett mintegy 300 főt. A megadott napon már hajnali négykor kezdtek gyülekezni a közvetítő irodán, s végül 800-1000 ember jelent meg, 95 %-ban nők. Tumultózus jelenetek alakultak ki, a rendet a rendőrség sem tudta fenntartani.

szabályozott munkanélküliségi ellátás. Mivel azonban erre a lehetőségre a munkát keresők figyelmét nem hívták fel,⁵³ az ellátást nagyon kevesen vették igénybe: a nem teljeskörű adatok szerint valahol 500 és 1000 között lehetett a számuk.

Más szempontból ugyan, de komoly problémát jelentettek a munkaerőpiacon a *mezőgazdasági foglalkoztatottak*. Az mindenki számára világos volt, hogy a TSZ-szervezés egyik következményeként jelentős számú munkaerő fog felszabadulni az agrárszférából. Így az évente készített munkaerőmérlegben mindig szerepelt, hogy a gazdaság egyes területi milyen számban tudnak átvenni munkaerőt az agrárszférából. A probléma az volt, hogy ennél mindig több volt a felesleges foglalkoztatott a mezőgazdaságban, s az nem lett volna jó, ha a fiatalok és a nők mellett egy újabb problémás csoport jelenik meg a munkaerőpiacon.

Ennek elkerülése érdekében *megpróbálták visszatartani a munkaerő egy részét az agrárszférában*. Ennek finomabb és kevésbé finom eszközei egyaránt voltak. Az előbbiekre közé tartozik, hogy egészen az 1970-es évek elejéig igazán komoly technikai fejlesztés nem volt a szocialista mezőgazdaságban, ennek következtében a termelés élőmunka-igénye magas maradt, s ez visszatartotta a foglalkoztatottak egy részét.

Jelentős visszatartó erő volt az az adminisztratív intézkedés is, hogy a TSZ-tagok csak akkor vállalhattak munkát a mezőgazdaságon kívül, ha igazolást kaptak arról, hogy az adott termelőségvetkezet nem tart igényt a munkájukra. Ehhez kapcsolódott a kötelező munkaerőközvetítés rendszere, amit 1960-ban vezettek be azokban a városokban, ahol a legnagyobbak voltak a munkaerőpiaci feszültségek. Ez az intézkedés egyértelműen a helyi munkavállalók érdekeit szolgálta, mert nem helyi lakost csak akkor lehetett alkalmazni, ha az adott munkára helybéliek nem akadtak.

Ezek a korlátozó intézkedések természetesen csak részleges sikereket hoztak, mert ahol a gazdasági érdekek mást kívántak, ott egyszerűen túlléptek rajtuk. Így pl. azokban a városokban – elsősorban a fővárosban –, ahol munkaerőhiány volt, engedély nélkül is alkalmaztak TSZ-tagokat. Ennek egyik következményeként egyes iparvidékeken és Pest megyében a termelőségvetkezetek már az 1960-as évek elején súlyos munkaerőhiánnyal küzdöttek, ezekben a TSZ-ekben szinte csak nők és öregek maradtak.

---

⁵³ MOL: MüM XIX-C-5 29. doboz A/12. Ez a megyei munkaügyi jelentésekből is kitűnik: „... hogy a rendelet még érvényben van, valahogy kiesett a köztudatból.” – írták Heves megyéből. „Megyénk területén munkanélküli segínyt 1957 óta egyáltalán nem fizettek ki.. Kizárólag azért, mert a lakosság körében nem ismertek az erre vonatkozó lehetőségek” jelentették Szabolcs-Szatmárból, ahol pedig lett volna kit segélyezni.

Más szempontból, de szintén a munkaerőpiac neuralgikus pontjai közé tartozott a hazai *cigányság*. Az a rendszerváltás után időnként emlegetett dolog, hogy a szocializmusban a cigányoknak is volt munkájuk, az 1950-éves végén és az 1960-as évek elején messze nem volt igaz. A bőséges munkaerőkínálat ahhoz vezetett, hogy a munkaadók lehetőség szerint nem alkalmazták a képzetlen és megbízhatatlan roma munkaerőt. Ez a munkaügyi jelentések sűrűn visszatérő témája, megoldást azonban ekkor még nem találtak. Amikor viszont később a munkaerőbőség hiányba ment át, a hazai cigányság is elfoglalhatta a maga szegmensét a munkaerőpiacon.

Végül azonban a fentiekben listázott *munkaerőpiaci problémák nem összegződtek és nem alakultak ki olyan súlyos foglalkoztatási problémák*, amik veszélyes társadalmi helyzetet teremtettek volna. A demográfiai, gazdasági és társadalmi folyamatok kedvező alakulása következtében már 1964-ben világossá vált, hogy a munkaerőpiaci helyzet jóval kedvezőbb lesz, mint ahogy azt néhány évvel korábban feltételezték. A második ötéves terv előkészítő anyagában, 1964 elején ezt már jóleső érzéssel rögzítették is.

Tulajdonképpen már 1963-ban is elkezdtek jönni a jelzések, hogy egyes területeken, ill. ágazatokban bizonyos mértékű *munkaerőhiány* van. Erre egyfajta reakció volt, hogy 1964 tavaszától a hadseregben műszaki-építő alakulatokat hoztak létre,⁵⁴ az induló létszám 2500 fő. Ezekbe a csapatokba szakmunkásokat hívtak be, akik katonaidejüket út-, vasút- és egyéb építésekkel töltötték el. Így valamikor ekkortájt történt egy alapvető fordulat a hazai munkaerőpiacon: a korábbi munkaerőbőség egyre inkább munkaerőhiányba ment át, s a munkaerő elhelyezése már nem jelentett gondot a kormánynak. A munkanélküliség mint fenyegető veszély még egyszer merült fel, nevezetesen az 1968-as reformok előkészítése során. A reform radikális hívei a foglalkoztatottságot is piaci alapra szerették volna helyezni, s számításaik szerint ez félmillió munkanélküliséggel járt volna (FÓTI J.–ILLÉS S. 1992). Ez 10 % feletti munkanélküliségi rátát jelentett volna.

A nyílt munkanélküliséget az országvezetés természetesen nem vállalta fel. A reform előkészítése során már 1965 őszén arra az álláspontra helyezkedett az MSZMP PB, hogy a felesleges munkaerőt nem lehet elbocsátani, a cél az lehet, hogy ezek száma ne növekedjen. Ezzel tulajdonképpen *áldásukat adták a rejtett, kapun belüli*

---

⁵⁴ MOL: M-KS-288 f. 5/327. E sorok írója 1974 nyarán a bajai laktanyában részt vett egy ilyen építő alakulat gyorstalpaló katonai kiképzésében. Emlékei szerint a csapat tagjai még a szocialista munkaerőpiacnak sem váltak dicsőségére.

munkanélküliségre, s ez az elv egészen a rendszerváltásig a magyar munkaerőpiac egyik sarokpontja maradt.⁵⁵

7.3. A reformoktól a rendszerváltozásig (1968–1989)

Az a bő két évtized ami még hátravolt a szocializmusból, már nem bővelkedik olyan látványos munkaerőpiaci változásokban, mint az előző időszak. Ami igazán lényeges ebben a korszakban, az tulajdonképpen nem volt látható: a rendszer mélyében ekkor halmozódtak fel ugyanis azok a gazdasági és munkaerőpiaci problémák, feszültségek, amelyek a rendszerváltozás után a tömeges munkanélküliség kialakulásához vezettek.

A munkaerőpiac peremfeltételei ebben az időszakban sem változtak hektikusan. Lényeges trendváltozást jelentett, hogy 1981-től csökkenni kezdett az ország népessége, ennek azonban a rendszerváltozás előtt különösebb munkaerőpiaci hatása nem volt. A munkaképes korú népesség részesedése a lakónépességből továbbra is a demográfiaiilag is meghatározott hullámvázst mutatta, de tendenciájában csökkenő értékekkel (10. ábra). Így a 15-65 évesek aránya a lakónépességből az 1970-es hullámhegyen még 67,4 %, 1990-ben viszont már csak 66,1 %. A csökkenés nemcsak relatíve, hanem abszolút értékben is jelentkezett: a munkaképes korúak száma 1970-ben még megközelítette a 7 milliót, 1990-ben viszont már csak 6,87 millió volt.

Ellentétben az NDK-val Magyarországon nem volt cél a lakosság gazdasági aktivitásának maximális növelése. Ez az eltérő felfogás az aktív keresők lakónépességből és az aktív korúakból való részesedését nézve egyaránt megmutatkozott (11. és 12. ábra).

Az 1970-es évek második felétől a foglalkoztatottság is kezdett átalakulni. Ennek olyan fontos jelei voltak, hogy pl. az aktív korú keresők száma 1977-ben elérte a maximumát (5,777 millió),⁵⁶ s innen 1989-ig kb. 5,3 millióra csökkent. A ténylegesen

⁵⁵ MOL: M-KS-288 f. 5/375. Az MSZMP PB 1965 szeptember 21-i ülésén felmerült a burkolt létszám problémája. Említésre került egy miskolci üzem példája, ahol a 17 ezer dolgozóból a gyár vezetése szerint 1500 teljesen felesleges volt. A politikai vezetés tisztában volt ezzel a problémával, de politikai-ideológiai okokból nem vállalták fel a piaci alapú megoldást. Kádár János a maga gyakorlatias észjárásával a következőképpen fogalmazta meg a problémát: „Sok esetben az állam és a nép jobban járna, ha annak az 1500 embernek azt mondanák, hogy maradjatok otthon, minden elsején kifizetjük nektek az alapbért, gyűjtsetek gombát addig, közben az üzemben lehetne rendes munkaszervezést csinálni.”

⁵⁶ Ebben még a gyeken, gyeden lévők is benne voltak, a ténylegesen dolgozók száma ennél kb. negyedmillióval kevesebb. Ha a foglalkoztatott nyugdíjasokat is figyelembe vesszük, akkor is hasonló mértékű a csökkenés, de akkor 1989-ben öt és fél millió foglalkoztatottal lehet számolni.

foglalkoztatottnak ez a kb. 200 ezres csökkenése nem járt megoldhatatlan gazdasági problémákkal, ami önmagában is jelzi, hogy *bőven voltak munkaerőtartalékok a rendszerben.*

Ezzel párhuzamosan a népesség gazdasági aktivitása is csökkenésnek indult. A gazdaságilag aktívak aránya a lakónépességnek már csak a fele volt 1990-ben, a munkaképes korúaknak pedig a 76,4 %-a. Az utóbbin belül a férfiak és a nők gazdasági aktivitása eltérően alakult. A férfiak esetében 1949–1980 között némi ingadozással ugyan, de lényegében nem változott az aktivitási ráta, ami 1980-ban 89,1 %, tíz évvel később viszont már csak 83,4 %. Nők esetében az 1949-es 40,7 %-ról folyamatosan nőtt az aktivitás, ami 1980-ban már 69,3 %, s ennyi maradt 1990-ben is. Így az 1980-as évek csökkenő gazdasági aktivitása teljes egészében a férfiak csökkenő munkaerőpiaci részvételének a következménye.

A munkaerőpiaci alapadatokat nézve feltűnő, hogy Magyarország köztes pozíciót foglalt el a két német állam között (11. és 12. ábra). Ez bizonyára nem véletlen, ebben is tükröződik az akkori országvezetés azon törekvése, hogy Magyarország semmilyen téren se mozduljon el a szélsőségek irányába. A munkaerőpiac esetében ez abban jelentkezett, hogy Magyarországon nem akartak minden hadrafogható személyt betagolni a szervezett munka világába – ahogy ezt a keletnémet vezetés tette –, hanem lehetővé tették (engedélyezték, eltűrték stb) egy meglehetősen széles *második gazdaság* működését. Ennek egyik következménye az lett, hogy Magyarországon az emberek jóval többet dolgoztak, mint amennyi a statisztikai adatokból látszik. Amennyiben a második gazdaságban realizált munkát pótlólagos munkarerővel próbálták volna kiváltani, a magyarországi aktivitási mutatók is valahol a kelet-német értékek közelében lettek volna.

Ennek a kornak érdekes sajátossága, hogy az állandóan emlegetett munkaerőhiány mellett a „*lappangó*” *munkanélküliség* mindig is létezett. Ez elsősorban az elmaradott térségeket érintette, ahol a szűk és/vagy egyoldalú munkaerőpiacról egyes csoportok kiszorultak, s tudatában lévén a lehetőségeknek, nem is próbáltak munkát keresni. Ebből a szempontból minden térség „gyanús” lehet, ahol pl. a munkaképes korú, de eltartott nők aránya magas volt. Ezek nem elhanyagolható része ugyanis nem jókedvből lett háziasszony, hanem egyszerűen nem tudott elhelyezkedni. Az 1980-as népszámlálás adatai szerint a 100 aktív és inaktív keresőre jutó 14–54 éves nem tanuló, eltartott nők száma 50 felett volt Borsod-Abaúj-Zemplén megye kiterjedt térségeiben (Cserehát, Aggteleki-karszt, Ózd és Putnok térsége), Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei keleti – főleg a határmenti – részein, valamint a Dunántúl egyes aprófalvas területein (főleg

Baranya és Tolna megyébe). Ez a területi megoszlás meglehetősen hasonlít a mai munkanélküliséggel leginkább sújtott térségekhez, így aligha véletlen az egybeesés. A fenti mutató elfogadható olyan indikátornak, ami már korábban jelezte – ha rejtetten is a helyi munkaerőpiac feszültségeit.

Az 1970-es és 1980-as években végzett kismintás munkaerőfelvételek is jelezték, hogy a „teljes foglalkoztatottság” inkább jelszó, mint valóság volt. Az 1976-os adatok szerint pl. a munkanélküli nők száma 30-35 ezerre tehető, s ez volt a helyzet 1983-ban is (FÓTI J.–ILLÉS S. 1992).

Voltak természetesen olyanok is – szintén nem elhanyagolható számban –, akik nem akartak elhelyezkedni, bár lehetőségük lett volna rá. Végezetül meg kell említeni azokat is, akik két munkahely között éppen „úton voltak”, ezek egy része is besorolható lett volna a munkanélküliek köré.

Így a deklarált teljes foglalkoztatottság ellenére 1–3 %-os munkanélküliség mindig is volt az országban (FERGE ZS. 1988), bár ez a nemzetközi tapasztalatokból, s nem a konkrét adatokból származó megállapítás. Mivel a munkanélküliség csak 1987 táján lett szalonképes és hivatalosan is elfogadott kifejezés, jószerével csak ezt követően jelenhettek meg adatok a hazai munkanélküliségről. Ezek a becslésszerű adatok az 1980-as évek elejéig-közepéig nyúlnak vissza, s általában a munkanélküliség nagyon alacsony szintjét vetítik elénk. TÍMÁR J. (1990) szerint a regisztrált munkanélküliek száma az 1980-as évek elején 2-3 ezer, a közepén 7-8 ezer. A statisztikai adatszolgáltatás – utólagosan – 1987-re közölte először a regisztrált munkanélküliek számát, ez mindössze 6400 fő. Hasonlóképpen alacsony – néhány tizedszázalékos – munkanélküliségi ráta volt kikövetkeztethető 1987-1988 tájára a munkaerő-közvetítés alapján is (NAGY Gy. 1991).

Ezek az adatok azonban messze nem jelzik a *kapun belüli munkanélküliség* méretét. Sajátos módon a rejtett munkanélküliség végigkísérte a szocializmust Magyarországon, akkor is volt, ha bővében volt a munkaerő, akkor is, ha hiányzott. Ennek alapja végülis az a nem hatékony, pazarló gazdálkodás, ami általában jellemezte a szocialista rendszert. Nincs különösebb okuk kételkedni abban, hogy Magyarországra is érvényes volt az a becslés, hogy az európai szocialista országok termelési szintje a felhasznált munkaerő 80 %-ával vagy még ennél kevesebbel is elérhető lett volna (FASSMANN, H. 1992). Konkrétan Magyarországra is van egy becslés, ami 15 %-ra teszi a felesleges munkarő arányát (VOGLER-LUDWIG et al. 1990). Ezen számítások valóság alapját a rendszerváltozás utáni évek sajnos igazolták.

8. Munkaerőpiac és foglalkoztatottság a Német Demokratikus Köztársaságban (1945–1990)

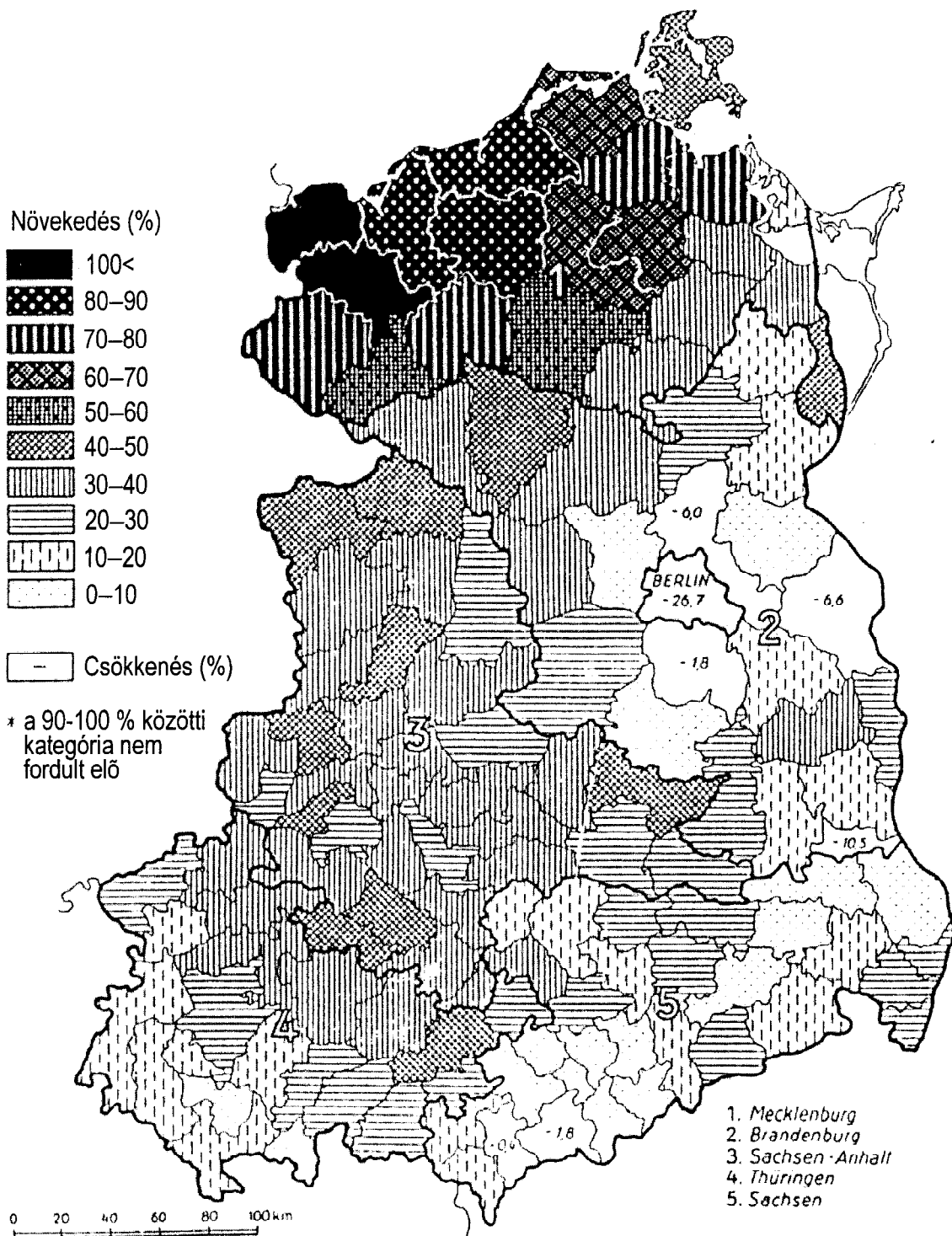
8.1. A II. világháború utáni időszak (1945–1950)

A háború befejezésével 357 000 km²-re csökkent területű Németországból 108 300 km² lett a szovjet megszállási övezet, amiből 1949 októberében jött létre az NDK. Ebben az országrészben 1939 májusában a népszámlálás 16,7 millió lakost regisztrált, s ez a szám minden háborús emberveszteség ellenére növekedett: 1946 végén 17,8 millióan éltek ebben az övezetben, s a népességszám 1948-ban már 19 millió körül mozgott. Ez volt a legmagasabb érték, ezt követően már csökkent a lakosságszám, de még az 1950-es érték (18,4 millió) is jóval meghaladta az 1939. évit (ZANK, W. 1987).

Ez a jelentős népességnövekedés különböző folyamatok következtében alakult ki. Az ún. őslakosság száma közel 3 millióval csökkent (ebből 1,6 millió meghalt, 0,6 millióan voltak hadifogságban), ezt viszont jelentősen meghaladta a térségbe menekültek száma. A későbbi NDK-ban főleg a háborús menekültek telepedtek le, a későbbi kitelepítések ezt a zónát kisebb mértékben érintették. Összességében azonban ez a terület arányaiban nagyobb részt vett ki a menekültek és kitelepítettek befogadásából, mint a későbbi NSzK: 1946 végén a négy megszállási övezet eredeti lakosságának 1/4-e, a menekültek és a kitelepítettek viszont több mint 1/3-a élt itt (STEINBERG, H. G. 1991).

A népesség számának növekedése azonban nem jelentette automatikusan a munkaerőpotenciál javulását, mert a háború alatti és az azt követő évek a népesség olyan szerkezeti és területi átrendeződését hozták, ami sok esetben kedvezőtlen volt a munkaerőpiac szempontjából.

Ezek közé tartozott, hogy a későbbi NDK területén *a legnagyobb népességnövekedés a ritkán benépesült Mecklenburg tartományban történt*, ahol 1946 végén több mint 50 %-kal éltek többen, mint 1939 májusában (GRUNDMANN, S. 1998) (13. ábra). Ez a gyors népességnövekedés csak látszólag kedvező, mert a térség sajátos adottságai miatt arra alkalmas volt, hogy már 1946 végéig közel 900 ezer menekültet átmenetileg befogadjon (ZANK, W. 1987), arra azonban már nem, hogy ennek a tömegnek tartósan munkát is biztosítson. Ennek következtében már ebben az időszakban megindult az elvándorlás a térségből, s később *az NDK egész történetét végigkísérte az a probléma, hogy az É-i területek foglalkoztatási gondjait megoldják.*

Forrás: GRUNDMANN, S. 1998, p. 24

13. ábra
A népességszám változása a szovjet megszállási
övezetben (NDK) 1939-1946 között

A munkaerőpiac szempontjából nem alakult kedvezően a népesség szerkezete sem. A kedvezőtlen vonások közé tartozott, hogy a népességszám növekedése nem jelentette egyúttal a munkaképeskorú népesség⁵⁷, ill. a foglalkoztatottak számának a gyarapodását is. Így *1946-ban a munkaképeskorú népesség száma kisebb volt, mint 1939-ben*, s 1950-ben is csak minimálisan haladta meg az utolsó békeév értékét. Ez azt jelentette, hogy a lakosság gazdasági aktivitása csökkent: a háború előtt a népesség mintegy 67 %-a volt munkaképes korban, 1950-ben viszont már csak szűk 62 %-a (ZANK, W. 1987). Ez egyúttal azt is jelentette, hogy a háború utáni nyomorúságos körülmények között az aktív keresőkre a korábbiaknál érzékelhetően több eltartott jutott.

A stagnáló számú munkaképeskorú népesség szerkezete is jelentősen átalakult ezekben az években, nem kevés problémát okozva a munkaerőpiacon. A változások közül talán a legfontosabb, *hogy a nők többségbe kerültek a férfiakkal szemben*: 1939-ben az aktívkorú népességből a férfiak részesedése még meghaladta az 50 %-ot, ez 1946 végére 41 %-ra csökkent, majd a hadifoglyok hazatérése következtében 1950-ig közel 45 %-ra emelkedett (ZANK, W. 1987). A háborús emberveszteség következtében a férfi–nő arány a gazdaságilag leginkább „hadrafogható” korosztályokban teljesen felborult. Közvetlenül a háború után, 1945 végén a szovjet megszállási övezetben 1000 férfira közel 1500 nő jutott, a 20–25 éves korosztályban azonban több mint 3300, a 25–30 évesek között közel 3000, de még a 30–35 éves korcsoportban is több mint 2600 a mutató értéke (Volkszählung 1945). A hadifoglyok hazatérése javított ugyan a helyzeten (1950: 1250 nő/1000 férfi), az 1939-es értéket azonban már nem érték el az NDK történetében (DDR 1990).

A munkaerőpiac ezekhez a drasztikus változásokhoz természetesen nem tudott egyik napról a másikra alkalmazkodni, így ebben az időszakban túlkereslet volt a férfi munkaerőre, túlkínálat viszont a női munkaerőből. Az utóbbi megállapítás azonban inkább csak számszerűleg igaz, a nők tömeges munkábaállítása ekkor még nem sikerült. Ez több okra is visszavezethető.

Így pl. ekkor még meglehetősen erősek voltak a tradíciók, így a munkaadók nem szívesen alkalmaztak női munkaerőt a hagyományos férfi munkahelyeken. Idegenkedésükben persze az is szerepet játszott, hogy a szovjet megszállási övezetben már 1946 augusztusában törvénybe iktatták az „egyenlő munkáért egyenlő bért” elvet, s

---

⁵⁷ 15–60 éves nők, ill. 15–65 éves férfiak.

ezzel hatályon kívül helyezték a korábbi, a nők számára hátrányos jogszabályokat. Ez nem jelentette ugyan az azonnali megvalósulást, de mindenesetre drágította a női munkaerőt (GERHARD, U. 1994). Ezen túlmenően más intézkedésekkel is próbálták a nőket a munkaerőpiacra irányítani. Ezek egy része nem volt éppen barátságos, pl. jelentősen csökkentették a hadiözvegyek és katonafeleségek hitleri érában eléggé nagyvonalú anyagi támogatását. Ugyanakkor viszont már ekkor megkezdtek a bölcsőde- és óvodahálózat kiépítését, ami azután az NDK szociálpolitikájának is fontos eleme lett.

A másik oldalról sem volt azonban elemi erejű törekvés a munkábaállásra. Ebben nem elhanyagolható szerepe volt a hagyományos német felfogásnak, ami a nőt leginkább a három „K” jegyében tudta elképzelni (Küche–Kinder–Kirche, azaz konyha–gyerek–templom), s ebbe a képbe nemigen fért bele a dolgozó nő. A háború utáni években természetesen a korábban nem dolgozó nők jelentős része is rákényszerült a munkavállalásra, de az első adandó alkalommal vissza is tértek a háztartásba. Ráadásul a munkavállalók is inkább a női munkaerőt bocsátották el, s így állt elő az a meglepő helyzet, *hogy az NDK területén 1950-ben a munkaképeskorú nők kisebb arányban voltak munkavállalók, mint 1939-ben (48,4 %, ill. 55,9 %) [ZANK, W. 1987].*

Az abszolút számokat nézve ez azért növekedést jelentett, mert ebben az időszakban a munkaképeskorú nők száma mintegy 850 ezerrel növekedett, miközben a férfiaké több mint fél millióval csökkent. Ennek következtében a férfiak és a nők foglalkoztatásában meglehetősen nagy különbségek voltak, pl. 1946 végén a teljes férfi népesség 61 %-a volt gazdaságilag aktív (foglalkoztatott vagy munkanélküli), a nőknek viszont csak alig több, mint 37 %-a (Volks- und Berufszählung 1946).

A munkaerőpiac, ill. a foglalkoztatás megítélésénél azonban azt is figyelembe kell venni, hogy a terület gazdasági kapacitása, ill. teljesítőképessége 1950-ben lényegesen kisebb volt, mint 1939-ben. Arra viszont nehéz egyértelmű választ adni, hogy 1939-hez viszonyítva mennyit csökkent a térség gazdasági kapacitása. A visszaesés alapvetően két okra vezethető vissza: a háborús pusztításokra és a szovjet jóvátétel fejében leszerelt és elszállított üzemekre. Teljesen biztos adatok hiányában az elmúlt évtizedekben a nyugatnémet kutatók inkább az utóbbit, az NDK-sok viszont az előbbit tartották jelentősebbnek. Egy újabb vizsgálat szerint a térség ipari kapacitásának kb. 20 %-a pusztult el a háborúban, a megmaradt résznek viszont a felét jóvátétel fejében a Szovjetunióba szállították (MATSCHKE, W. 1988).

Bármelyik adatot fogadjuk is el a kapacitáscsökkenés mértékére, az egyértelmű, hogy a gazdaság háború utáni tényleges igényeihez képest *a munkaerőállomány túlméretezett volt*. Így joggal lehet feltételezni, hogy az 1940-es évek második fele a tömeges munkanélküliség kora volt a térségben. Meglepő módon azonban nem ez történt, a munkanélküliség nem tartozott az igazán égető problémák közé. A háborús károk és a Szovjetunióba szállított üzemek kiesése ellenére 1945 nyarától a foglalkoztatottak száma 1948 őszéig folyamatosan növekedett. Ekkor a berlini blokád és az ehhez kapcsolódó kereskedelmi embargó olyan gazdasági problémákat okozott a szovjet megszállási övezetben, ami a foglalkoztatottak számának csökkenésében is jelentkezett. Így 1950 nyarán az NDK területén a foglalkoztatottak száma valamivel még elmaradt az 1939-es értéktől (8,2, ill. 8,4 millió). Ez azonban egyértelműen Kelet-Berlin problémájára vezethető vissza, ahol a súlyos háborús károk, az ekkor még nem kiépült fővárosi funkció és egyéb gondok miatt a foglalkoztatottság jóval a háború előtti szint alatt maradt.

Összességében azonban *a térségben figyelemre méltó sikereket értek el a foglalkoztatottság terén, így a regisztrált munkanélküliek száma még 1946 elején is fél millió alatt maradt, ami kb. 7 %-os munkanélküliséget jelentett*. Ezek az értékek 1948 nyarára kb. 100 ezerre, ill. 1,4 %-ra csökkentek, ami akár teljes foglalkoztatottnak is nevezhető. A már említett problémák miatt 1948 őszétől valamelyest emelkedett a munkanélküliség, de 1950 nyarán már ismét 3 % a munkanélküliségi ráta (ZANK, W. 1987). Ugyanakkor az 1948-as valutareformot követően az NSZK-ban gyorsan növekedett a munkanélküliség, s 1950-ben már 12 % felett volt a munkát keresők aránya (FALUSNÉ SZIKRA K. 1994). A négyszeres különbség jelentős részben a „szocialista” és a „kapitalista” munkaerőpiac közötti különbségekre vezethető vissza.

A munkanélküliség területi jellemzői közül leginkább az kívánczik kiemelésre, hogy a már ekkor is *agrárjellegű É-i részeken volt a legmagasabb a munkát keresők aránya*, az iparterületeken a háborús károk és a leszerelések ellenére is több volt a munkalehetőség (Volks- und Berufszählung 1946).

A munkanélküliség aránytalanul nagy mértékben sújtotta a női munkavállalókat, a 40-es évek végén kb. négyszer akkora esélyük volt az elbocsátásra, mint a férfiaknak, így ők tették ki a munkanélküliek 2/3-át, jóllehet a foglalkoztatottak között csak 40 % volt az arányuk (ZANK, W. 1987).

A tömeges munkanélküliség elkerülésének persze ára volt, pl. a hatékonyság lényegesen csökkent. Már ebben az időszakban megindult a bürokrácia felduzzasztása,

hiába hoztak intézkedéseket a leépítésére. Az államosított, ill. a szovjet tulajdonba vett vállalatok is jóval több munkaerőt alkalmaztak, mint amennyit a hatékony termelés igényelt volna. Ezt az tette lehetővé, hogy ebben a térségben már az NDK megalakulása előtt is „szocializmus” volt, mivel a termelési költségeket alig vették figyelembe, a veszteségeket az állam fedezte. Így kialakult egy túlfoglalkoztatás, aminek egyik következményeként *már ekkor kezdték emlegetni a munkaerőhiányt*. Ez néhány területen igaz is volt, pl. a férfi szakmunkásokból bizonyosan hiány volt, de nem voltak elegendő számban magasan képzett vezető szakemberek sem. Az utóbbi kialakulásában azonban az is szerepet játszott, hogy a kötelezően előírt „nácitlanítást” a szovjet megszállási övezetben túlteljesítették, s jelentős számban váltak meg ennek kapcsán polgári származású szakemberektől is.

A munkaerőhiány emlegetése azzal a következménnyel is járt, hogy kezdték keresni azt a szegmenst, amit még be lehet vonni a termelésbe. Egyetlen lehetőségként *a női munkaerő mobilizálását* ajánlották, mert a többi szóbajöhető forrás csak minimális pótlólagos munkaerőt hozott volna (Jahrbuch Arbeit o. J.). Az elképzelés megvalósítására ebben az időszakban azonban még nem volt szükség.

A különböző folyamatok eredményeként a termelékenység a háború utáni években lényegesen elmaradt az utolsó békeévektől, így az ipari termelékenység 1948-ban csak 70 %-a volt az 1936-osnak. Az egyes iparágak között a termelékenységben is jelentős különbségek voltak, pl. a barnaszén termelésben az 1948-as érték az 1936-osnak csak 46 %-a volt, a vegyiparban és a könnyűiparban viszont több mint 90 %-a (MATSCHKE, W. 1988).

A háború utáni évek foglalkozási szerkezetéről inkább csak nagyvonalú megközelítés adható, a részletezésre nemigen van lehetőség. Ennek alapvető oka a megbízható és összehasonlítható statisztikai adatok hiánya. Az bizonyosra vehető, hogy 1939-hez viszonyítva a gyáripari foglalkoztatottak száma és aránya jelentősen visszaesett, több mint 40 %-ról 26–27 %-ra (1950). Ugyanakkor a kisiparban megduplázódott a foglalkoztatottak száma, ami a kisebb háborús károkkal, az újjáépítés igényeivel magyarázható elsősorban.

Németország egész területén jellemző volt a háború utáni években egy „újjágrárodás”, azaz a mezőgazdasági foglalkoztatottak számának növekedése az 1930-as évek végéhez viszonyítva. Ez nyilvánvalóan nem a mezőgazdaság reális munkaerőigényeit jelezte, hanem a háború következményeit, azaz jelentős tömegek vidéki térségekbe menekülését. A viszonyok javulásával a menekültek többsége

elhagyta a falusi térségeket, a szovjet megszállási övezetben, ill. az NDK-ban azonban ez viszonylag lassú folyamat volt, így ebben a térségben még 1950-ben is a foglalkoztatottak 25–30 %-át az agrárszférában regisztrálták (1939: kb. 20 %). A háború előtti évekhez képest jelentősen visszacsett a kereskedelemben és közlekedésben dolgozók száma is (DDR 1990, ZANK, W. 1987).

Amint az már korábban is említésre került a munkaügyi statisztikák értékelését jelentősen megnehezíti, hogy az NDK-ban kezdettől fogva kihagyták a biztonsági szempontból fontos ágazatokban dolgozók számát. Ide tartozott pl. a belügyminisztérium, a rendőrség, katonaság, de még az uránbányászat is. A statisztikából kihagyottak száma 1950-ben közel 800 ezerre becsülhető, ami az összes foglalkoztatottak 7–8 %-át tette ki (ZANK, W. 1987).

A munkaerőpiac szempontjából fontos folyamatok és tényezők közül említést érdemel még az is, hogy már ebben az időszakban *megindult az elvándorlás a szovjet megszállási övezetből a nyugati hatalmak zónájába*. Ebből a szempontból különösen fontos, hogy ez nem csak a menekültek és kitelepítettek, hanem az őslakosság esetében is megfigyelhető: egyes számítások szerint csak az őslakosság esetében fél millióra tehető ebben az időszakban a szovjet megszállási övezet migrációs vesztesége (ZANK, W. 1987). Egy megállapítás szerint a szovjet megszállási övezet úgy működött, mint a rosta, visszatartotta az öregeket, betegeket és az egyedülállókat, s átengedte a fiatalokat (GLEITZE, B. 1967). A fiatal és jól képzett munkaerő tömeges átvándorlása Németország nyugati részébe igazából azonban csak 1950 után teljesedett ki.

8.2. A menekülés és elvándorlás időszaka (1950–1961)

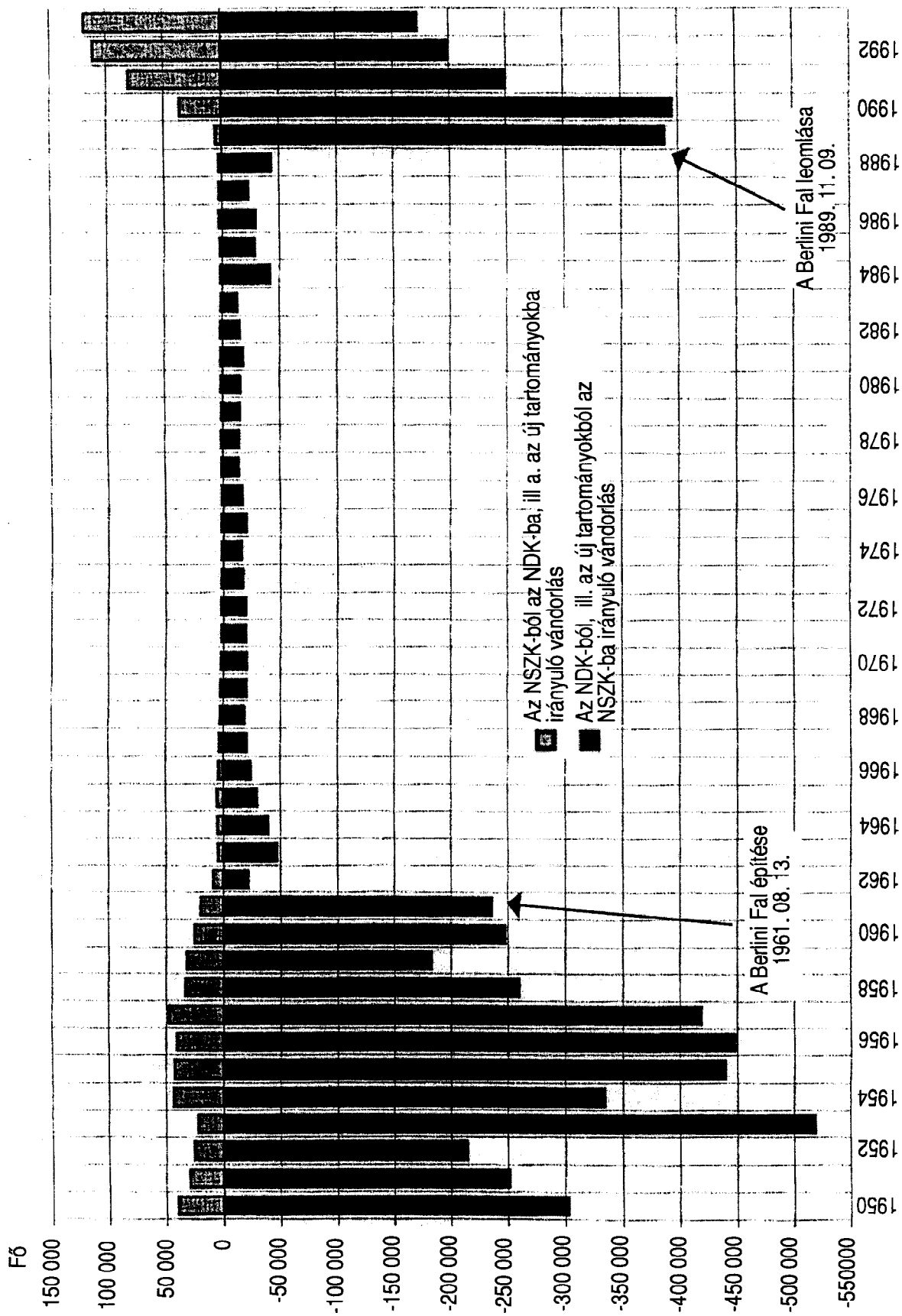
A két német állam létrejötte után hamar világos lett, hogy mire számíthat a lakosság keleten és nyugaton. A nyugatnémet „gazdasági csoda” árnyékában a szocialista Németország teljesítménye meglehetősen szerény volt, s ennek a felismerése messzemenő következményekkel járt a jövőre vonatkozóan is. Az NDK állampolgárainak szerény életszínvonala, valamint a kedvezőtlen politikai viszonyok vezettek el elsősorban ahhoz a keletről nyugatra irányuló menekülésszerű vándorláshoz, ami az 1950-es évek német történelmének egyik alapvető jellemzője volt.

A keletnémetek tömeges elvándorlásának mélyreható és tartósan érvényesülő következményei voltak az ország munkaerőpiacán is, pedig a kezdet kezdetén még

lehetett kedvező hatással is számolni. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy *1950 táján még jelentős demográfiai nyomás volt az NDK-ban*, mivel az ország gazdasági teljesítőképességéhez viszonyítva túl sokan voltak munkaképes korban. Ezt egyértelműen jelzi, hogy 1950-ben még több mint 325 ezer munkanélkülit tartottak számon, néhány évvel később viszont már mindössze 54 ezer munkát keresőt regisztráltak (GRUNDMANN, S. 1998). A munkaerőpiaci helyzet gyors javulása alapvetően két folyamat következménye volt: egyrészt a már ekkor jellemző gyors iparosítás érezte hatását (a munkahelyek száma 1952 és 1954 között 7,85 millióról 8,25 millióra növekedett), másrészt az NSzK-ba történő elvándorlás is jelentősen apasztotta a munkaerőállományt.

Ezen exodus méretére jellemző, hogy *1950 és 1961 között 3,854 millió fő hagyta el az NDK-t*. Ezek túlnyomórészt fiatal és képzett emberek voltak, akiknek elvesztését soha sem tudta kiheverni a szocialista Németország (WENDT, H. 1995). Az elvándorlás évről évre jelentős különbségeket mutatott annak függvényében, hogy milyen politikai és gazdasági változások történtek. Az 1953-as év félmilliót meghaladó elvándorlása pl. egyértelműen összefüggésbe hozható a munkásfelkelés leverésével, ill. az ebben az évben kezdődő Tsz-szervezéssel. Az elvándorlások 1958-59-ben megfigyelhető csökkenése pedig jórészt azzal magyarázható, hogy ebben a két évben érzékelhetően javult az életszínvonal az NDK-ban. Amikor ez a tendencia megtört, 1960-tól ismét fokozódott az elvándorlás, amit csak a berlini fal felépítésével (1961. augusztus 13.) és a belnémet határ lezárásával tudott megállítani a szocialista Németország (14. ábra).

Ezzel a drasztikus intézkedéssel *az NDK elkerülte ugyan a „demográfiai kivéreztetést”, az elvesztett munkaerőt azonban már nem tudta pótolni*. Ami a keleti részen veszteség volt, az a nyugati oldalon természetesen nagy nyereséget jelentett, elsősorban a munkaerőpiacon. Mivel az áttelepülők korösszetétele meglehetősen fiatalos volt, a foglalkoztatottsági ráta esetükben jóval meghaladta az NSzK értékét (68, ill. 48-49 %). Az áttelepülők azonban nem csak fiatalok, hanem magasan képzettek is voltak, pl. az 1952 és 1963 között átköltözők között 20 ezer mérnök és technikus, 4500 orvos, mintegy ezer egyetemi és főiskolai oktató volt. Ezzel az NSzK összességében olyan értékű humán tőkéhez jutott ingyen, aminek a jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni. Az NDK-ban kiképzett és később az NSzK-ban dolgozó munkaerő képzési költsége akkortájt személyenként 15 ezer DM-re volt becsülhető, így az 1950-es

14. ábra Vándorlás Németország keleti és nyugati része között (1950-1993)

Forrás: Wendt H. 1995

években importált humán tőke értéke mintegy 30 milliárd DM-re tehető. Ez messze felülmúlta a Marshall-segély keretében az NSzK-nak juttatott másfél milliárd dollár értékét is. Így már érthető, hogy miért lehetett ebben az időszakban az NSzK-ban a képzésre fordított állami kiadás a weimari köztársaság szintje alatt anélkül, hogy ez negatív következményekkel járt volna a munkaerőpiacon. Ez Sztálin nem önkéntes és nem tervezett „segítsége” volt a nyugatnémet gazdaságnak. Amikor ez a munkaerőforrás 1961-ben elapadt, csak akkor indult meg a vendégmunkások áradata az NSzK-ba (ABELSHAUSER, W.-PETZINA, D. 1981).

Főleg az áttelepülések következtében az NDK-ban már az 50-es évek közepén kezdett jelentkezni a munkaerőhiány. Ilyen esetben általában négy pótlólagos munkaerőforrás jöhet szóba:

- A munkaerő átcsoportosítása a kevésbé hatékony területekről a dinamikus ágazatokba.
- Műszaki fejlesztésekkel növelni a termelés intenzitását, így kevesebb munkaerő is elegendő.
- A munkaerőtartalékok megkeresése és bevonása a termelésbe.
- Külföldi munkaerő igénybe vétele (vendégmunkások).

Az NDK ezekből a lehetőségekből ebben az időszakban lényegében csak az elsőt és a harmadikat vette igénybe. Az 1950-es években itt is végbement az az alapvető foglalkozási átrétegződés, ami a második világháború után az európai országokban általános volt. Így a szocialista Németországban 1949 és 1960 között az ipari foglalkoztatottak száma több mint 800 ezerrel, ill. bő 40 %-kal növekedett. Ennek megfelelően a foglalkozási szerkezetben az ipar részesedése közel tíz százalékponttal növekedett. Ezzel párhuzamosan ebben az időszakban a mezőgazdasági foglalkoztatottak száma mintegy 940 ezerrel csökkent, ami a munkaerőállomány kétötödének elvesztését jelentette. A fenti folyamatok következtében az NDK foglalkozási szerkezetében 1960-ban már az ipar állt az élen (3. táblázat).

Ezzel párhuzamosan generálisan átalakult a foglalkoztatottak szociális csoportok szerinti tagolódása is. 1949-ben a dolgozók egyharmada még önálló vállalkozó volt, 1960-ban viszont már csak kb. 5 % volt a részesedésük.

3. táblázat. A foglalkozási szerkezet változása az NDK-ban (1950–1989)

	1949		1960		1970		1980		1989	
	1000 fő	%	1000 fő	%	1000 fő	%	1000 fő	%	1000 fő	%
Ipar	2619,6	35,8	3181,9	41,4	3259,2	42,0	3386,5	41,2	3453,4	40,4
Építőipar	474	6,5	469,8	6,1	537,9	6,9	583,2	7,1	559,9	6,5
Mezőgazdaság	2242,4	30,7	1303,7	17,0	997,1	12,8	878,5	10,7	923,5	10,8
Közlekedés és hírközlés	448	6,1	553,6	7,2	581,3	7,5	612,8	7,4	639,1	7,4
Kereskedelem	620	8,5	890,2	11,6	857,9	11,0	850,4	10,3	876,8	10,3
Szolgáltatás	909	12,4	1286,4	16,7	1535,9	19,8	1913,8	23,3	2094,6	24,6
Együtt	7313	100,0	7685,6	100,0	7769,3	100,0	8225,2	100,0	8547,3	100,0

Forrás: GRÜNERT, H. (1997), egyszerűsítve

A foglalkozási átrétegződéssel párhuzamosan erőteljes törekvések voltak a munkaerőtartalékok mobilizálására is, ami alapvetően *a női foglalkoztatottság növelését jelentette*. Az addig nem dolgozó nők munkaerőpiaci bevonása politikai prioritást is kapott, így a legkülönbözőbb intézkedésekkel próbálták beterelni a háziasszonyokat a munkaerőpiacra. Ezek között akadtak eléggé barátságtalanok is: pl. 1958-ban megszüntették a jegyrendszert, de egyúttal drasztikusan emelték az élelmiszerek árát, ezzel is munkavállalásra készítetve az addig hivatalosan nem dolgozókat. Ezen és más intézkedések következtében az NDK-statisztikák szerint 1950 és 1960 között több mint fél millióval nőtt a női foglalkoztatottak száma, így arányuk az összes foglalkoztatottból tíz év alatt 40-ről 45 %-ra emelkedett. A nők tömeges beáramlását a munkaerőpiacra jól mutatja, hogy a foglalkoztatottsági ráta az NDK-ban 1949 és 1960 között öt százalékkal növekedett (*11. ábra*), a nők esetében viszont 16 %-kal. Ennek következtében a nők aránya a gazdaság szinte minden területén jelentősen növekedett, s már ebben az időszakban kialakult az az NDK-ra jellemző szituáció, hogy *a nők részesedése szinte minden ágazatban magas*, általában nem alakulnak ki tipikusan férfi, ill. női foglalkozási ágazatok (GRÜNERT, H. 1997).

8.3. Munkaerőpiaci folyamatok és feszültségek a berlini fal felépülése és leomlása között (1961–1989)

A belnémet határ lezárása nem jelentette ugyan a migráció teljes megszűnését a két német állam között, a migránsok száma azonban drasztikusan lecsökkent: 1962 és 1988 vége között legálisan és illegálisan 626 ezren hagyták el az NDK-t, s ezzel szemben gyakorlatilag nem volt fordított irányú átköltözés (*14. ábra*). Ebben az időszakban azonban nem csak a lecsökkent migrációs veszteség jelentett egyfajta

tehermentesítést a keletnémet munkaerőpiacon, hanem az átköltözők strukturális jellemzőinek a változása is. Ellentétben a korábbi időszakkal, ekkor már főleg a hatvan év felettiiek hagyták el az országot, azon egyszerű oknál fogva, hogy csak ők kaptak kivándorlási engedélyt. Az országot elhagyók több mint egyharmada azonban illegális kivándorló volt, s ezek többsége a munkaképes korosztályhoz tartozott.

Az 1980-as években újabb fordulat figyelhető meg a két német állam közötti migrációban: egyrészt ismét növekedésnek indult az NDK-t elhagyók száma, másrészt ismét a fiatalabb korosztályok vették át a vezető szerepet a migránsok között. Ez jelentős részben annak volt a következménye, hogy ebben az évtizedben már szinte külön üzletág lett a politikai foglyok eladása az NSzK-nak, ezek pedig főleg a fiatalabb generációkhoz tartoztak. Ez az emberkereskedelem azonban kétélű dolog volt: a politikai vezetés időről időre megszabadult ugyan kritikusaitól, ugyanakkor viszont a munkaerőpiac fokozódó feszültségei idején ezerszámra veszítette el a hadrafogható munkaerőt.

Az NDK vezetése azonban egyre inkább rákényszerült arra is, hogy normális eljárás keretében engedélyezze állampolgárainak nyugatra utazását, ill. külföldre települését. Az országot így elhagyók fájdalmas veszteséget jelentettek, mert többségük jól képzett és fiatal munkaerő volt. Az Állambiztonsági Minisztérium (Stasi) időközben nyilvánosságra került adatai szerint az 1982-1988 között kitelepültek között az átlagosnál nagyobb volt az egészségügyben és a kereskedelemben dolgozók aránya, valamint a szakmunkások és a diplomások részesedése. A veszteség méretét jelzi, hogy csak 1983 eleje és 1985 nyara között közel hétszáz orvos hagyta el az országot (GRUNDMANN, S. 1998).

Az NDK fennállása alatt, ill. *1950 és 1988 vége között összesen kb. négy és fél millió állampolgára szavazott a lábával*, s ezzel szemben csak fél milliónál is kevesebben választották a fordított irányt. Így a szocialista Németország fennállása alatt *négy milliós vándorlási veszteséget* realizált a kapitalista Németországgal szemben (WENDT, H. 1995).

Ez a hatalmas népességveszteség is jelentős szerepet játszott abban, hogy *az NDK vezetése tulajdonképpen sohasem tudta eldönteni, hogy az egyes időszakokban milyen népesedéspolitikai és munkaerőpiaci prioritásokat támogasson*, ezek ugyanis egymással szinte mindig szembenálltak. Ráadásul a gazdaságpolitika is jónéhány fordulatot tett ezekben az évtizedekben, a keletnémetek elé állított feladatok is elég sűrűn és az egyszerű állampolgárok számára nem is mindig követhetően változtak. Így az 1960-as

évek elején – az akkori szovjet mintát követve – a fő feladat az NSzK elérése és túlszárnyalása volt. Ezen célkitűzés irrealitása hamar kiderült, így a gazdaságpolitika homlokterébe az ún. vezető iparágak koncentrált fejlesztése került: ide tartozott a petrokémia, elektrotechnika és a közlekedési eszközök gyártása. Az 1960-as évek végére azonban világos lett, hogy néhány ágazat koncentrált fejlesztése nem képes az egész gazdaságot dinamizálni, sőt újabb feszültségeket és szűk keresztmetszeteket indukált. Így 1971-ben újabb fordulatot vett a gazdaságpolitika, s ekkor hirdették meg fő feladatként a nép anyagi és kulturális jólétének további emelését, aminek alapját a gazdaság gyors és hatékony fejlődése teremtette volna meg. Ennek keretében két igazán fontos programot hirdettek meg:

- Az addig elhanyagolt ágazatok (pl. a fogyasztási cikket termelő iparágak, közlekedés) fejlesztése
- 1973-tól nagyszabású lakásépítési program, aminek keretében 1990-ig meg akarták oldani a lakáskérdést.

Az 1970-es évek közepétől azonban az „olajsokk” generálisan átrendezte az NDK gazdasági életét is, aminek következtében rákényszerültek a hatékonyság középpontba állítására. Egyúttal bizonyos mértékig visszatértek a 60-as évek „vezető gazdasági ágak” koncepcióhoz, csak a 80-as években már a mikroelektronika, robottechnika és egyéb csúcstechnológiák kapták a prioritást. Egyúttal jelentkezett egy autarkiaira való törekvés is, mivel meghirdették a hazai nyersanyagokra való fokozott támaszkodást (HANDBUCH 1989).

Minden gazdaságpolitikai fordulat ellenére az NDK-t alapvetően és mindvégig extenzív és célratörő iparosítással jellemezhető növekedési stratégia határozta meg. Ez a modern szóval fordistának nevezhető gazdaságpolitika azonban egyértelműen *igényelte a pótlólagos munkaerő bevonását a termelésbe*, már pedig ezen a téren már az 1950-es évek közepén jelentkeztek a problémák. Így a keletnémet vezetésnek az ország egész történetében azzal kellett küzdenie, hogy *csökkenő népességszám mellett növelje a foglalkoztatottak számát*. Ezzel párhuzamosan viszont időnként jelentős népesedéspolitikai intézkedéseket is kellett tenni, ha el akarták kerülni az ország demográfiai ellehetetlenülését. Így a népesedés- és a foglalkoztatáspolitikai többször is szembekerült egymással, ennek ellenére *az NDK egészen az 1970-es évek végéig figyelemreméltó sikereket ért el pótlólagos munkaerőforrások termelésbe történő bevonásában*.

Ezt a statisztikai adatok is egyértelműen jelzik: miközben az NDK népességszáma 1961 és 1989 között 17 millióról 16,4 millióra csökkent, bizonyos kedvező demográfiai áttrendeződés következtében a munkaképeskorú népesség száma valamelyest nőtt (10,5 millióról 10,6 millióra), a foglalkoztatottak száma viszont nem egészen 8 millióról közel 8,9 millióra emelkedett (GRÜNERT, H. 1997). Ráadásul ez a korabeli keletnémet adat, márpedig az NDK statisztikája nem tartalmazta az állam biztonsága szempontjából fontos területek (pl. hadsereg, rendőrség, állambiztonsági minisztérium, pártapparátus) foglalkozási adatait. Így az összes foglalkoztatottak száma az 1980-as évek végén kb. 9,1-9,2 millióra tehető (SCHNEIDER, G. 1989)

A fentiek alapján egyértelmű, hogy a keletnémet foglalkoztatáspolitikai kulcskérdése mindig is az volt, hogy honnan kerítik elő az extenzív növekedéshez szükséges pótlólagos munkacserét. Ebből a szempontból egyfajta szerencséje volt a szocialista német államnak, hogy szinte mindig akadt valamilyen mobilizálható munkaerőforrás.

Az 1950-es években kialakult helyzet folytatásaként egészen az *1970-es évek végéig a női munkaerő bevonása jelentette a foglalkoztatottak körének legfontosabb bővítési forrását*: 1960 és 1989 között a dolgozó nők száma az NDK statisztikai adatai szerint mintegy 720 ezerrel növekedett, miközben a férfi foglalkoztatottaké mindössze 140 ezerrel. Ezen gyarapodás meghatározó része azonban az első két évtizedre esett (1960-1970: szűk 300 ezer, 1970-1980: közel 360 ezer), az 1980-as években már csak 70 ezres a bővülés, ami jelzi ezen forrás kimerülését.

Az a tény, hogy 1950 és 1989 között a női munkaerő száma szűk 2,9 millióról közel 4,2 millióra növekedett, önmagában is kifejezi a változás jelentőségét. Ez azt jelenti, hogy ebben az időszakban az NDK-ban a nők foglalkoztatottsági rátája 40 %-ról 90 %-ra emelkedett, miközben az NSzK-ban 44 %-ról csak 60 %-ra (FÖRSTER, A. 1991). Ezzel az értékkel *a szocialista Németország egyedül állt a világon*, ilyen arányban sehol sem vonták be a nőket a munka világába. A fentiekben vázolt fejlődésből következett, hogy az összes foglalkoztatott között is növekedett a nők aránya: a csúcspontot 1980-ban érte el, amikor részesedésük elérte az 50 %-ot. Az 1980-as évek korábitól eltérő munkaerőpiaci folyamatai következtében a nők részesedése valamelyest csökkent ugyan, de még 1989-ben is közel 49 % volt. A nők ilyen magas foglalkoztatottsági rátája csak úgy volt elérhető, hogy *a nők negyede-harmada részmunkaidőben dolgozott*.

Mivel a férfiak foglalkoztatottsági rátája még a nőkénél is magasabb volt, a pusztai statisztikai adatok szerint a keletnémet a világ legdolgósabb népei közé tartozott: az 1980-as évek végén a teljes népesség 59 %-a foglalkoztatott volt, ez az érték pedig a legmagasabbak közé tartozott (HANDBUCH 1989) [11. ábra].

Az NDK foglalkoztatáspolitikájára továbbra is jellemző volt, hogy a nők a gazdaság szinte minden területén jelentős arányban voltak képviselve. A legmagasabb arányuk természetesen a hagyományos női munkaterületeken volt (pl. kereskedelem, egészségügy, oktatás), de az ipari foglalkoztatottaknak több mint 40, a mezőgazdaságiaknak pedig közel 40 %-a nő volt, de még az építőiparban is 15 % volt a részesedésük.

Annak ellenére, hogy a nőket valóban tömegével állították munkába, ez még mindig nem volt elég az extenzív fejlesztés generálta munkaerőigények kielégítéséhez, így más forrásokat is kellett keresni. Ezt meg is találták a *nyugdíjasok* körében, akik *főleg az 1960-as és 70-es években kapcsolódtak be a termelésbe*. A dolgozó nyugdíjasok száma az 1970-es évek elején kulminált, amikor számuk megközelítette a 700 ezret, ami az akkori munkaerőállomány 7-8 %-át jelentette. Ebben az időszakban a nyugdíjasok alapvetően az alacsony nyugdíjak miatt kényszerből dolgoztak tovább, az 1970-es években azonban ez a helyzet jelentősen megváltozott: egyrészt az évtized második felében kétszer is volt jelentősebb nyugdíjemelés, másrészt 1972-től lehetőség nyílt az önkéntes kiegészítő nyugdíjbiztosítás kötésére. Így egyre kevesebben szorultak rá a nyugdíj melletti munkára, ráadásul demográfiai okokból a nyugdíjasok száma is csökkent. A fenti okok következtében 1989-ben már csak kevesebb mint 300 ezer dolgozó nyugdíjas volt a keletnémet munkaerőpiacon.

Az NDK munkaerőpiacának nem kis szerencséjére éppen akkor jelent meg egy újabb pótlólagos munkaerőforrás, amikor a nők és a nyugdíjasok bevonása a munkaerőpiacra már kifulladásban volt. Ezt az újabb lehetőséget a *népes fiatal korosztályok munkába lépése* jelentette, ami nem csak a munkából kilépők pótlására volt elég, hanem még többlet munkaerőt is hozott.

Általában úgy lehet számolni, hogy az emberek átlagosan negyven évet dolgoznak. Ebből kiindulva azt lehet mondani, hogy tíz évente kicserélődik a munkaerőállomány egynegyede, évente pedig kb. 2,5 %-a. Ennek megfelelően egy ország munkaerőállományának szintentartásához az szükséges, hogy évente legalább 2,5 %-nyi új munkaerő álljon munkába. Ezen reprodukciós koefficiensnek nevezett mutató a háborús veszteségek és demográfiai okok következtében az NDK-ban nagyon

alacsony volt, az 1960-as években még a 2,0-át sem érte el. Ez akkortájt azonban nem jelentett problémát, mert a nők és kisebb mértékben a nyugdíjasok ezt a veszteséget equalizálni tudták.

Az 1970-es évek elején viszont növekedni kezdett a reprodukciós koefficiens és egészen az 1980-as évek második feléig 2,5 % felett volt az értéke. A csúcst 1982-ben érte el (3,13 %), ezután indult ismét csökkenésnek (10. ábra). Mindez azt jelenti, hogy főleg az 1970-es évek végén és az 1980-as évek elején a fiatal generációk nemcsak pótolták a biológiai okokból kieső munkaerőt, hanem még évente 45-50 ezer többlet munkaerőt is hoztak (GRÜNERT, H. 1997). Mivel ezek alapján véve már jól képzettek voltak, az NDK előtt ott állt a történelmi lehetőség, hogy *a munkaerőpiaci generációváltást összekapcsolja egy modernizációval*, vagy legalább egy gazdasági szerkezetváltással. *Ez a lehetőség azonban ezúttal is kihasználatlan maradt.*

Minden pótlólagos munkaerőforrás ellenére a keletnémet vezetés állandó aggodalma volt, hogy az extenzív foglalkoztatási stratégia lehetőségei ki fognak merülni. Amikor ennek kezdtek a tényleges jelei is mutatkozni, akkor rákényszerültek *a munkaerő hatékonyabb kihasználása* lehetőségeinek keresésére. Ennek az NDK fennállása utolsó egy-másfél évtizedében alapvetően két formája alakult ki.

Az 1970-es évek második felében indult meg a munkaerő intenzívebb kihasználásának az a kampánya, ami „schwedti kezdeményezés” néven vált közismertté. Ennek lényege abban foglalható össze, hogy a Schwedt-ben működő hatalmas petrokémiai kombinát dolgozói vállalták, hogy egy új gyártósor működtetéséhez nem igényelnek új munkaerőt, hanem ezt a dolgozók kombináton belüli átcsoportosításával oldják meg. Ez a megoldás 1981-ben már a pártprogramban is helyet kapott, s „a munkaerő nyerése új feladatok elvégzésére” címszó alatt kötelező lett minden üzem számára. Ez konkrétan azt jelentette, hogy ezek kötelesek voltak évente a dolgozók legalább 3 %-át új feladatok elvégzésére átállítani. Jóllehet ez nagyon alacsony érték volt, még ezt sem sikerült teljesíteni: az 1980-as évek első felében a dolgozók mindössze 2 %-át állították át új feladatok elvégzésére ezen kampány keretében (GRÜNERT, H. 1997). A kudarc alapvető oka abban kereshető, hogy a keletnémet gazdaságirányítási rendszerben a vállalatoknak semmiféle érdeke sem fűződött a munkaerő hatékony felhasználásához, a túléléshez éppen a munkaerőállomány felduzzasztása volt szükséges. Ennek volt éppen az egyik következménye, hogy még az új feladatokra átállított munkaerő is belülmaradt a vállalatban, így még ezeknek a szerény eredményeknek is csak üzemgazdasági, nem

pedig népgazdasági jelentősége volt. Ebben a helyzetben nem meglepő, hogy a „schwedti kezdeményezés” továbbfejlesztését célzó „strassfurti kezdeményezés” lényegében visszhang nélkül enyészett el.

A termelőeszközök és a munkaerő jobb kihasználásának másik útját az NDK vezetése az 1980-as évek elejétől a többműszakos termelés kiterjesztésében látta – gyorsan megfélekezve Marx azon tételéről, hogy a több műszakban végeztetett munka a kapitalizmus egyik leginkább visszataszító vonása. A többműszakos termelés elterjedését jól jelzi többek között, hogy 1970-ben az ipari foglalkoztatottaknak még csak bő 17 %-a dolgozott három műszakban, 1986-ban viszont már az egynegyede (SCHNEIDER, G. 1993). Más források szerint az 1980-as évek elején az ipari foglalkoztatottak közel 60 %-a volt egy-, 13 %-a két-, majdnem 30 %-a pedig háromműszakos (HANDBUCH 1989). A számos kedvezmény ellenére a többműszakos munka meglehetősen népszerűtlen volt a keletnémet dolgozók körében, így elterjesztése jóval lassabban ment, mint ahogy azt a központi vezetés szeretne volna.

Elvileg lett volna még egy lehetőség a munkaerőalap extenzív bővítésére, ettől azonban a keletnémet vezetés gyakorlatilag elzárkózott: ez a *vendégmunkások* foglalkoztatása. Bizonyos számú külföldi ugyan szinte mindig dolgozott az NDK-ban, ez azonban olyan kis kontingens volt, hogy gyakorlatilag nem jelentette a munkaerőpiac tehermentesítését.

Mivel az NDK megnyitása a külföldiek előtt szóba sem jöhetett, a vendégmunkások csak kétoldalú, országok közötti szerződés keretében dolgozhattak a szocialista Németországban. Az első ilyen egyezményt éppen Magyarországgal kötötték 1967-ben, amit 1973-ban meghosszabbítottak 1980-ig. Ennek keretében az 1970-es évek közepén kb. tízezer magyar – főleg fiatal szakmunkás – dolgozott az NDK-ban. Az európai szocialista országok közül még Lengyelország jöhetett szóba ezen a téren, s lengyel vendégmunkások száma mindig is magasabb volt, mint a magyaroké. Ezt jelzi, hogy az 1980-as évek elején a hivatalos adatok szerint 22 ezer lengyel, s mindössze 1150 magyar dolgozott keletnémet földön (DDR-Handbuch 1985).

1977-ben a mintegy 50 ezer külföldi munkavállaló többsége még európai volt (magyar és lengyel), ezt követően viszont egyre inkább az Európán kívüli szocialista és „baráti” országokból rekrutálódtak a vendégmunkások. Az eltérő mentalitás és más okok miatt ezek integrálása sokszor súlyos gondot jelentett: az 1978-ban érkezett 18 ezer algériait pl. éppen a beilleszkedési problémák miatt rövid időn belül haza kellett küldeni. Ezen kellemetlen közjáték ellenére az *1980-as évek elejétől jelentősen nőtt a*

külföldiek száma a keletnémet munkaerőpiacon: 1989 végén a statisztika 106 ezer külföldi munkavállalót regisztrált, ezek között 60 ezer vietnami, 15 ezer mozambiki és nyolcezer kubai alkotta a legnagyobb csoportokat (GRÜNERT, H. 1997). Ennyi vendégmunkással nyilván nem lehetett megváltani a munkarőpiacot, néhány részterületen azonban ténylegesen javítottak a foglalkoztatási gondokon: a gyakran képzetlen külföldi munkaerőt pl. főleg a textiliparban foglalkoztatták (HOOSE, A. 1995).

A munkaerőhiánytól való állandó aggodás közepette a munkanélküliség természetesen nem volt probléma az NDK-ban. A keletnémet statisztika utoljára 1958-ra közölte a munkanélküliek számát, amit ekkor éves átlagban 15-20 ezerre tettek (DDR-Handbuch 1985). A teljes foglalkoztatottság azonban az NDK-ban is inkább csak fikció volt, nem pedig a valóság: nyugati becslések szerint mindig volt néhány ezer olyan keletnémet polgár, aki strukturális okokból veszítette el a munkahelyét, s hosszabb ideig nem talált újat.

Az NDK vezetésében azonban szinte végig volt egy lappangó félelem a munkanélküliségtől, a szocialista ország kevés előnye között ugyanis ott volt a teljes foglalkoztatottság is, így erről semmiképpen sem akartak lemondani. A legfelső vezetés persze nem volt ostoba, így pontosan tudták, hogy a keletnémet munkaerő messze nincs hatékonyan kihasználva, s ezen a téren bőven vannak tartalékok. Ezt jelzi többek között, hogy a munkaügyi államtitkár 1981 márciusában *10-15 %-ra tette a munkaerőtartalék nagyságát* (in: GRÜNERT, H. 1997). Ezt az adatot akkor természetesen nem hozták nyilvánosságra. Feltehetően a munkanélküliségtől való félelem is szerepet játszott abban, hogy *a munkaintenzitás növelésére igazából sohasem tettek erőteljes lépéseket*. Így nem meglepő, hogy nyugati becslések szerint *a rejtett munkanélküliség 30 % körül lehetett* (VOGLER-LUDWIG et al. 1990). Talán nem lényegtelen megemlíteni, hogy Magyarországon ezt csak a felére tették.

A munkaerőállomány közel kétmilliósz bővülése sem jelentette azonban automatikusan a modern gazdasági szerkezet kialakulását, sőt ennek éppen az ellenkezője valósult meg: tulajdonképpen az NDK egész gazdaságtörténete az elszalasztott és meg nem valósított lehetőségek sorozata. A szocialista német gazdaság egyik alapvető problémája mindvégig a túliparosítottság volt, ami ráadásul a hagyományos iparágak túlsúlyát is jelentette. Ez a túlzott iparosítottság akkor is igaz, ha a foglalkozási szerkezetben az 1970-es csúcs (42 %) után lassan csökkenni kezdett az iparban dolgozók aránya, de ez még 1989-ben is 40,1 %-ra rúgott. Az építőipar 7 %

körüli aránya is csak a nyolcvanas évek közepén kezdett csökkenni, így a két ágazatban dolgozók aránya az NDK végnapjaiban is még közel 47 % volt (3. táblázat).

A keletnémet ipar másik alapvető problémája a korszerűtlenség volt. A gazdaság kampányszerű, a súlyponti területeket gyakran változtató fejlesztésének az lett az egyik markáns következménye, hogy a prioritással éppen nem rendelkező ágazatokban még a termelő berendezések egyszerű szintentartására sem jutott pénz. Ennek következtében pl. az egykor nagyhírű vegyipar gyárai az 1970-es évek elejére félelmetesen lepusztultak – amit e sorok írója ebben az időszakban ideiglenesen az NDK-ban dolgozó egyetemistaként személyesen is megtapasztalhatott.

Messzeható következményekkel járt az is, hogy az iparfejlesztés az NDK-ban nagyon koncentrált volt, egy-egy ágazat az országnak csak kis részén fordult elő. Így lett pl. Cottbus megye (Bezirk) „energiakörzet”, Halle megye pedig vegyipari körzet. A koncentráció esetenként szélsőséges méreteket öltött, pl. 1988-ban a vegyipari dolgozók egynegyede két járásra (Merseburg, Bitterfeld) jutott (WASHE, J. 1990)/Az NDK-ban akkortájt közel kétszáz járás volt/

Az NDK-ban is *próbálkoztak a vidéki térségek iparosításával*, egyes területeken komoly sikereket elérve. Ezek között mindenképpen említést érdemel a Keleti-tenger partvidékének dinamizálása, elsősorban a hajógyártás és a hajózás felfuttatásával. Azonban ennek hatása is csak egy viszonylag keskeny sávban jelentkezett, Mecklenburg és Előpomeránia munkahelyproblémáin ez viszonylag keveset segített.

Az agrárjellegű területek mellett a hagyományos iparterületek egy részén sem volt elegendő munkahely, így ezekről is *jelentős volt az elvándorlás a jobban fejlesztett térségek felé*. Így nem meglepő, hogy 1950 és 1988 között a népesség a leginkább a hagyományos ipari térségekben (pl. Karl-Marx-Stadt /Chemnitz/ megye: -20,4 %, Halle megye: -16,5 %) és az agrárterületeken (pl. Schwerin megye: -13,8 %, Neubrandenburg megye: -13,3 %) csökkent (GRUNDMANN, S. 1998).

A mezőgazdasági keresők számának gyors csökkenése már az 1950-es években végbement, ezt követően az agrárszektor aránya már csak lassan csökkent a foglalkozási szerkezetben (1960: 17,0 %, 1989: 10,8 %). Így a mezőgazdasági keresők aránya végig viszonylag magas maradt, ráadásul az országos átlag mögött jelentős területi különbségek húzódtak meg: a mezőgazdaságban dolgozók aránya főleg az északi, ritkán benépesült területeken volt magas, néhány járásban nem is csökkent 50 % alá.

Az 1960-1989 közötti foglalkozási átrétegződés a növekvő ipari társadalmak tipikus tendenciáit mutatta, amibe „belefért” a a terciér szektorban dolgozók

részesedésének nem túl gyors növekedése is. Az NDK esetében ez azt jelentette, hogy a hagyományos szolgáltatások (kereskedelem, közlekedés, távközlés stb.) részesedése évtizedeken keresztül lényegében nem változott a foglalkozási szerkezetben, növekedett viszont a többi részterületen dolgozók (oktatás, egészségügy stb.) aránya. A terciér szektor keresőinek aránya azonban még 1989-ben is csak 42-43 % volt.

A szocialista és a kapitalista Németország foglalkozási szerkezetét összehasonlítva látványosan jelentkeznek a különbségek, ill. a fáziskésések. Az 1988-as adatok szerint a mezőgazdaságban dolgozók aránya az NDK-ban éppen duplája volt az NSzK értékének, az ipar azonban jelentősebb arányban volt képviselve, miközben a terciér szektor aránya elmaradt a nyugati szomszédétól (NUHN, H. 1997). Mindez azt jelenti, hogy az NDK 1988-as foglalkozási szerkezete az NSzK 1960-as évek végi arányainak felelt meg (4. táblázat).

4. táblázat. Az NDK és az NSZK foglalkozási szerkezetének változása (1970–1988) %

	1970		1980		1988	
	NSZK	NDK	NSZK	NDK	NSZK	NDK
Mezőgazdaság	8,5	12,5	5,5	10,5	4,9	10,8
Ipar	40,2	42,1	36,1	41,8	33,6	40,9
Építőipar	8,7	8,1	8,0	7,5	6,6	6,8
Közlekedés és távközlés	5,3	7,1	5,6	7,5	5,6	7,5
Kereskedelem	15,1	10,9	16,3	10,3	16,3	10,3
Egyéb szolgáltatások	22,2	19,3	28,5	22,4	33,0	23,7

Forrás: NUHN, H. (197), módosítással

9. Munkaerőpiac a rendszerváltozás utáni Magyarországon

Azok a feszültségek és ellentmondások, amik a szocializmus évtizedei alatt – jórészt rejtetten – a magyar munkaerőpiacon felhalmozódtak, a rendszerváltozás után nagyon gyorsan és látványosan jelentkeztek és váltak nyílttá. A KORNAI J. (1993) által transzformációs visszaesésnek nevezett folyamat- és jelenségegyüttes generálisan átformálta a hazai munkaerőpiacot, s ennek messzeható következményei még hosszú távon érezhetők lesznek. A változások közül a leginkább feltűnő természetesen a munkanélküliség, de a transzformáció alaposan átformálta a munkaerőpiac minden szegmensét.

9.1. A foglalkoztatottság átalakulásának jellemző vonásai

Ha a munkaerőpiaci változások súlyát egyetlen adattal próbálnánk jellemezni, akkor elég lenne annyit mondani, hogy *a rendszerváltozást követő néhány évben közel másfél millió munkahely szűnt meg*, több mint amennyit a szocializmus évtizedei alatt összesen létrehoztak. Az 1994-es helyzetet nézve az aktív keresők száma az 1930-as állapotnak felelt meg (KATONA T. 1997). Súlyosbítja a helyzetet, hogy a munkahelyek számának csökkenése már a szocialista érában megkezdődött: ha lehet hinni az adatoknak, akkor 1980–1990 között minden tizedik munkahely megszűnt Magyarországon.⁵⁸ A leépülés területileg is differenciáltan zajlott, az átlagnál nagyobb csökkenés a strukturális problémákkal küzdő térségekben volt, így az aprófalvas területeken, határmenti övezetekben, leromlott iparvidékeken (MEUSBURGER, P. 2001).

A munkahelyek tömeges megszűnése természetesen azzal a következménnyel járt, hogy *a népesség gazdasági aktivitása nagymértékben csökkent*. Ez még a transzformációtól független, demográfiai folyamatok által meghatározott mutatóra is érvényes: a 15–65 évesek aránya is csökkent a lakónépességből, de ez nem túlságosan jelentős (10. ábra).

Ugyanakkor viszont zuhanásszerűen csökkent a gazdaságilag aktív népesség aránya mind a lakónépességből, mind pedig a munkaképes korú népességből (11. és 12. ábra). Így előállt az a helyzet, hogy *a magyar lakosság gazdasági aktivitása ma már jelentősen alacsonyabb szintű, mint a fejlett országokban* (EU, OECD), holott a

---

⁵⁸ A csökkenés túlságosan nagynek tűnik, de nincs lehetőségünk az adat ellenőrzésére.

szocialista érában még jóval magasabb volt. Az 1990-es években főleg a nők gazdasági aktivitása csökkent, s valamivel az 1960-as szint alá süllyedt. A férfiak esetében arányaiban kisebb ugyan az aktivitás csökkenése, mégis alacsonyabb a ráta, mint a 20. században bármikor (KATONA T. 1997).⁵⁹

A gazdasági aktivitás jelentős csökkenése mögött több tényező is meghúzódik. Az elsődleges kérdés nyilván az, hogy *hová tűntek a munka világából kiszorultak*. Ebből a szempontból több jellegzetes csoport különíthető el:

- A 90-es évek elején eléggé nagyvonalúan szabályozták a korkedvezményes nyugdíjazás lehetőséget, ezt a nyugdíjkorhatár közelében lévők ki is használták.
- A nyugdíjba kerülés másik – gyakran nem teljesen tiszta – lehetősége a rokkantnyugdíj megszerzése. Más témában végzett kérdőíves felméréseink megdöbbentő eredménye volt, hogy a magyar településekben a 40–60 éves korosztály nem elhanyagolható része rokkantnyugdíjas. Ez tulajdonképpen a munkanélküliség előli menekülés egyik útja volt.
- A másik út az árnyékgazdaság. Felmérések bizonyítják, hogy az 1990-es évek közepén minden ötödik magyar településben volt illegális munkaerőpiac (DÖVÉNYI Z. 1998).
- A munkaerőpiac nagy vesztesei közé tartoznak a dolgozó nyugdíjasok, akik a rendszerváltozás után gyorsan kiszorultak a munka világából. Ezek száma 1989-ben még 441 ezer, 1996-ban viszont már csak 129 ezer.
- A munkaerőpiaci problémák következtében a dolgozó nők egy része inaktív lett, visszatért a háztartásba. A nők gazdasági aktivitásának jelentős csökkenésében ennek is szerepe van.
- Végezetül, de nem utolsósorban említhetők a munkaerőpiaci átalakulás legnagyobb vesztesei, a munkanélküliek.

A rendelkezésre álló adatok *szerint a foglalkoztatottság romlása 1997–98 táján megállt*, ettől kezdve ismét növekedni kezdett a foglalkoztatottak száma s valamelyest javult a népesség gazdasági aktivitása. Ez a kedvező

---

⁵⁹ Az 1990-es évek foglalkoztatottsági adatainak interpretálásánál nem árt az óvatosság, mert ezek bizony nincsenek köztáblába vésve. Az adatok egy része munkaerőfelmérés alapján állt össze, mások inkább megalapozott becslések, mint tényadatok, ráadásul utólagos korrekciók is előfordulnak. Ellentétben a német munkaügyi statisztikával, Magyarországon nem közlik a társadalombiztosítással rendelkező munkavállalók számát, pedig a számítógépek világában ez nem lenne megoldhatatlan. Ehhez persze az is kellene, ne legyenek kint jóval több tb-kártya, mint amennyi a teljes népesség.

változás azonban eddig csak keveset hozott vissza a korábbi évek nagy veszteségeiből.

9.2. Munkanélküliség Magyarországon a rendszerváltozás után

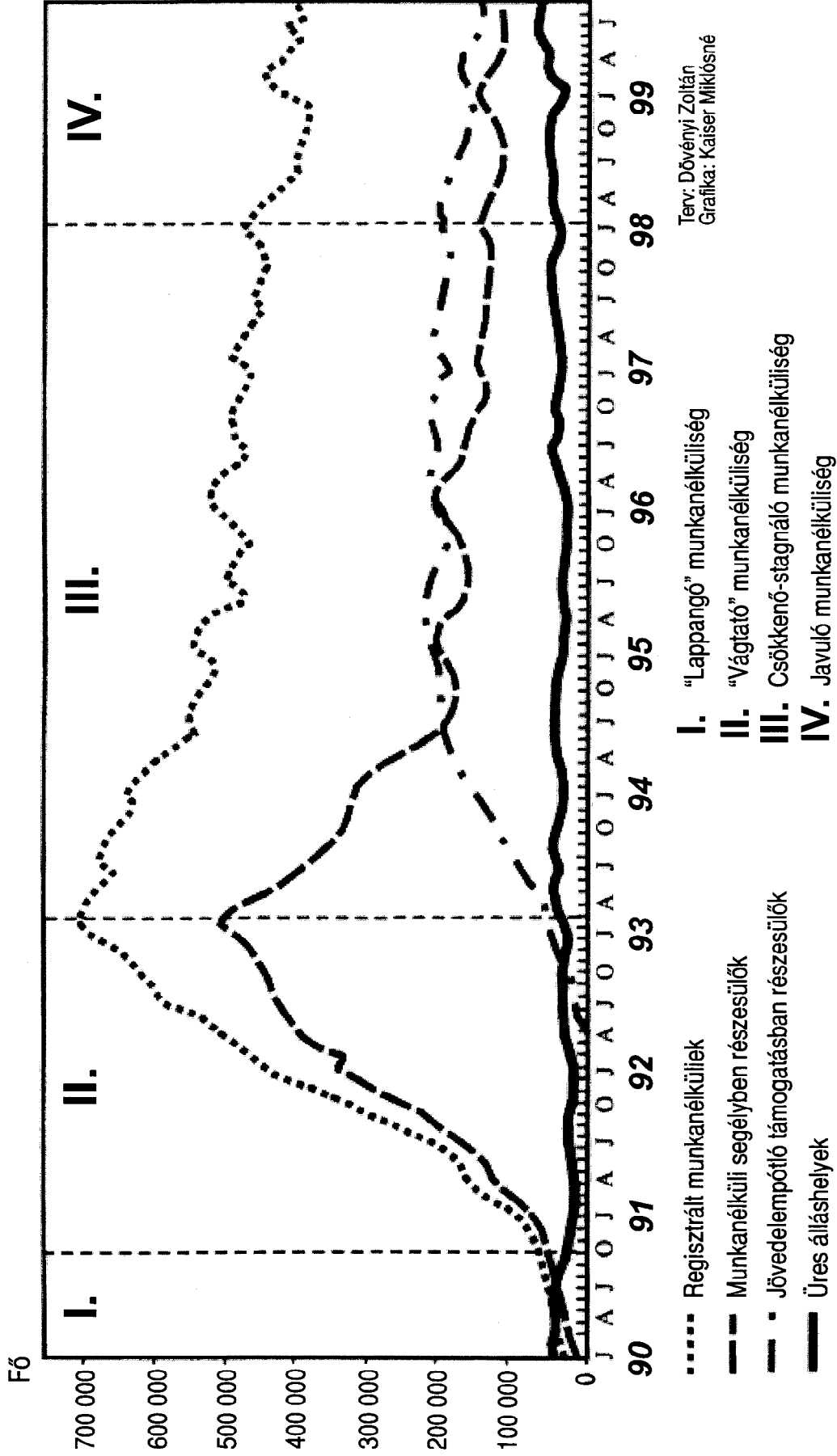
9.2.1. A munkanélküliség fejlődése és strukturális jellemzői

Jóllehet a munkanélküliség hivatalos elismerésétől (1989. január 1.) alig több, mint egy évtized telt el, ez a rövid időszak is négy szakaszra osztható:

I. A „lappangó” munkanélküliség időszaka. Ez a periódus 1989 elejétől kb. 1990 őszeig tartott, s ekkor a regisztrált munkanélküliek száma csak lassan emelkedett, s az 1 % körüli munkanélküliségi ráta is elhanyagolható volt. A munkanélküliség ilyenén alakulása okot adott még bizonyos optimizmusra is: ekkor még úgy tűnt, hogy a magyar gazdaság áttérése a tervgazdaságról a piaczgazdaságra megoldható lesz tömeges munkanélküliség nélkül. Ez az illúzió többek között azon is alapult, hogy a betöltetlen álláshelyek száma kezdetben még meghaladta a regisztrált munkanélküliekét (15. ábra).

II. A „vágató” munkanélküliség időszaka. Ez a közel két és fél évig tartó periódus a hazai munkanélküliség történetének egyik legnehezebb fejezete volt. 1990 ősze és 1993 eleje között a regisztrált munkanélküliek száma 50 ezerről 700 ezer fölé emelkedett, a munkanélküliségi ráta pedig 1 %-ról 13 % fölé nőtt. A tömeges munkanélküliség az ún. transzformációs visszaesés (Kornai 1993) egyik markáns eleme volt, s jól kifejezte azokat a súlyos problémákat, amelyek akkoriban a magyar gazdaságot jellemezték. Ebben a periódusban a munkanélküliség szinte kezelhetetlennek látszott, s nem látszott kizártnak az sem, hogy a munkanélküliek száma akár az egymilliót is eléri.

III. A csökkenő-stagnáló munkanélküliség időszaka. Az 1993 februári csúcspont után – nem csekély meglepetésre – csökkenni kezdett a munkanélküliek száma. Ettől kezdve mintegy öt éven át tendenciájában lassan csökkent a munkanélküliség, ezt azonban esetenként kisebb emelkedések szakították meg. A regisztrált munkanélküliek száma 1994 áprilisában került 600 ezer alá, 1995 májusában pedig a félmillió küszöb alá süllyedt a mutató értéke. 1998 elejéig lényeges változás nem történt, a munkát keresők száma egy szűk intervallumban mozgott, ami még mindig 10 % körüli munkanélküliségi rátát jelentett. Ekkor úgy tűnt, hogy a magyar munkanélküliség esetleg ezen a szinten marad a következő években is.

15. ábra A munkanélküliség szakaszai Magyarországon

IV. A **javuló munkanélküliség** időszaka. Az ország javuló gazdasági helyzete érzékelhetően javította a munkaerőpiaci helyzetet is, így 1998 januárja és októbere között 90 ezerrel csökkent a regisztrált munkanélküliek száma. Ezzel már 400 ezer alá került a munkát keresők tábora, a munkanélküliségi ráta pedig már csak 8,8 %, ami érzékelhetően jobb az Európai Unió átlagánál. 1999 elején bekövetkezett ugyan a szokásos szezonális növekedés, a nyári hónapokban azonban a regisztrált munkanélküliek száma nem sokkal volt 400 ezer felett, a munkanélküliségi ráta pedig 9,4 % körül alakult. Azóta nagyjából hasonló hullámvázis figyelhető meg, a téli hónapokban 400 ezer körüli a regisztrált munkanélküliek száma, nyáron viszont 350 ezres érték táján mozog (15. ábra).

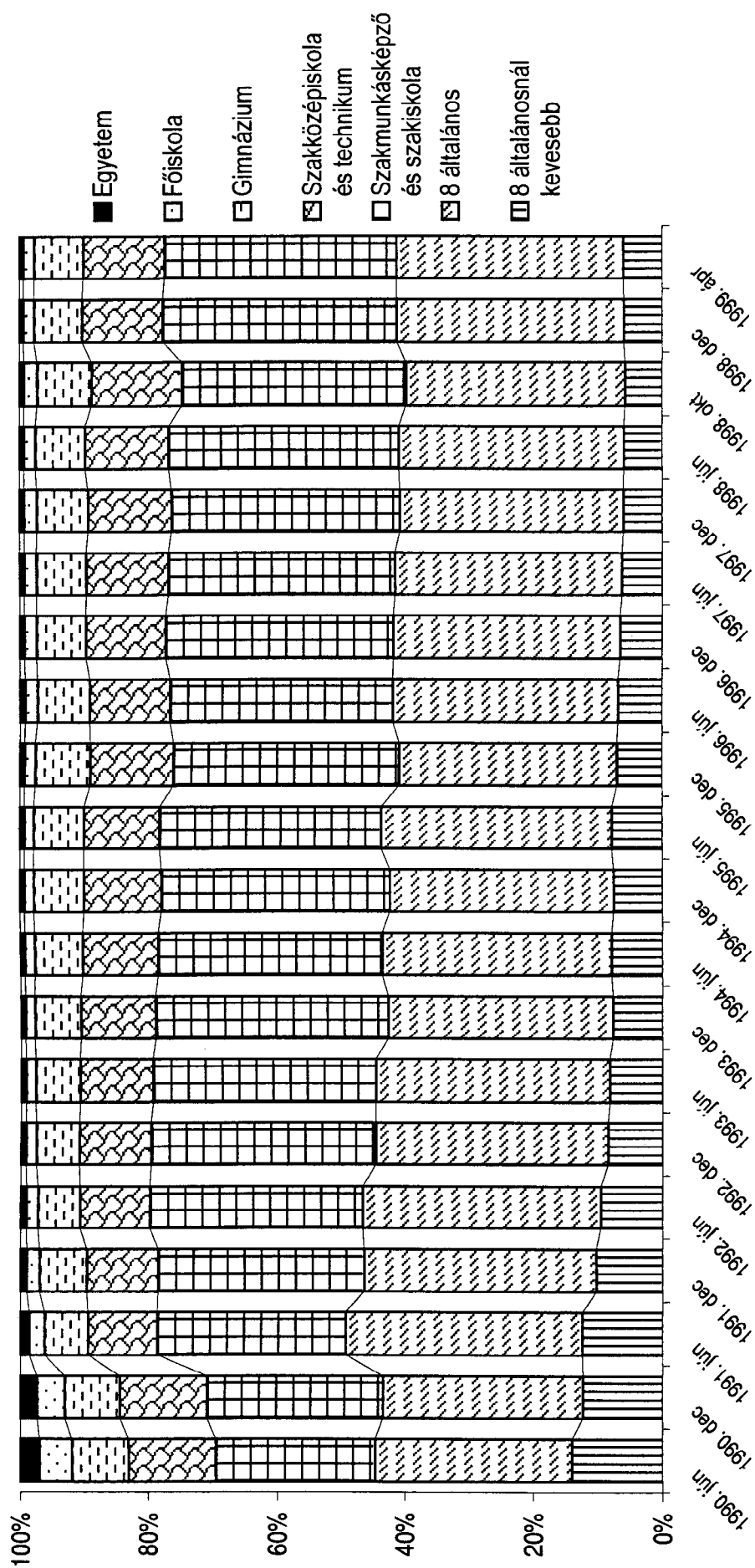
Magyarország jelenlegi gazdasági helyzete és a közeljövőre vonatkozó előrejelzések alapján a munkanélküliség növekedése nem várható, sőt annak van inkább esélye, hogy a regisztrált munkanélküliek száma tartósan 400 ezer, arányuk pedig 9 % alatt marad.

Az elmúlt évtizedben nemcsak a munkanélküliek száma, hanem a munkát keresők összetétele is jelentősen átalakult. Ez azt jelenti, hogy az egyes csoportok munkaerőpiaci helyzete időről időre változik, a kezdeti struktúra korántsem merevedett meg. Ezt jelzi többek között a regisztrált munkanélküliek *iskolai végzettség szerinti szerkezetének* átalakulása is.

A magyarországi munkanélküliség első fázisában a fő vesztesek paradox módon a legmagasabb és a legalacsonyabb iskolai végzettségűek voltak. Az utóbbi nem meglepő, a képzetlen, írni-olvasni is alig tudó munkaerőre a kialakuló piacgazdaságnak nem volt szüksége. Feltűnő viszont, hogy 1990 nyarán a regisztrált munkanélküliek közel 1/10-ét diplomások tették ki. Ez csak részben volt a gazdasági élet átalakulásának a következménye, jókora súllyal szerepelt a szocializmusban túlméretezett hivatalok leépítése is.

Az idők folyamán azután mindkét csoport részesedése kb. harmadára csökkent az 1990 elején regisztrált értéknek. A nagyjából hasonló arányváltozás mögött azonban generálisan eltérő okok húzódnak meg: amíg a diplomások munkanélküliek közötti arányának drasztikus csökkenése ezen csoport munkaerőpiaci helyzete jelentős javulásának a következménye, addig a legkevésbé képzettek esetében főleg a munkaerőpiacról való kivonulás, ill. kiszorulás a fő ok (16. ábra).

Az elmúlt évtized egészét nézve a munkanélküliek meghatározó részét az általános iskolát és a szakmunkásképzőt végzettek tették ki, együttes arányuk évek óta

16. ábra A regisztrált munkanélküliek iskolai végzettség szerinti megoszlása (%)

70 % felett van. A kategórián belül főleg a szakmunkás végzettségűek magas aránya feltűnő: arányuk a munkanélküliek között többszöröse a lakosságon belüli részesedésüknek. A jelenség jórészt azzal magyarázható, hogy a szocialista érában kiképzett szakmunkások ismeretei a piaczgazdaságban már nem voltak elegendőek, szaktudásukat a munkaerőpiac jelentősen leértékeltte.

A magyarországi munkanélküliek kb. 1/5-e érettségit adó középfojú iskolából került ki, ami a népesség általános képzettségéhez viszonyítva magas aránynak tűnik. Ez arra utal, hogy a magyar munkaerőpiac még nem használja ki azokat a lehetőségeket, ami az általános műveltséget és képzettséget nyújtó munkaerő-állományban rejlik (16. ábra).

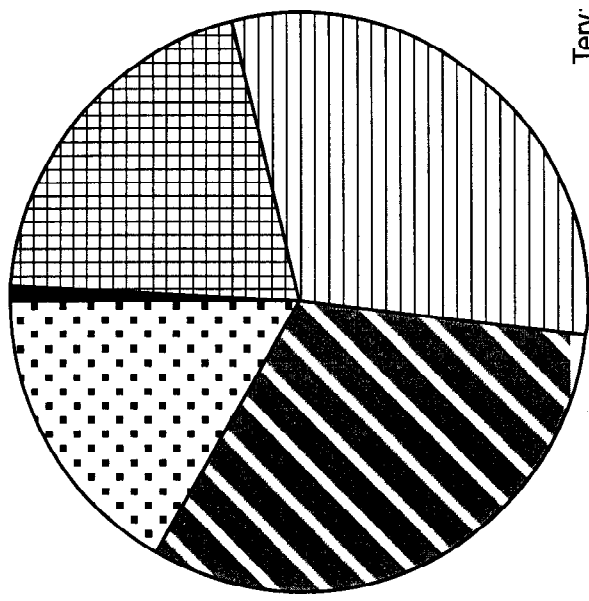
Az idő multával egyre inkább eltért az aktív keresők és a munkanélküliek iskolai végzettség szerinti megoszlása. Az 1996 tavaszán végzett mikrocenzus adatai szerint ekkor az aktív keresők alig több mint egy százaléka nem fejezte be a nyolc általánost, a regisztrált munkanélküliek között viszont kb. 7 % az arányuk. Még nagyobb az eltérés a másik póluson: az aktív keresők közel 17 %-a volt diplomás, a munkanélkülieknek viszont kevesebb, mint 3 %-a. Az adatokból egyértelműen kitűnik, hogy a munkanélküliek között az érettségizettek és a diplomások alulreprezentáltak, az ennél alacsonyabb iskolai végzettségűek viszont felülreprezentáltak a munkanélküliek között (17. ábra).

A regisztrált munkanélküliek *állománycsoport* (szakmunkastruktúra) szerinti összetételét nézve is kitűnik, hogy a munkát keresők és az aktív keresők összetétele jelentősen eltér egymástól. A leginkább feltűnő az eltérés a szellemi és a fizikai foglalkoztatottak esetében: az 1990-es népszámlálás adatai szerint a foglalkoztatottak 2/3-a volt fizikai dolgozó, a regisztrált munkanélküliek között viszont szinte a kezdettől fogva 80 % feletti az arányuk.

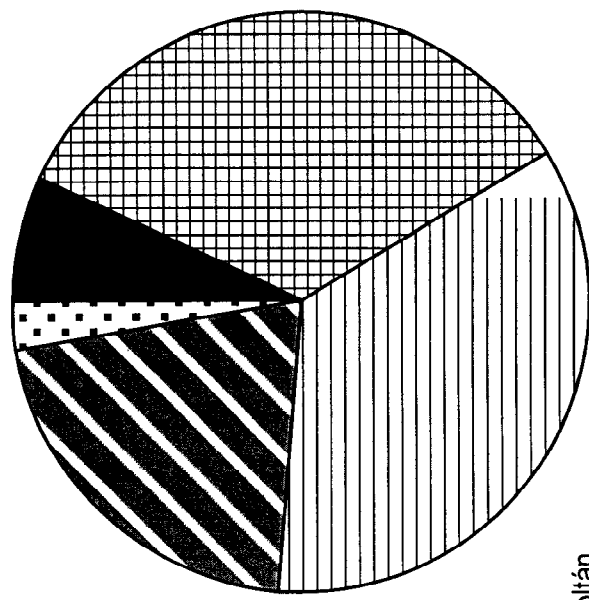
A fizikai foglalkozású munkanélküliek között a leginkább felülreprezentáltak a segédmunkások: az 1990-es népszámlálás adatai szerint arányuk az aktív keresők között mindössze 7,5 %, a regisztrált munkanélkülieknek viszont 1990 nyarán közel 1/3-át tették ki. Később csökkent ugyan az arányuk, de sohasem süllyedt 20 % alá.

Minden negyedik regisztrált munkanélküli eredetileg betanított munkás volt. Ezen csoport aránya nagyon lassan ugyan, de növekszik a munkanélküliek között. Ennél lényegesen nagyobbak a változások a szakmunkások táborában: részesedésük kezdetben még lényegesen kisebb a munkanélküliek, mint az aktív keresők között (1990 első fele:

Aktív keresők

Munkanélküliek

Terv: Dövényi Zoltán
Grafika: Kaiser Miklósné

17. ábra Az aktív keresők és a munkanélküliek iskolai végzettség szerinti megoszlása 1996-ban

25, 9 %, ill. 33,2 %). A vágató munkanélküliség időszakában azonban tömegével kerültek az utcára szakmunkások is, így arányuk 1992 végén elérte a 35 %-ot. Azóta a mutató értéke szűk sávban mozogva 35-36 % körül ingadozik (18. ábra). Úgy tűnik, hogy *ez a csoport hosszabb távon is nagy vesztese lesz a változásoknak*, s ezen a téren csak akkor várható kedvező változás, ha a szakmunkások között azok kerülnek többségbe, akiket már a piacgazdaság igényeinek megfelelően képeztek ki.

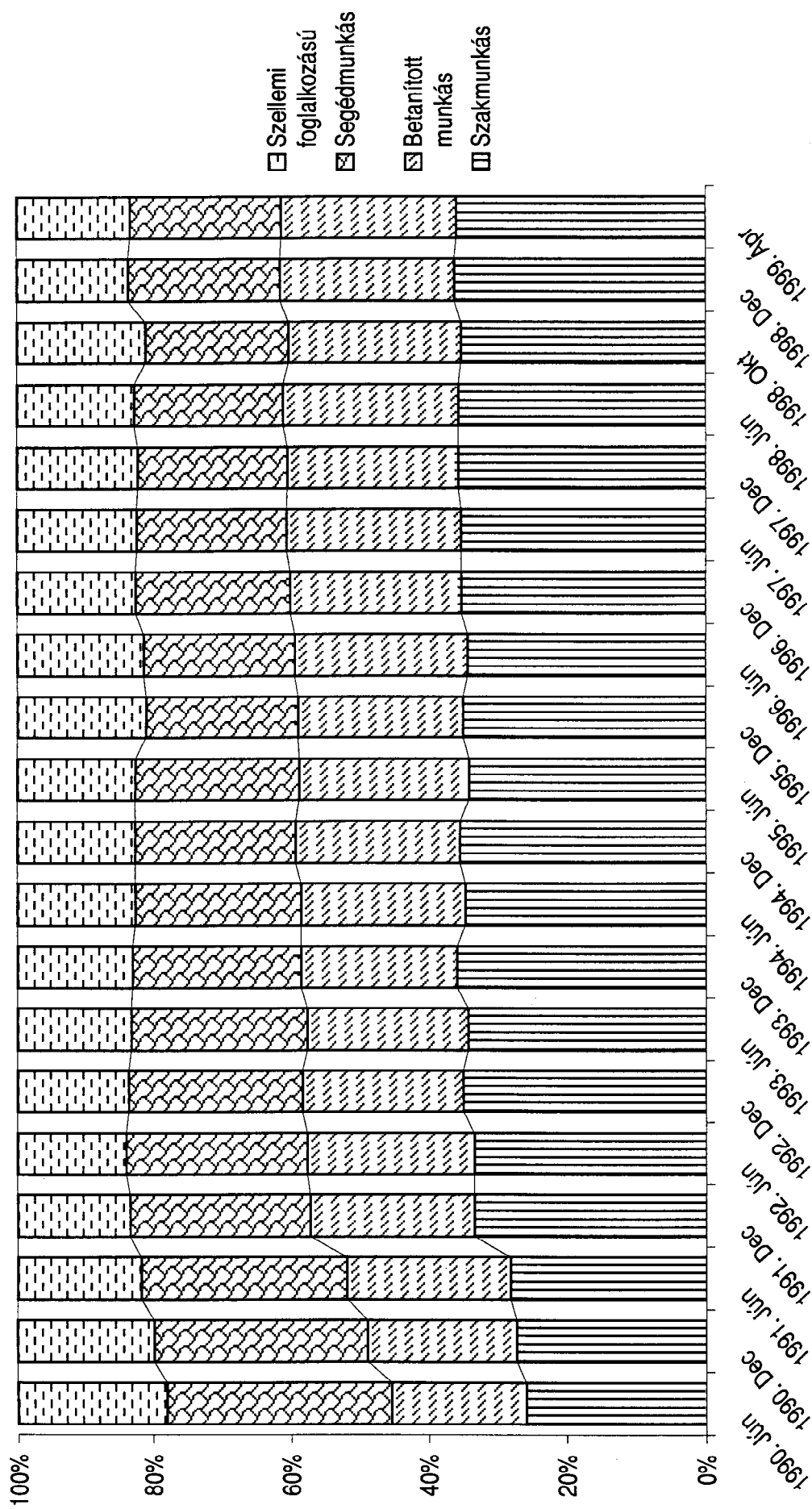
A magyarországi munkanélküliség kedvezőnek nevezhető jellemzője, hogy *egyik korosztályt sem sújtja aránytalan mértékben*. Az egyes korcsoportok közötti arányok kezdettől fogva eléggé stabilak, jelentősebb átrendeződés nem történt az idők folyamán. A kisebb változások közül említést érdemel, hogy tendenciájában csökken a 20 évesnél fiatalabban aránya a munkanélküliek között, ezzel párhuzamosan növekedett viszont az idősebbek (45 év felettiek) részesedése (19. ábra).

Ez a viszonylagos kiegyenlítetttség akkor is jelentkezik, ha a munkanélküliek arányát az egyes korcsoportokon belül nézzük. Az 1996-os mikrocenzus adatai szerint a legnagyobb arányú munkanélküliség a 20 év alattiak esetében volt, itt a gazdaságilag aktív népesség közel 1/3-a volt munkanélküli. E megdöbbentőnek tűnő adat értékeléséhez azonban figyelembe kell venni, hogy ez a korosztály csak marginális szerepet játszik a magyar munkaerőpiacon, mivel az idetartozók több mint 4/5-e még iskolapadban ül. A jövőre nézve azonban mindenképpen figyelmeztető, hogy a csak általános iskolát, vagy még azt sem elvégzők csoportja újratermelődik, s ezekből lesznek az „örökös” munkanélküliek, akikre a munkaerőpiacnak lényegében nincs szüksége.

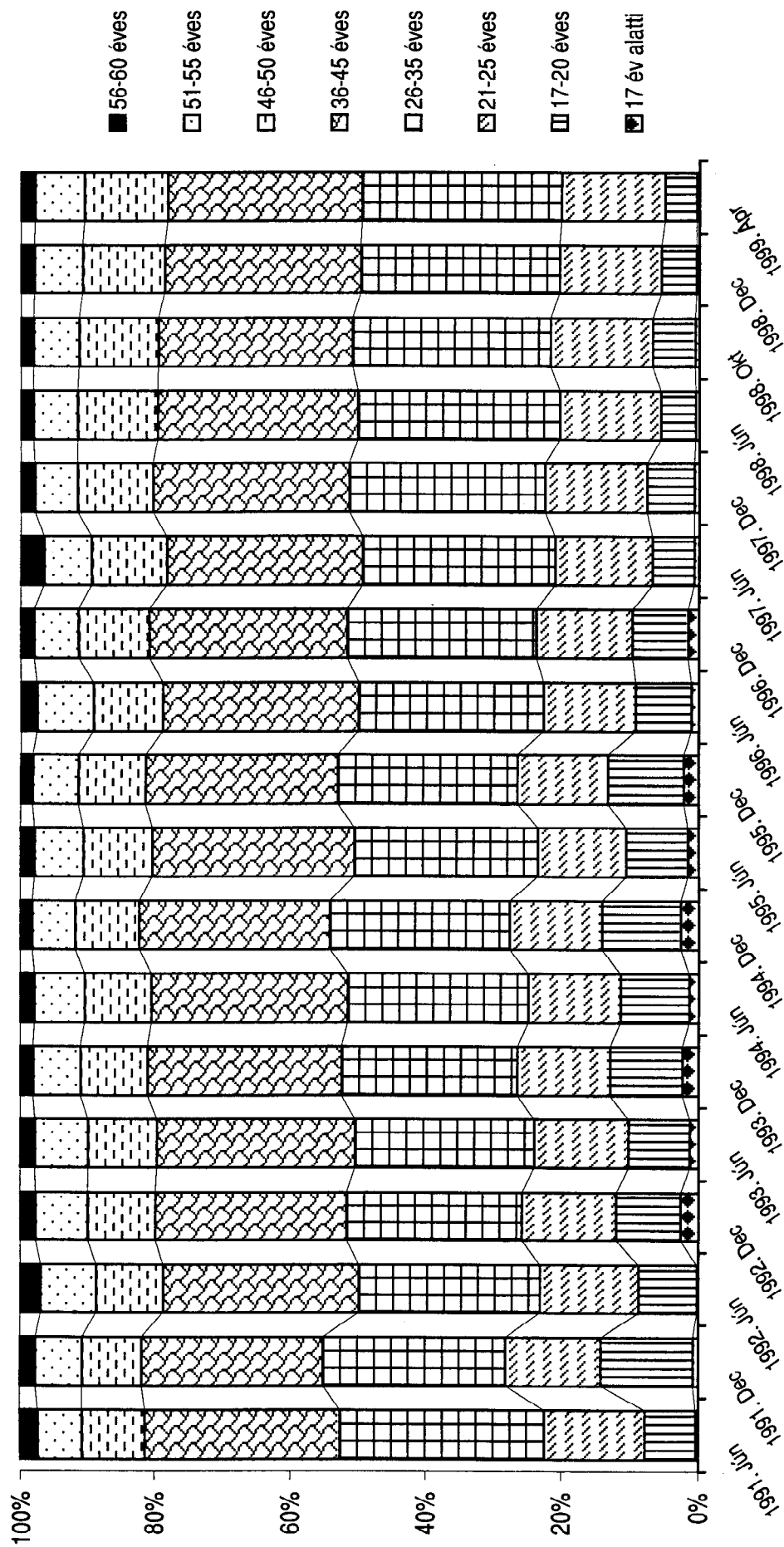
A magyarországi munkaerőpiac egyik érdekes sajátossága, hogy *a nők munkanélküliségi rátája*, ill. arányuk a munkanélküliek között *alacsonyabb, mint a férfiaké*. A legtöbb országban ez fordítva van, Magyarországon viszont ez a szituáció az elmúlt évtizedben eltérő mértékben ugyan, de mindig érvényesült. A különbség különösen az 1990-es évek elején volt markáns, amikor a nők részesedése a munkanélküliekből mindössze 40 % körül mozgott. Azóta a különbség tendenciájában csökkent ugyan, a mutató értéke azonban 2001 tavaszán is 44–45 % körül mozgott.

A jelenség leginkább azzal magyarázható, hogy a tömeges létszámleépítések azokra az ágazatokra irányultak, ahol főleg férfiak dolgoztak (pl. vas- és acélkohászat, bányászat, mezőgazdaság), a munkahelyek számának növekedése vagy stabilitása pedig ott volt jellemző, ahol főként nőket alkalmaztak, pl. a szolgáltatások egyes területei

18. Ábra A regisztrált munkanélküliek állománycsoportok szerinti összetétele

19. ábra A regisztrált munkanélküliek korcsoportok szerinti megoszlása %

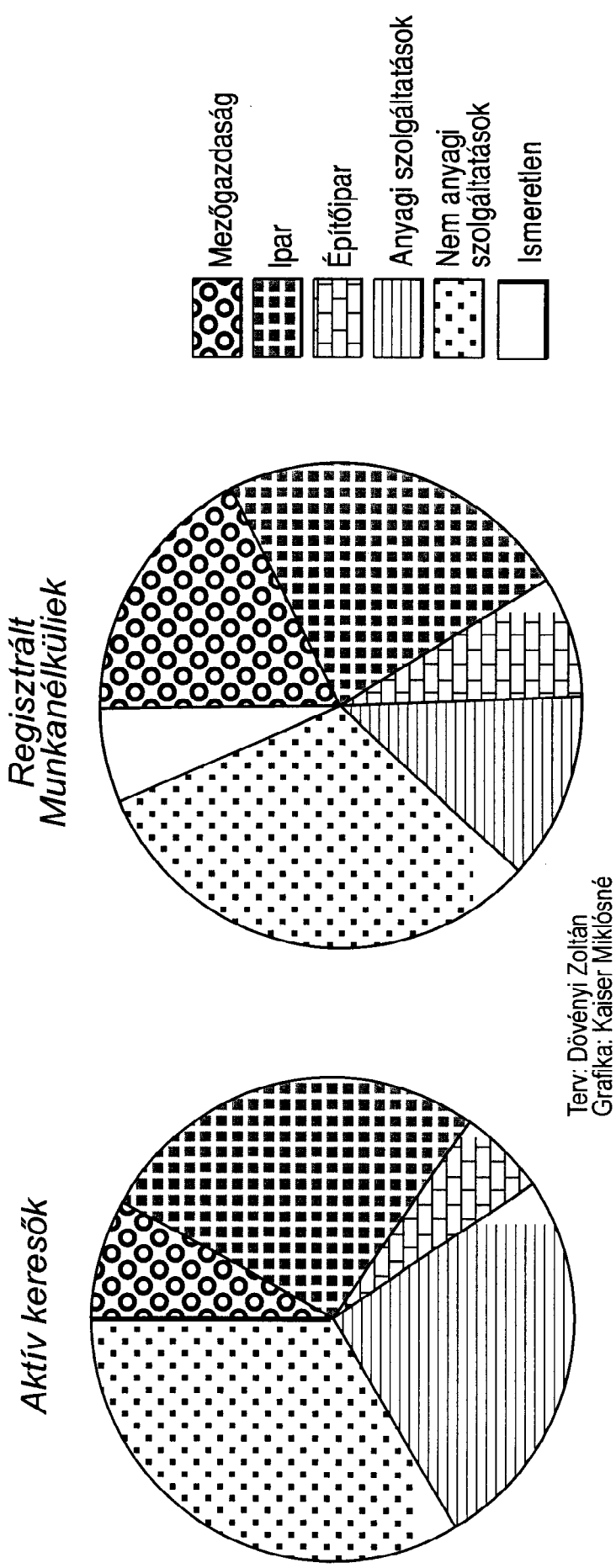
(FREY M. 1994). További lényeges szempont, hogy a munkanélküliség elsősorban a fizikai dolgozókat sújtotta, itt pedig a férfiak aránya lényegesen meghaladta a nőkét. A nők aránya magas viszont a szellemi dolgozók között, ahol a munkahelyek megszűnése lényegesen kisebb mértékű volt. Így alakult ki az a helyzet, hogy *a tipikus férfi munkanélküli Magyarországon szakmunkásképzőt végzett, a nők esetében viszont magas az érettségizettek aránya*. A diplomások között is magasabb a nők munkanélkülisége (LAKATOS J. 1997). Így 2001 tavaszán a fizikai foglalkozású munkanélküliek közel 40 %-a volt nő, a szellemi foglalkozásúaknak viszont 71,5 %-a.

Nem mellékes megjegyezni azt sem, hogy a férfi és a női munkavállalók gyakran eltérő stratégiát alkalmaznak a munkanélküliséggel szemben: a legális munkaerőpiacról kiszorult férfiak nem elhanyagolható része átment a fekete vagy a szürke gazdaságba, a nők viszont ténylegesen is inkább inaktív státuszba kerültek (DEMKÓ O. 1999).

A fenti folyamatok eredményeként a nők munkanélküliségi rátája is alacsonyabb, mint a férfiaké. A különböző felmérések ezt eltérő adatokkal ugyan, de egyöntetűen tükrözik. Így az 1996 tavaszán végrehajtott mikrocenzus adatai szerint a munkaképes korú férfiak (15-59 éves) 13,7 %-a, a munkaképes korú nők (15-54 éves) 10,2 %-a volt munkanélküli. A Központi Statisztikai Hivatal munkaerőfelmérése szerint 1998 végén a férfiak 7,6 %-a, nőknek viszont csak 6,3 %-a volt munkanélkülinek tekinthető az ILO-standard alapján. 2000 végén a ráta még alacsonyabb, a férfiaknál 6,6 %, a nőknél pedig 5,3 %.

A munkanélküliek nemzetgazdasági ágazatok szerinti megoszlásáról sajnos nincsenek teljeskörű adatok, mert kezdetben ezt nem regisztrálták. Így csak a munkahelyek számának csökkenése alapján tételezhető fel, hogy *a rendszerváltozás utáni években a munkanélküliek között magas volt a mezőgazdaságból, a nehéziparból és az építőiparból kikerültek aránya*. Ennek megfelelően a regisztrált munkanélküliek és az aktív keresők nemzetgazdasági ágazatok szerinti megoszlása még 1996 első hónapjaiban is jelentősen eltért egymástól. Ez elsősorban két szektorban volt jelentős: a mezőgazdaságból kikerültek aránya a regisztrált munkanélküliek között több mint kétszerese az aktív keresők közötti részesedésének, miközben az anyagi szolgáltatások terén éppen fordított volt az arány (20. ábra).

Az azóta eltelt időszakban a regisztrált munkanélküliek és az aktív keresők nemzetgazdasági ágazatok szerinti megoszlása valamelyest közeledett ugyan egymáshoz, a különbségek azonban még így is jelentősek. Az mindenképpen kiemelésre kívánczik, hogy a terciér szektor részesedése a munkanélküliek között 1998 végén már 50 % körül mozgott, jelentősen megközelítve az ágazat aktív keresőkből való részesedését.

20. ábra Az aktív keresők és a munkanélküliek megoszlása gazdasági ágazatok szerint 1996-ban

A magyarországi munkanélküliség egyik súlyos problémája, hogy a munkanélküliek jelentős részének gyakorlatilag nincs esélye arra, hogy visszatérjen a legális munkaerőpiacra. A képzetlen vagy nem piacképes ismeretekkel rendelkező munkanélküliek alkotják a „*reményvesztett munkanélküliek*” táborát, akik egyre inkább arra kényszerülnek, hogy illegális munkavégzésből és/vagy szociális segélyekből tartsák fent magukat. Ennek a csoportnak markáns részét teszi ki a roma népesség. Itt pontos adatok híján becslésekre és modellszámításokra kell hagyatkozni: KERTESI G. (1994) szerint a cigányság munkanélküliségi rátája 1993 őszén megközelítette az 50 %-ot.

További komoly gondnak nevezhető, hogy évről évre *növekszik a visszatérők aránya a nyilvántartásba belépő munkanélküliek között*. 1995-ben a belépők között még csak 62,1 % a visszatérők aránya, 1998-ban viszont már 75,8 % (DEMKÓ O. 1999). Ez azt jelenti, hogy egyre inkább meghatározó az ismétlődő munkanélkülivé válás, így folyamatosan újratermelődik a többszörösen hátrányos helyzetű munkavállalók egy olyan rétege, amely nem tud a munkanélküliség köréből tartósan kikerülni. Ez a „kemény mag” csak részben szerepel a regisztrált munkanélküliek között, mert egy idő után már felhagy az aktív munkakereséssel, s illegális munkavállaló lesz, vagy inaktívvá válik.

Más adatok is alátámasztják, hogy Magyarországon meglehetősen nehéz kikapaszkodni a munkanélküliségből. 1999 tavaszán a munkanélküliségi ellátásban részesülők átlagosan 280 napja nem találtak munkát 2001 tavaszán viszont már 335 napja. Mivel a regisztrált munkanélkülieknek csak kb. 1/3-a kap munkanélküli ellátást, ez az adat nem teljesen tükrözi a valóságot. A munkanélküliség elhúzódó jellegét jobban kifejezi, hogy az 1998 októberében regisztrált közel 400 ezer munkanélküli közel 2/3-át több mint 720 napja vették először regisztrációba!

Súlyos szociális problémaként említhető az is, hogy a munkanélküliség arányaiban leginkább a népes családokat sújtja: 1997 nyarán minden 20. kéttagú, de minden 6. öt- és többtagú háztartásban volt munkanélküli (LAKATOS J. 1997). Ezt az összefüggést az 1996-os mikrocenzus is kimutatta: ennek adatai szerint a háztartástagok számának emelkedésével növekszik azon háztartások aránya, ahol legalább egy munkanélküli is van: a kétszemélyes háztartások esetében az arány még csak 6,6 %, a négyszemélyesnél 18,2 %, a nyolc fős vagy annál nagyobb háztartások esetében pedig már 43,1 %. A jelenség nem új, az összefüggést már az 1990-es népszámlálás is kimutatta, de lényegesen alacsonyabb értékekkel.

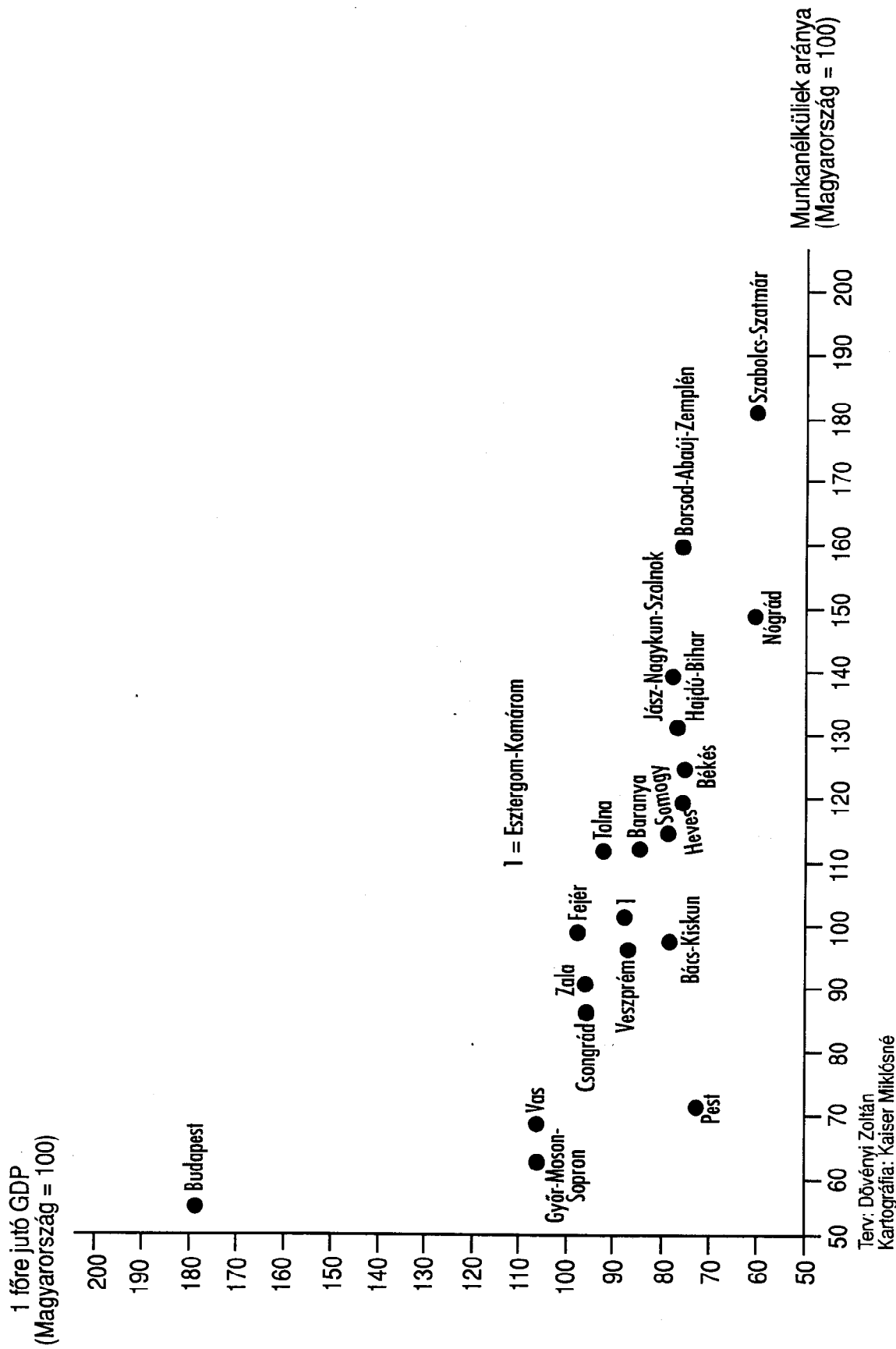
9.2.2. A munkanélküliség területi különbségei

A strukturális jellemzőkkel ellentétben Magyarországon meglehetősen *stabilnak látszanak a munkanélküliség területi eltérései*. A nagytérégi különbségek már 1990 táján kialakultak, s azóta csak a munkanélküliségi ráták nagysága változott, a területi megoszlás lényegében változatlan maradt. A különbségek a csökkenő munkanélküliség ellenére is markánsak: 2001 tavaszán Budapesten és környékén a munkanélküliségi ráta értéke 3,4 %, az osztrák határ mentén fekvő Ny-Dunántúlon pedig 5,5 %, miközben É-Magyarországon 17,4 %, az Alföld északi részén pedig 16,3 %.

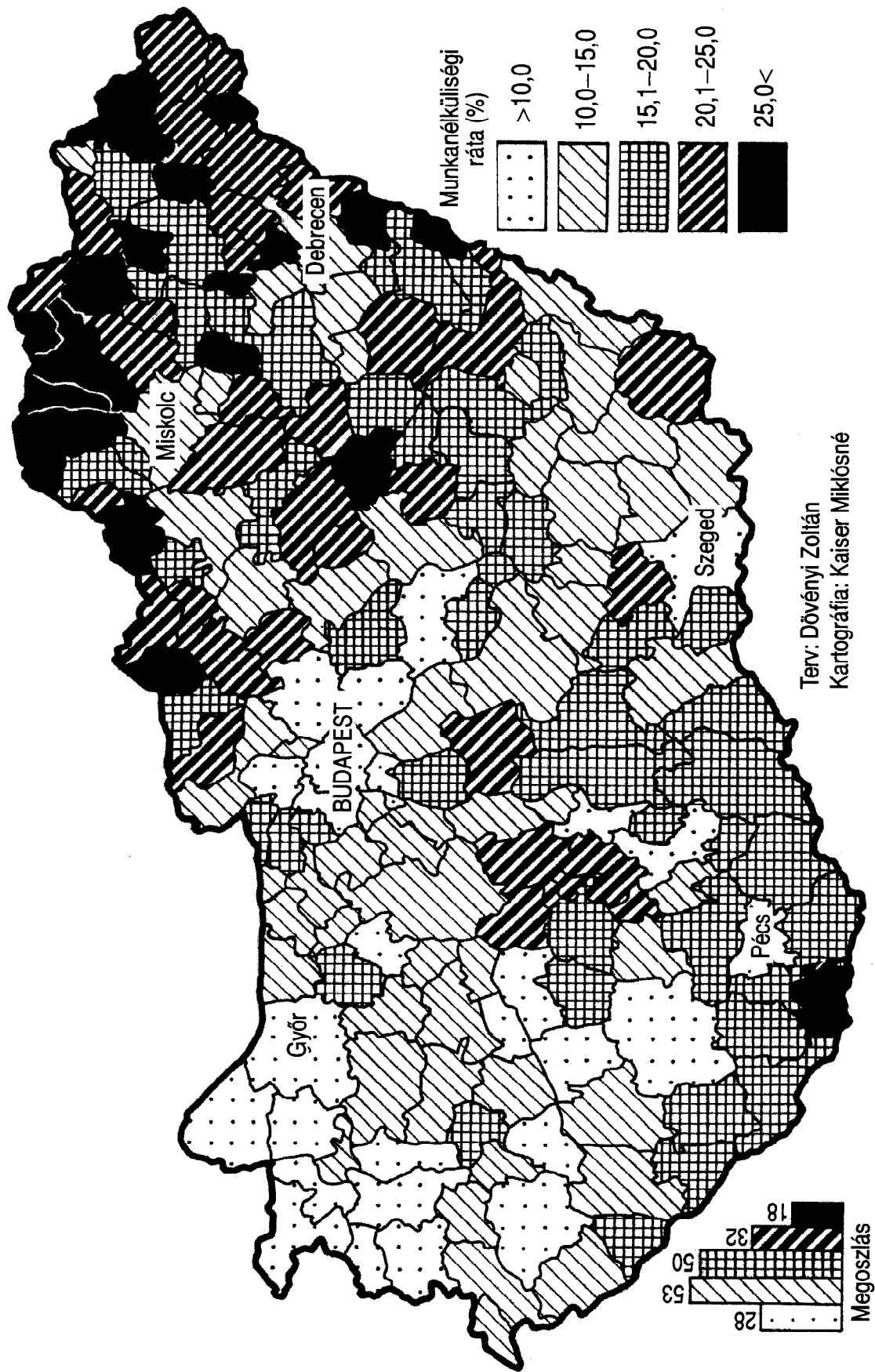
Magyarországon is jelentkezik az az egyszerű összefüggés, hogy *egy főre jutó GDP átlag feletti értéke az átlagosnál kisebb munkanélküliséggel párosul*. Ez leginkább Budapest esetében mutatkozik meg látványosan, ahol a munkanélküliség az országos átlag felét sem éri el, az egy főre jutó GDP viszont közel kétszerese ennek. Az ÉNy-Dunántúlon fekvő megyék (Győr-Moson-Sopron, Vas) kedvező helyzetét ugyancsak jelzi az alacsony munkanélküliség és a viszonylag magas fajlagos GDP, miközben az ország É-i és ÉK-i részén (Nógrád, Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg) az alacsony GDP-érték a legmagasabb munkanélküliséggel párosult (21. ábra).

A munkanélküliség reális területi különbségei azonban nem megyei, hanem inkább kistérségi szinten figyelhetők meg. A munkanélküliség területi eltérései jól kifejezik az egyes térségek gazdaságának teljesítőképességét, a gazdasági krízishez való alkalmazkodóképességét. *A kedvező adottságokkal rendelkező, az innovációt és a tőkét befogadni képes területeken a munkanélküliség mindig lényegesen az országos átlag alatt marad.*

Ez a tértípus még a gazdasági krízis mélypontján így 1993 tavaszán-nyarán is előfordult, ha nem is túlságosan nagy területen. 1993 júniusában 10 %-nál kisebb munkanélküliségi ráta a munkaerőpiaci körzetek 1/6-ára volt jellemző, s ezek főleg Budapesten és környékén, továbbá az osztrák határhoz közeli térségben fordultak elő (22. ábra). Ez a megoszlás nem a véletlen műve: ezek a területek eleve kedvező földrajzi és gazdasági helyzettel indultak a rendszerváltozás táján, így a beáramló külföldi tőke nagyobb részét is itt ruházták be. Mindez együtt járt a viszonylag kedvező munkaerőpiaci folyamatokkal, így ezeken a területeken sohasem volt fenyegető a tömeges munkanélküliség.

21. ábra Az egy főre jutó GDP és a munkanélküliek aránya közötti összefüggés (1997)

22. ábra A munkanélküliség aránya (1993. június)

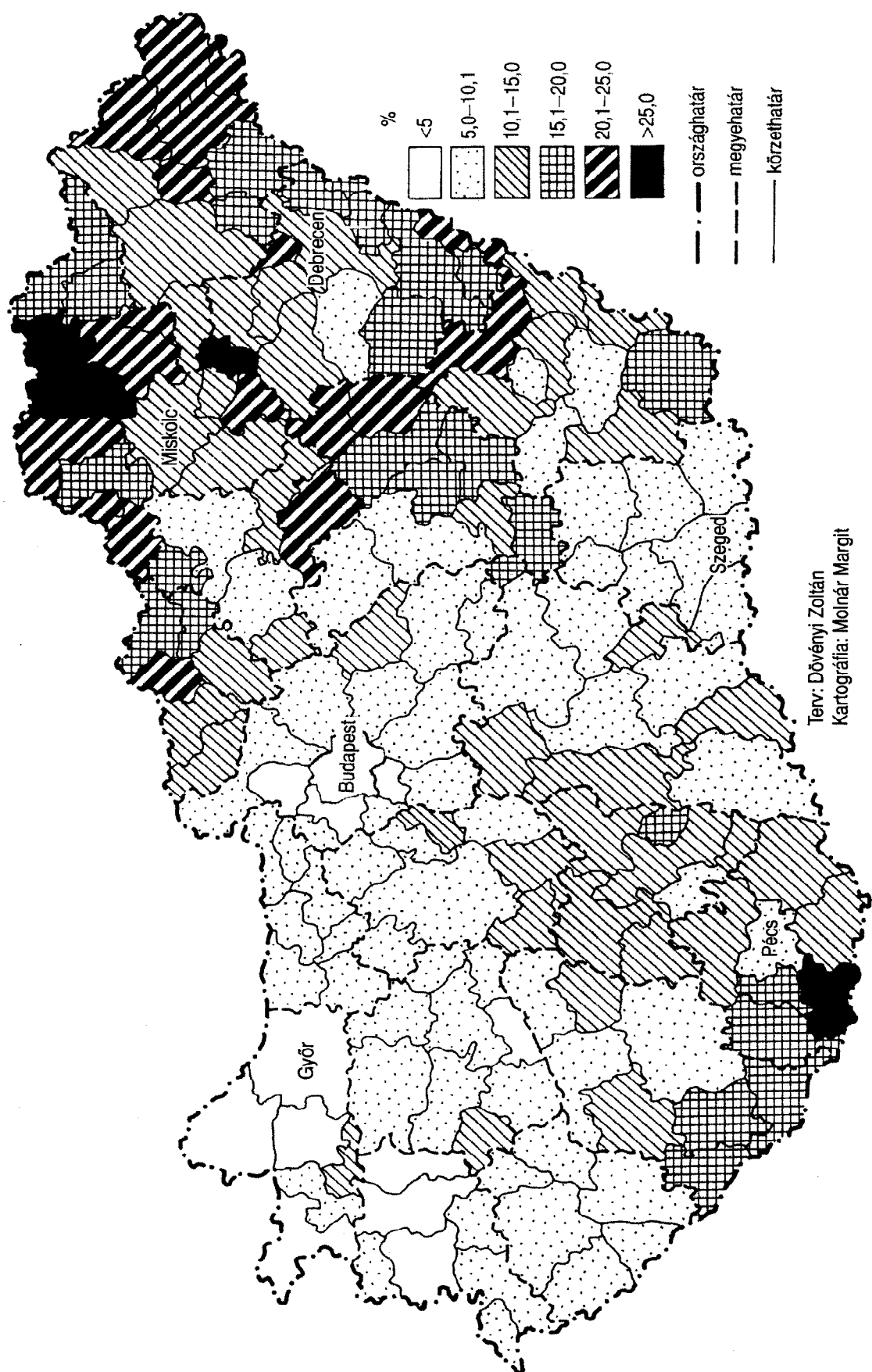
Az ország túlnyomó részén azonban nem ez volt a helyzet, így 1993 nyarán *kiterjedt térségekben már munkaerőpiaci katasztrófa fenyegetett*. Az országos átlagot jóval meghaladó munkanélküliségű területeken a kedvezőtlen helyzet kialakulása több okra is visszavezethető. Ezek közé tartozik, hogy Magyarországon vannak hagyományosan elmaradt területek, ahol már évszázada tart a leépülés. Ezek jórészt az országhatár mellett fekszenek, s ez tükröződik az övezet magas munkanélküliségében is (DÖVÉNYI Z. 1995).

Az Alföld túlnyomó részén kialakult az átlagosnál jóval magasabb munkanélküliségben két tényezőnek bizonyosan jelentős szerepet volt. Az egyik a KGST megszűnése, amivel az Alföld mezőgazdasága elvesztette korábbi biztos felvevő piacait. A másik a régió elhibázott iparosítása: az ennek keretében létrehozott, már eleve korszerűtlen üzemek jelentős része a rendszerváltozás után csődbe ment, dolgozói pedig munkanélküliek lettek.

A magas munkanélküliségű térségek harmadik típusát az ipari és/vagy bányászati válságterületek alkotják, ahol a szocialista időszakban államilag támogatott nehézipari üzemek és bányák a piaci körülmények között már nem voltak versenyképesek és hosszabb-rövidebb idő alatt csődbe jutottak.

Mivel a magyar gazdaság alapvető átalakulása 1992-93-ban zajlott le, a leginkább fájdalmas szakasz is erre az időszakra esett. Ezen túljutva javult a munkaerőpiac helyzete is, így 1998 nyarán a regisztrált munkanélküliek aránya is 10 % alá csökkent. Ez a javulás kisebb-nagyobb mértékben szinte valamennyi munkaerőpiaci körzetben jelentkezett, így az ekkori kép már érzékelhetően „szelídebb”, mint az öt évvel korábbi. A fővárosban és környékén, valamint az Ény-Dunántúl több körzetében a munkanélküliségi ráta az 5 %-ot sem érte le, s *helyenként már a munkaerőhiány is megjelent*. A Dunántúl É-i részén, Budapest tágabb környékén, sőt még az Alföld nyugati térségeiben is nagy összefüggő területeken az országos átlag alatti volt a munkanélküliség.

Ugyanakkor viszont az ország két régiójában is az átlagot jelentősen meghaladó mértékű volt a munkanélküliség. Az 1993 és 1998 nyarának munkanélküliségi térképét nézve egyaránt feltűnik az a markáns ÉNy-DK-i vonal, ami az alacsony és magas munkanélküliségű tömböket elválasztotta egymástól. *Ez a nagyjából Balassagyarmat–Mezőhegyes vonal elég határozottan jelzi az ország északi és keleti részén kialakult problémás térségek határát, ami egyben a gazdasági fellendülésből profitáló és az abból jelentős részben kimaradó országrészek közötti választóvonal is (23. ábra).*

Terv: Dövényi Zoltán
Kartográfia: Molnár Margit

23. ábra A munkanélküliek aránya (1998. június)

Az említett vonaltól Ny-ra sem volt azonban egyértelműen kedvező a helyzet, mivel a D-Dunántúl jelentős részén is meghaladta a munkanélküliségi ráta az országos értékét 1998 nyarán. Ebben a térségben főleg a határmenti övezetben maradt magas a munkanélküliek aránya, mivel ez a zóna hagyományosan strukturális problémákkal küzd (23. ábra).

A munkanélküliség kistérségi szintű változásának megítélésében a munkanélküliségi ráta abszolút értékeinek vizsgálata mellett fontos annak szemrevételezése is, hogy az egyes munkaerőpiaci körzetek relatív helyzete hogyan változott 1993 és 1998 júniusa között. A kiindulópont mindkét időpontban a munkanélküliségi ráta országos értéke, s ehhez viszonyítva került kialakításra öt-öt kategória az átlagtól való pozitív és negatív eltéréseknek megfelelően. Így a munkaerőpiaci körzetek elméletileg 25 kategóriába kerülhettek besorolása. A valóságban azonban ennél kevesebb az esetszám, mivel az elméleti lehetőségek közel 1/3-a kihasználatlan maradt, azaz nyolc kategóriába egyetlen munkaerőpiaci körzet sem került. Ez végülis érthető, mert ezek olyan szélsőséges változásokat fejeztek volna ki, ami öt év alatt nemigen szokott előfordulni a munkaerőpiacon.

Az 1993 és 1998 közötti változások alapján *Magyarország jól láthatóan három nagyobb térségre oszlott* (24. ábra). A már korábban említett Balassagyarmat–Mezőhegyes vonal a munkanélküliség intenzitásának változása alapján is markáns választóvonal: ettől K-re lényegében csak olyan munkaerőpiaci körzetek voltak, ahol a munkanélküliség 1993-ban és 1998-ban is nagyobb volt az országos átlagnál. A munkanélküliség súlyosságát egyértelműen jelzi, hogy a legrosszabb helyzetben lévő 42 körzetből 40 ebben a térségben feküdt. Minden jel arra utal, hogy ország ezen részén hosszabb időszakot nézve is elhúzódó és súlyos munkanélküliséggel kell számolni.

Ennél valamivel jobb, az országos helyzethöz azonban érzékelhetően rosszabb volt a munkaerőpiaci helyzet a D-Dunántúlon, s az Alföld ehhez kapcsolódó egyes sávjaiban. Itt is elsősorban az országhatár melletti, hagyományosan elmaradott aprófalvas térségek helyzete a leginkább súlyos. Ebben a térségben azonban valamivel jobbak a kilábalás esélyei, így a jövőben itt nem kizárt a javuló tendencia.

Az ország többi részén összességében kedvező munkaerőpiaci folyamatok zajlottak 1993 és 1998 között. Ez azt jelenti, hogy az érintett térségekben már 1993 nyarán is az országos átlagnál alacsonyabb volt a munkanélküliségi ráta, s ez a kedvező helyzet öt évvel később is jellemző maradt. A főváros és környéke, valamint Ény-Magyarország kiemelkedően jó munkaerőpiaci helyzete ezen megközelítésben is jól látszik (24. ábra).

A munkanélküliség
aránya (%)

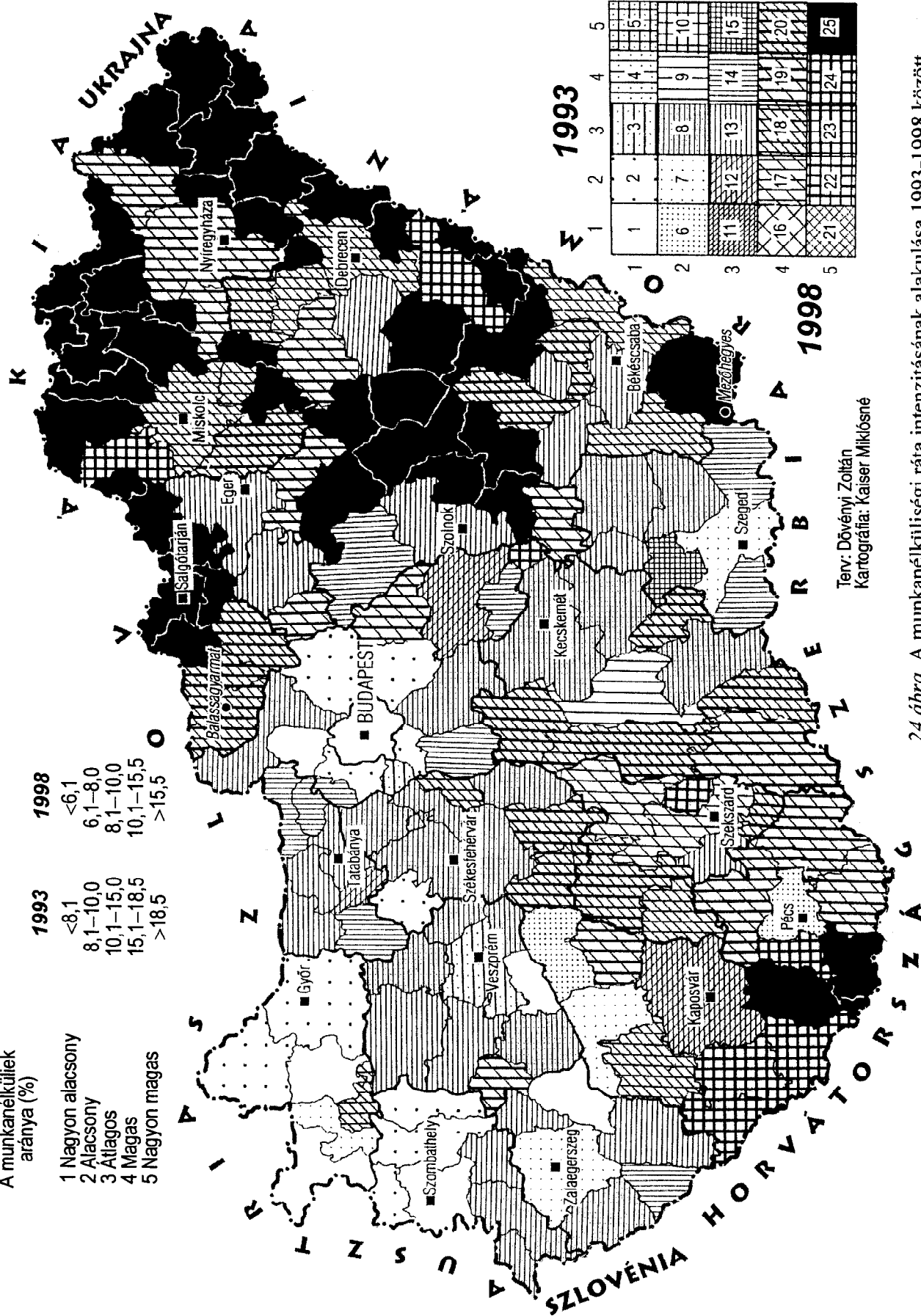
- 1 Nagyon alacsony
- 2 Alacsony
- 3 Átlagos
- 4 Magas
- 5 Nagyon magas

1993

1998

- <8,1
- 8,1–10,0
- 10,1–15,0
- 15,1–18,5
- >18,5

- <6,1
- 6,1–8,0
- 8,1–10,0
- 10,1–15,5
- >15,5

1993

1998

Terv: Dövényi Zoltán
Kartográfia: Kaiser Miklósné

24. ábra A munkanélküliségi ráta intenzitásának alakulása 1993–1998 között

A munkanélküliség területi különbségeit nézve arra nem lehet egyértelmű választ adni, hogy ezek milyen irányban mozdulnak el. Nagytérégi szinten nézve a különbségek az utóbbi években valamelyest növekedtek, azaz nőtt a különbség a legjobb (Budapest és környéke, valamint Ny-Dunántúl) és a legrosszabb helyzetű térségek (É-Magyarország, É-Alföld) között. A településszintű vizsgálatok szerint viszont a különbségek valamelyest csökkentek: a területi egyenlőtlenségeket kifejező Hoover-index értéke az 1900-as évek elején volt a legmagasabb, azóta a mutató értéke érzékelhetően csökkent (NEMES NAGY J. 1999).

A Hoover-index azonban azt is jelzi, hogy a munkanélküliség területi egyenlőtlenségrendszerét elsődlegesen a vidéki folyamatok arányeltolódások alakítják, a fővárosi munkanélküliség súlya a mért egyenlőtlenségben az 1990-es években mindvégig állandó arányú (NEMES NAGY J. 1999). Más adatok is arra utalnak, hogy *a munkanélküliség Magyarországon a településhierarchia szerint is differenciálódik*. Ez azt jelenti, hogy a rendszerben felülről lefelé haladva összességében növekszik a munkanélküliség. Ennek megfelelően a munkanélküliség esetén eloszlása *a városok kedvezőbb és a falvak hátrányosabb helyzetére utal*.

Ez valóban így is van, a kép azonban árnyaltabb az egyszerű közvetlen összefüggésnél. Az bizonyos, hogy a munkanélküliség szempontjából is kedvezőbb helyzetben vannak azok a térségek, ahol a városhálózat sűrű és jól hierarchizált, s teljesítőképes elemekből áll. Ezzel szemben hátrányos helyzetűek a városhiányos térségek, valamint azok a területek, ahol a városhálózatot fejletlen kisvárosok alkotják, s hiányoznak a magasabb szintű központok.

A városok kedvezőbb helyzete többek között azzal is összefügg, hogy a tömeges munkanélküliség kialakulása idején ennek terheit részben át tudták hárítani a falusi térségekre. Itt elegendő arra utalni, hogy az ingázókat gyakran az elsők között bocsátották el, így ezek zöme a falusi munkanélküliek táborát gyarapította. Másik említésre méltó módszer, hogy a nagyvállalatok túlélési stratégiájához tartozott a vidéki telephelyek felszámolása a városi központ megmaradása érdekében.

A fentiek más tényezőkkel (pl. nagyobb és alkalmazkodóképesebb munkaerőpiac, képzettebb munkaerő) összekapcsolódva vezettek oda, hogy *a magyar városokban összességében kisebb arányú lett a munkanélküliség, mint a falvakban*. Ezt már csak azért is érdemes megemlíteni, mert a hazai közvélekedés a munkanélküliséget inkább városi jelenségnek tartja, valóban viszont a falusi térségek az igazi vesztesei a munkaerőpiac átalakulásának.

Nyertesek persze a városok sem lettek, a veszteség azonban itt kisebb. A városok sem kezelhetők viszont egységes kategóriaként, mert a nagyobb városokban arányaiban kisebb a munkanélküliség, mint a városhierarchia alsóbb szintjén állókban. Ez a különbség már a 90-es évek elején regisztrálható volt, s az 1995 nyarán készült felmérés szerint a megyeszékhelyeken (Budapestet is beleértve) élt az ország aktív keresőinek közel 40 %-a, a munkanélkülieknek viszont csak 1/4-e. A többi 20.000-nél népesebb város esetében még valamivel magasabb volt az aktív keresőkből való részesedés, mint a munkanélküliekből, a 20.000 lakos alatti kisvárosok azonban már falusi jellemvonásokat mutatnak, azaz a munkát keresőkből nagyobb az arányuk, mint az aktív dolgozóékból.

A falvak esetében természetesen fordított volt a helyzet, azaz a munkanélküliekből való részesedésük lényegesen meghaladta az aktív keresőkből való részüket. A falvak sem alkottak azonban egységes kategóriát, itt a határ az ötezer lakos táján húzódott: az ennél népesebb nagy- és óriásfalvak munkanélküliségi helyzete hasonló a kisvárosoknál tapasztaltakhoz, az ennél kisebb falvak esetében viszont határozottan rosszabb a munkaerőpiaci helyzet.

A munkanélküliség fentiekben vázolt megoszlása jórészt megfelel a más területeken is meglévő, a településhierarchia mentén kialakult különbségeknek. Ezt jelzi az 1995-ben végzett háztartás- és jövedelemfelmérés (Household & Budget Survey), valamint az 1996 tavaszán végrehajtott mikrocenzus több mutatója is (pl. jövedelmi viszonyok, lakások felszereltsége, a lakosság iskolázottsága és képzettsége).^{*} Az országos átlag mögött természetesen jelentős térségi különbségek húzódnak meg, a településhierarchia menti markáns differenciák elsősorban az aprófalvas megyékben jelentkeznek.

9.2.3. A munkanélküliség alakulásának várható tendenciái

A jövőt illetően mindenképpen biztató, hogy a magyarországi munkanélküliségi ráta stabilan 10 % alá került. Ez Európában nem számít rossznak, ráadásul ez a regisztrált munkanélküliek száma alapján számított érték, a nemzetközi összehasonlításra használt, ILO-standard szerinti érték viszont csak 7 % körüli. Magyarországon 1996 óta folyamatos a gazdasági növekedés, 1997 óta pedig növekszik

---

^{*} Az adatok kiértékelését Robert Famulok (Heidelbergi Egyetem Földrajzi Intézete) végezte, akiknek ezúton is köszönetet mondok.

a munkahelyek száma is. Az előrejelzések szerint ezek a kedvező folyamatok továbbra is érvényesülnek, ezért a munkanélküliség már nem fog az ország leginkább égető gondjai közé tartozni.

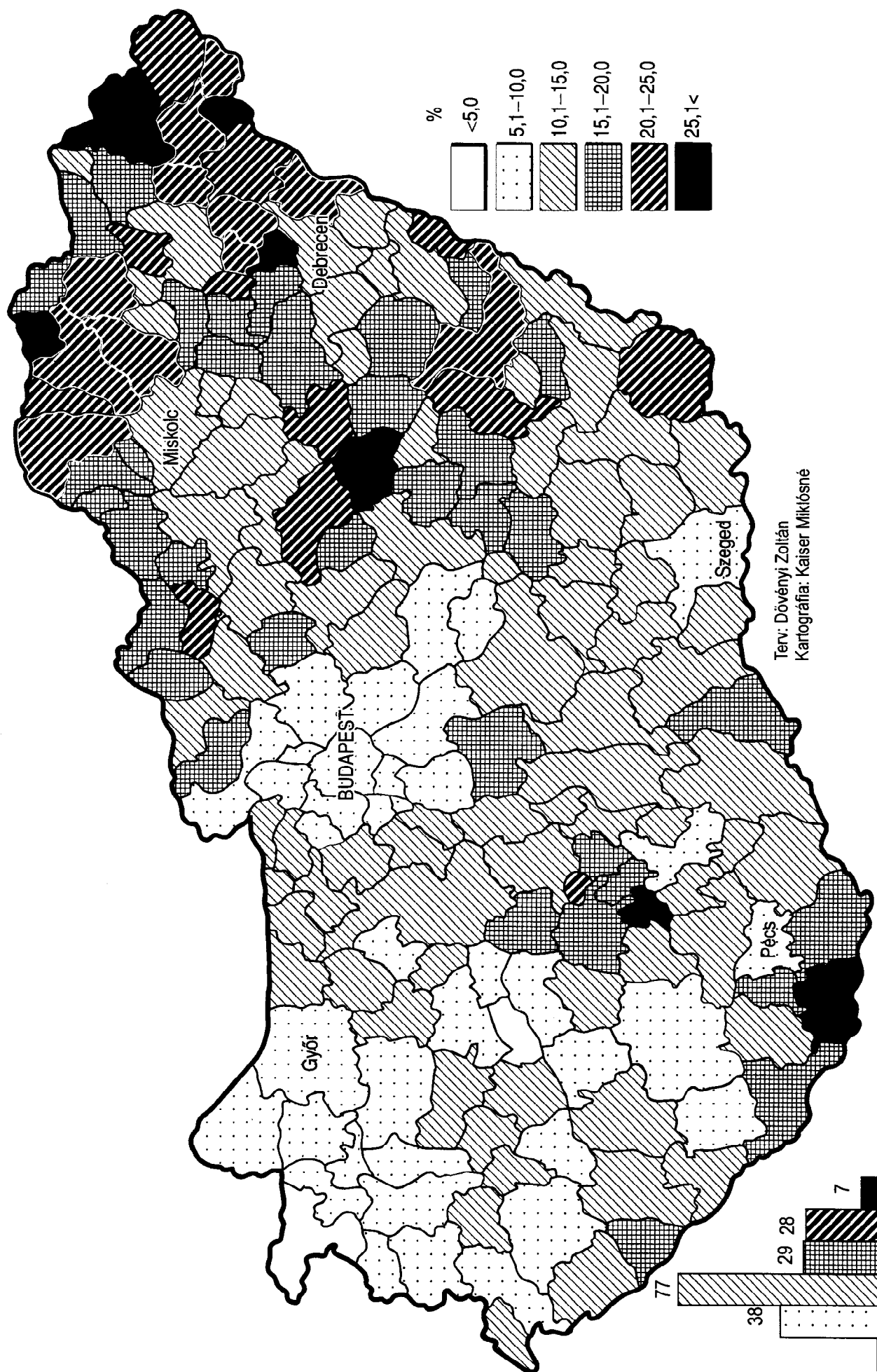
Ez a felismerés minden bizonnyal szerepet játszott abban, hogy 2000 elejétől jelentősen szigorodott a kormány munkanélküliségi politikája, így pl. a korábbi 12 hónap helyett csak 9 hónapig jár a munkanélküliségi segély. A „segély helyett munka” elv alapján véve helyes, az ország fejlettebb térségeiben van is realitása, az elmaradott és magas munkanélküliséggel küzdő térségekben azonban a megszorítások a szociális feszültségek további súlyosbodásához vezethetnek.

Az eddigi tendenciák alapján eléggé megalapozottan állítható, hogy *a munkanélküliség területi különbségei növekedni fognak*. Azokban a térségekben, ahol kezdettől fogva magas volt a munkanélküliség, érzékelhető javulás az elkövetkező években sem várható. Ez főleg az aprófalvas térségekben okoz súlyos problémákat, ahol a munkanélküliség akár a „kegyelemdőfést” is megadhatja az érintett településeknek, a lokális társadalmak szétesése és további leépülése valóban reális veszély.

Ugyanakkor viszont más térségekben a munkanélküliség további mérséklődése prognosztizálható, s várhatóan növekszik azon települések, ill. területek száma, ahol jelentkezik bizonyos munkaerőhiány. Ilyenek már ma is vannak (pl. Budapest és környéke, Győr, Székesfehérvár, Bicske, Szentgotthárd), az elkövetkező években ezen jelenség megerősödése várható. Ez annál is inkább elképzelhető, mert a területi mobilitás az 1990-es években Magyarországon elég alacsony szintre csökkent, s különböző sajátos tényezők következtében nem várható, hogy megindul egy jelentősebb vándorlás, a magas munkanélküliségű területekről a munkaerőhiányos térségekbe.

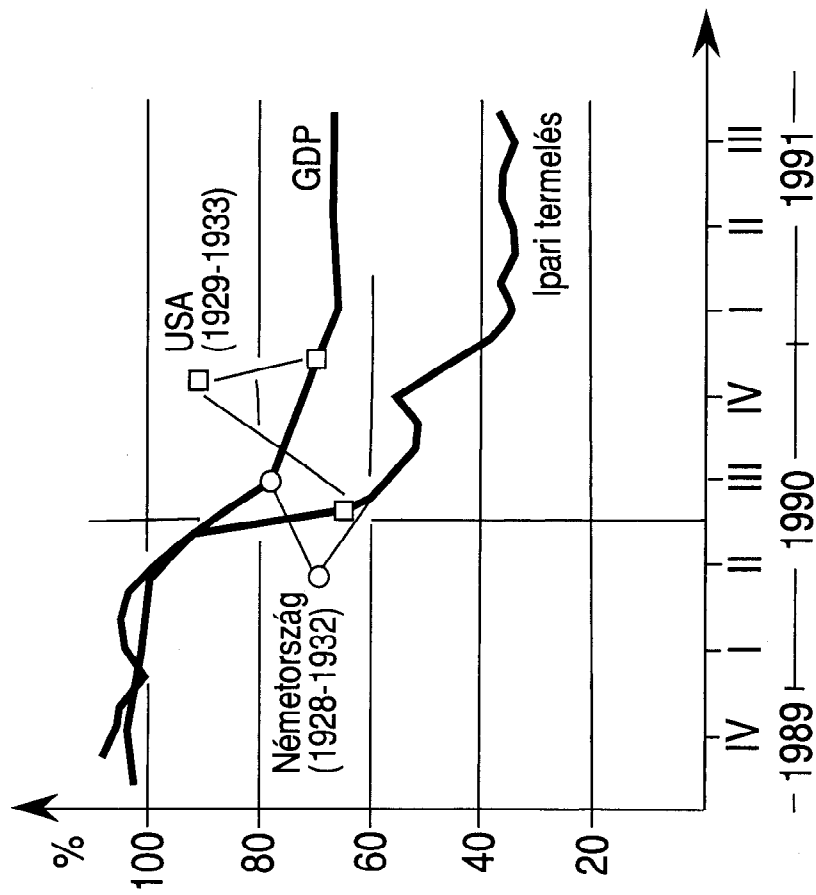
Az elkövetkező évek további súlyos gondja lesz, hogy a munkanélkülieken belül egyre határozottabban körvonalazódik *a tartósan munkanélküliek tábora*. Ezek száma 150-200 ezerre tehető, s ezek munkához juttatása kevés a remény, mivel túlnyomó részük nagyon alacsony képzettségű (25. ábra).

Az elkövetkező évek további várható fejleménye, hogy az eddigieknél is szorosabban *összekapcsolódik a munkanélküliség és a szegénység*. A folyamatos vagy tartós szegénység elsősorban azokat fenyegeti, akik tartósan kikerülnek a munkaerőpiacról (TÓTH GY. 1999).

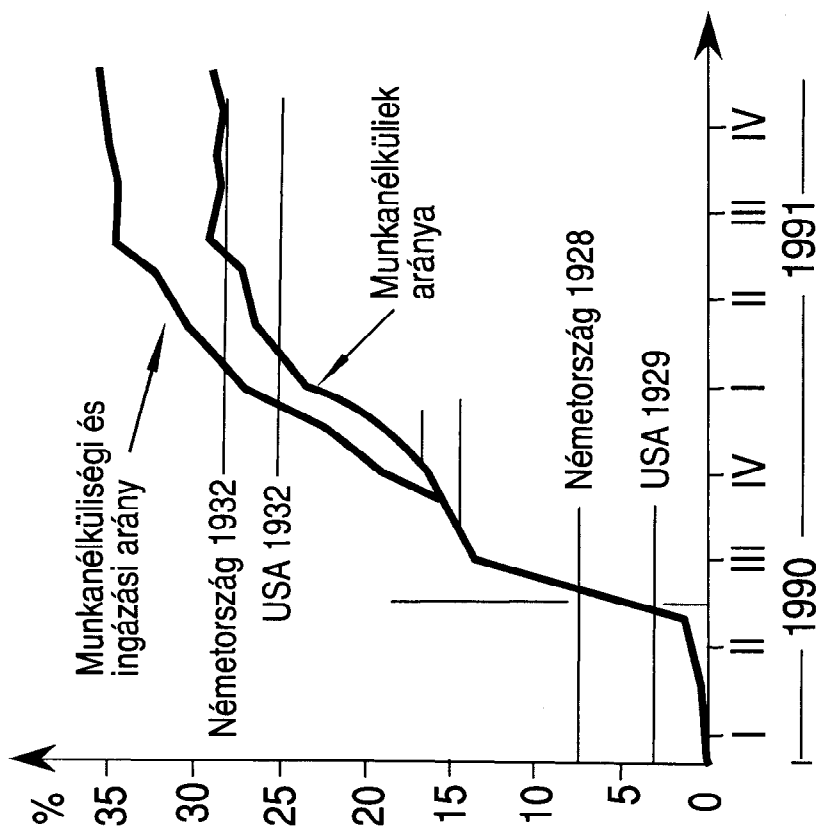

25. ábra A tartósan munkanélüliek aránya 1994 szeptemberében

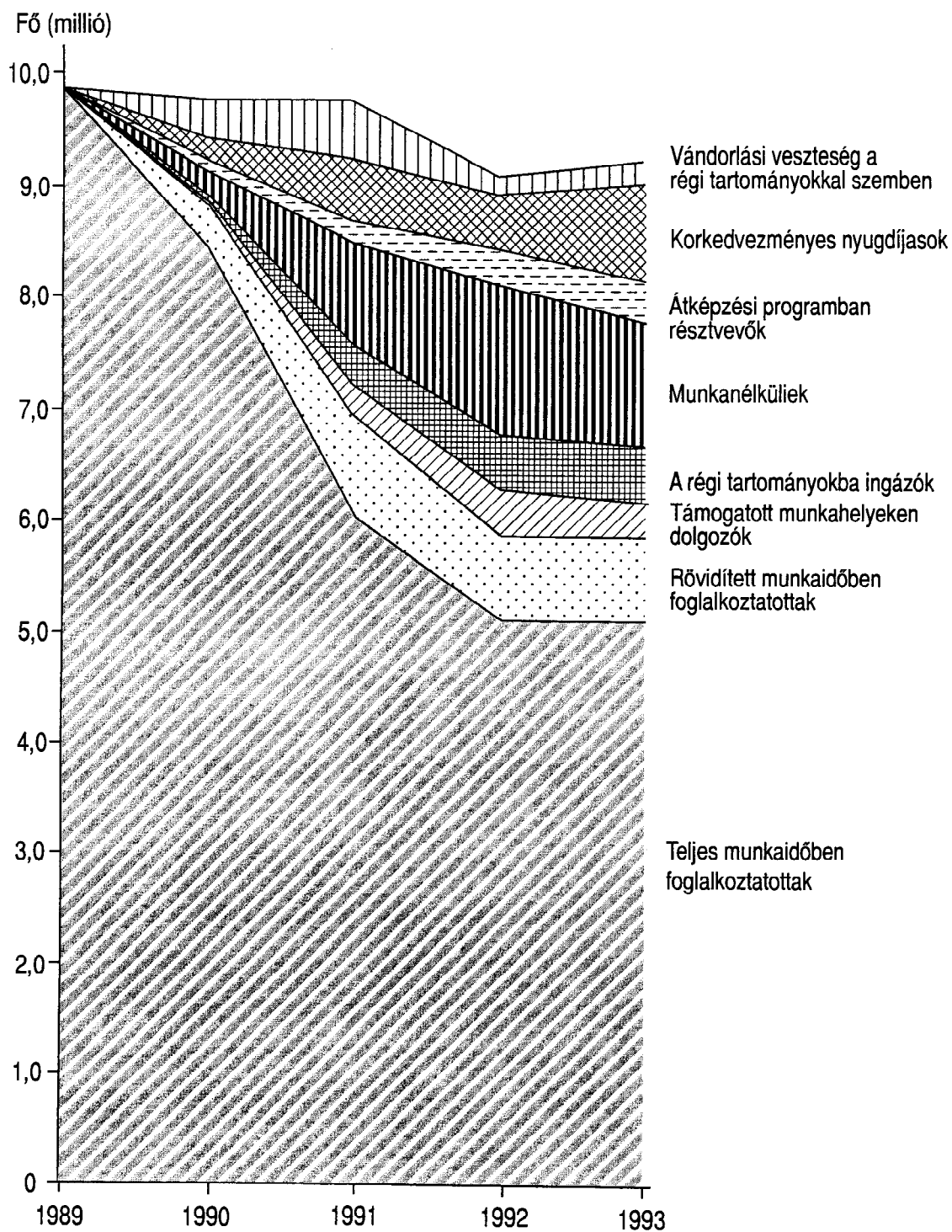

Forrás: SINN, G. - SINN, H.-W. 1993
 Grafika: Kaiser Miklósné

26. ábra A termelő tevékenység és a munkaerőpiac összeomlása az új tartományokban az újraegyesítés után

Forrás: NUHN, H. 1997, p.117
 Grafika:Kaiser Miklósné

27. ábra A munkaerőpiac fejlődése az új tartományokban (1989-1993)

A foglalkoztatottak számának viharos csökkenése természetesen magával vonta a népesség gazdasági aktivitásának zuhanásszerű esését is. A gazdaságilag aktív népesség aránya mind a lakónépességből, mind pedig a munkaképes korú népességből ritkán látható mértékben esett vissza az újraegyesítést követő években. Az 1990-es évek közepére azonban konszolidálódott a helyzet, s ezután ismét növekedésnek indult az aktivitás, ez azonban még a közelében sincs az NDK-ban mesterségesen felfuttatott értékeknek. Említésre méltó, hogy *az új tartományokban minden kataklizma ellenére is nagyobb a népesség gazdasági aktivitása, mint a régi tartományokban (11. és 12. ábra).*

A lakosság gazdasági aktivitása az új tartományokban is területileg meglehetősen differenciált, de a regionális különbségek mögött egyértelmű rendezőelv nem fedezhető fel. Az eltérések nagyságrendjét jól mutatja, hogy egyes térségekben az aktivitási arány 1998-ban nem érte el a 40 %-ot, másutt viszont meghaladta az 55 %-ot (Nationalatlas 2001). A sokat és sok szempontból emlegetett *Észak–Dél lejtő a gazdasági aktivitás terén nem mutatható ki.*

Az 1990-es évek fontos munkaerőpiaci fejleménye a keleti tartományokban, hogy *a munkaerőpontenciál folyamatosan csökken*: 1992-ben még 8,8 millió, 1999-ben viszont már csak 8,1 millió főt tett ki.⁶⁰ Ez a változás alapján véve kedvezően ítéltető meg, mert a munkaerőpiac jelentős tehermentesítését jelenti, másrészt alapvetően pozitív folyamatok eredménye. Ez azt jelenti, hogy nem demográfiai okok (népesség előregedése, elvándorlás), hanem elsősorban a fiatal generációk tömeges továbbtanulása áll a háttérben.

Az NDK-ban kialakult tradíciók és a megélhetési problémák tükröződnek vissza *a nők magas gazdasági aktivitásában*: a csökkenés ellenére ez 1999-ben is 73,0 %, nem túlságosan elmaradva a férfiak 80,4 %-os aktivitási rátájától. A nők magas aktivitása részben még arra is visszavezethető, hogy jelentős részük (1999: 23,7 %) részmunkaidőben foglalkoztatott. A részmunkaidős foglalkoztatás olyan eleme a munkaerőpiacnak, ahol alapvető az eltérés az új tartományok és Magyarország között: amíg nálunk ez jórészt ismeretlen (mindössze néhány tízezer részmunkaidős foglalkoztatotról tud a statisztika), addig *Kelet-Németországban 1999-ben az összes foglalkoztatott 13,5 %-a* (közel 700 ezer munkavállaló) *nem teljes munkaidőben dolgozott.* Németország keleti és nyugati részének munkaerőpiaci közeledését jelzi,

---

⁶⁰ Arbeitsmarkt 1999, p. 35.

hogy a részmunkaidősök aránya a régi tartományokban csak alig több, mint 1 %-kal magasabb, mint az újakban.

Az újraegyesülés utáni nagyarányú munkahelyvesztés területileg és gazdasági ágazatok szerint is meglehetősen differenciáltan alakult. A legnagyobb csökkenés – Magyarországhoz hasonlóan – a mezőgazdaságban és a feldolgozó iparban alakult ki. Ennek megfelelően *a leépülési folyamat leginkább a falusi térségeket és a hagyományos iparvidékeket érintette*. A településhierarchia felől közelítve a problémát a munkahelyek száma 1992 után legnagyobb mértékben Kelet-Németország nagyobb városaiban csökkent, ehhez viszonyítva a ritkán benépesült falusi térségekben a veszteség kisebb.

A munkahelyek, ill. a foglalkoztatottak szerkezete az 1990-es években alapvetően átrendeződött az új tartományokban. Az NDK foglalkozási struktúrája – amint az már említésre került – a transzformációs folyamatok kezdetekor nagyjából megfelelt a fejlett ipari országok 1970-es évek eleji szerkezetének. A szocialista foglalkozási szerkezetet a mezőgazdaság és a feldolgozóipar átlag feletti és a tercier szektor átlag alatti részesedése jellemezte. Az NDK esetében ez a hagyományos szerkezet néhány év alatt generálisan átalakult és 1999-ben *a szolgáltatásban dolgozott a foglalkoztatottak 64 %-a, s ez jóval magasabb arány, mint a régi tartományokban* (GATZWEILER, H-P.–MARETZKE, S. 2000).

Minden pozitív fejlődés ellenére a keletnémet munkaerőpiac ma is tele van feszültségekkel. Ezek közé tartozik, hogy az új tartományokban jelenleg is lényegesen nagyobb az ún. foglalkoztatási késztetés (Erwerbsbereitschaft), mint a régi tartományokban. Ez másként fogalmazva a népesség gazdasági aktivitása a munkaképes korú népességhez viszonyítva. A munkára való késztetés ereje általában összefügg a munkabér nagyságával, de az új tartományokban az aktivitási ráta az alacsonyabb jövedelmek ellenére is magasabb, mint a nyugati országrészben (POHL, R. 1996).

További lényeges probléma, hogy a keletnémet munkaerőpiac piaci alapokon történő stabilizálása még nem történt meg. Ennek következtében ma is nagy jelentősége van az ún. második munkaerőpiacnak, de még ez sem volt elég a tömeges munkanélküliség elkerüléséhez.

10.2. A munkanélküliség sajátosságai az új tartományokban

Annak ellenére, hogy a munkanélküliség Németország keleti tartományaiban jóval súlyosabb, mint Magyarországon, mégis bizonyos mértékben egyszerűbb

szerkezetű és egyveretűbb. Ennek elsődleges oka talán abban kereshető, hogy a gazdasági-társadalmi átalakulás az új tartományokban valóban átfogó és mindenre kiterjedő volt, így ebből nem maradhatott ki semmi – sem területileg, sem strukturálisan.

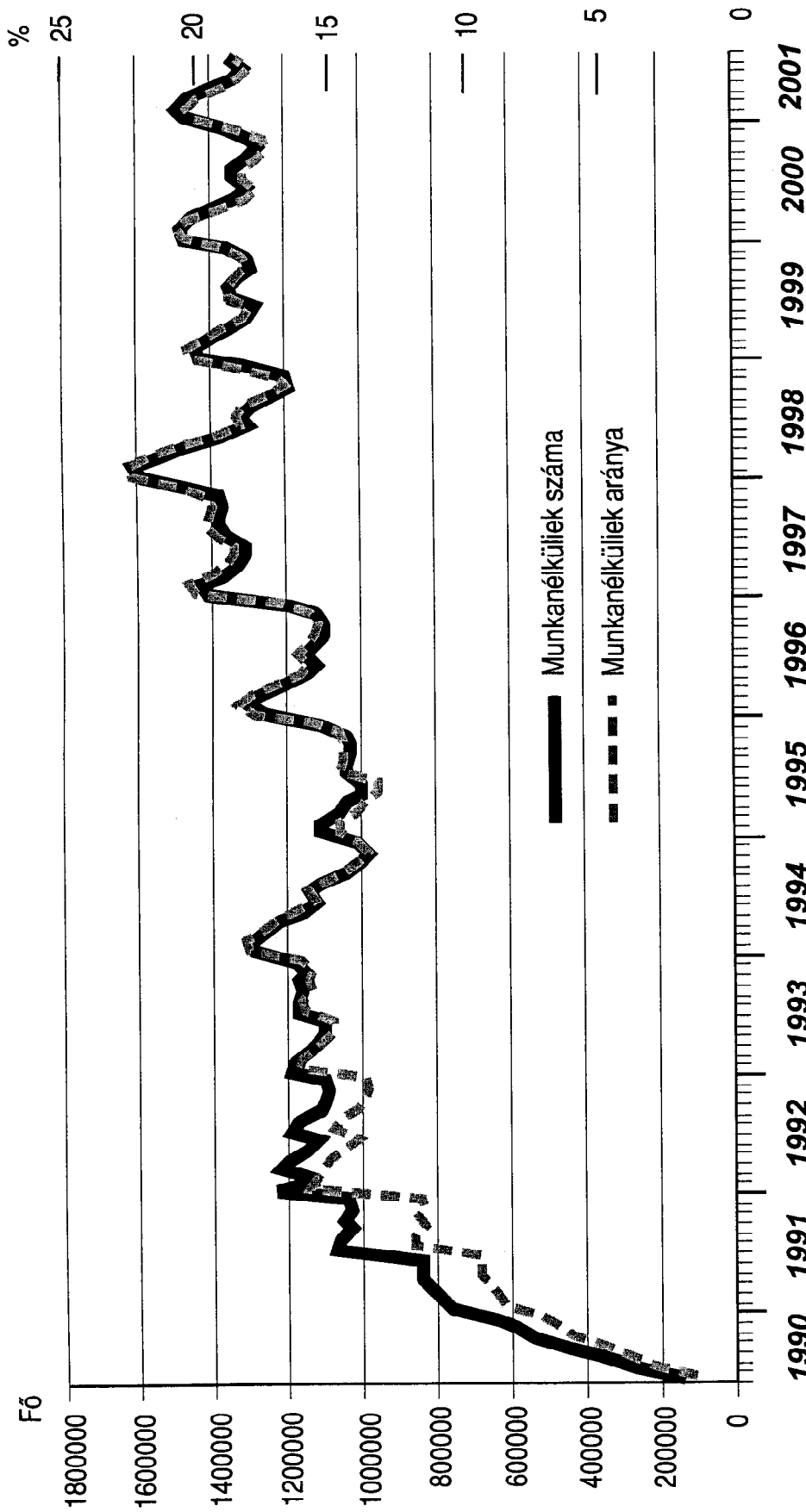
A tömeges munkanélküliség alapvető oka természetesen az NDK történelmi öröksége, azok az aránytalanságok és feszültségek, amelyek a szocializmus évtizedei alatt a munkaerőpiacon felhalmozódtak. A német újraegyesítéssel ezek rendkívül gyorsan a felszínre is törtek és a munkanélküliség formájában látványosan prezentálták azok súlyosságát.

Az új tartományok munkanélküliségének lefutását és alakulását nézve *nem lehet annyi szakaszt és periódust elkülöníteni, mint Magyarországon*. A folyamat végtelenül egyszerű lefutású: a munkanélküliek száma és aránya nagyon gyorsan eléri a magas értékeket és utána ott is maradnak. A munkanélküliek száma már 1990 nyarán elérte a 200 ezret, egy évvel később már meghaladta az egy milliót, s 1991 végén az 1,2 millió munkanélküli jelentette az első kulminációs pontot. Ezt követően egészen napjainkig ingadozásokkal ugyan, de nagyon magas szinten 1,0–1,6 millió között változik a regisztrált munkanélküliek száma (28. ábra).

A több mint egy évtizedes időszakon belül kisebb, nem szignifikáns változások azért kimutathatók. Így 1995 táján volt egy kisebb javulás, akkor a munkanélküliek száma lecsökken egy millió körüli értékre. Ez azonban – ellentétben Magyarországgal – nem jelentett trendváltozást, mert ezt követően ismét növekedett a munkát keresők száma s 1997 végén 1,6 millió körüli értékkel történelmi maximumot ért el. Ezután valamelyest csökkent ugyan a mutató értéke, de 1,4 millió körül ingadozva továbbra is nagyon magas.

A munkanélküliek arányát nézve jól látszik a különbség Magyarország és a volt NDK munkanélküliségének súlyossága között. A hazai maximumot (kb. 13,2–13,4 %) az új tartományokban már 1992 elején elérték, s azóta ott ennél mindig magasabb a munkanélküliek aránya. A legnagyobb érték jóval meghaladta a 20 %-t, *az utóbbi években pedig 20 % körül ingadozik a ráta* (28. ábra).

Ez nemzetközi kitekintésben is nagyon magasnak számít, s jóval meghaladja a régi tartományok értékét, ahol az elmúlt években a munkanélküliek aránya csak kb. a fele a keletnémet rátának, *s különösebb közeledési tendenciák nem is figyelhetők meg a két országrész munkanélkülisége között*.

Forrás: Bundesanstalt für Arbeit
Terv: Dövényi Zoltán
Grafika: Kaiser Miklósné

28. ábra A munkanélküliek számának és arányának alakulása az új tartományokban (1990-2001)

Az országos értékek mögött természetesen jelentős szerkezeti és területi különbségek húzódnak meg. Az új tartományok munkanélküliségének egyik jellemző vonása, hogy a társadalom néhány csoportját aránytalanul nagy mértékben sújtja. Ezek között az első helyen a nők állnak, s *a női munkanélküliség ma az első számú társadalmi problémák közé tartozik* a keleti tartományokban. Ez a szituáció teljesen eltér a Magyarországitól, s azt lehet mondani, hogy *hazánkban a nők a munkaerőpiaci átalakulás relatív nyertesei, az egykori NDK-ban viszont az abszolút vesztesei*. Az okok után nem kell különösebben kutatni: a szocialista Németországban olyan mértékben vonták be a nőket a munka világába, ami egy teljesen más gazdasági rendszerben csak tömeges munkanélküliséghez vezethetett. Ez különösen az újraegyesítést követő években jelentkezett élesen, s ennek következményeként 1994 táján előállt az a ritkán előforduló helyzet, hogy *a nők munkanélkülisége kb. duplája volt a férfiakénak*. Az 1990-es évek közepétől a férfiak és a nők munkanélküliségi rátája lényegesen közelebb került egymáshoz, ez azonban nem annyira a nők munkaerőpiaci pozícióinak javulása, hanem inkább a férfiak munkanélkülisége gyorsabb növekedésének a következménye. Így ezen a téren napjainkra nagyjából megtörtént a kiegyenlítődés, de az új tartományok munkanélkülisége összességében joggal nevezhető „*női*” munkanélküliségnek (FASSMANN, H.–SEIFFERT, W. 2000). Ez annál is inkább így van, mert a nők munkanélküliségi rátája néhány százalékponttal még mindig magasabb, mint a férfiaké.

A keletnémet nők foglalkoztatási alapadatait nézve világosan látszik, hogy magas munkanélküliségükkel hosszabb távon is számolni kell. Ennek alapvető oka, hogy a nők aktivitási rátája az új tartományokban még mindig jóval magasabb, mint a régiókban. Amíg ez a kb. tíz százalékpontos különbség a keleti és a nyugati országrész női aktivitásában nagyjából el nem tűnik, addig a keletnémet nők magas munkanélkülisége bizonyosan gondot fog jelenteni. A probléma időtávatát jól jelzi, hogy a kiegyenlítődés jelei még csak a 30 évesnél fiatalabb nők csoportjában mutatkozik, de még itt is az új tartományok értéke a magasabb. Az aktivitási arány különösen a 30–44 éves nők esetében nagyon eltérő: amíg az új tartományokban a 30–44 éves nők 94,1 %-a (!) gazdaságilag aktív, addig nyugaton csak 73,1 %-a (Nationalatlas... 2001).

Nem jelentéktelenek a keletnémet nők foglalkoztatásának területi problémái sem. A munkanélküliek között különösen magas a nők aránya a hagyományos textilipari térségekben (pl. Chemnitz tágabb térsége) és általában a tönkrement iparvidékeken. A nők aránya csak ott süllyedt 50 % alá, a tercier szektor dinamikusan fejlődött az újraegyesítés után. Ezek a nagyvárosok, elsősorban Berlin, Potsdam és Lipcse.

A keletnémet munkaerőpiac másik problémás csoportja már nem csak munkaerőpiaci, hanem esetenként politikai szempontból is súlyos terhet jelent a társadalomnak: az *ifjúsági munkanélküliségről* van szó, ami valóban joggal nevezhető szociális robbanóanyagnak (Nationalatlas... 2001). A probléma súlyát jól mutatja, hogy *minden hatodik 25 év alatti munkavállalót munkanélküliként regisztráltak az új tartományokban*. A gond általánosságát jelzi, hogy az ifjúsági munkanélküliségnek gyakorlatilag alig vannak területi különbségei, szinte egységesen sújtja az egykori NDK területét. Ellentétben az összes munkanélküliséggel *az ifjúsági munkanélküliség „férfi”*: ebben a korosztályban ugyanis a férfiak vannak többségben.

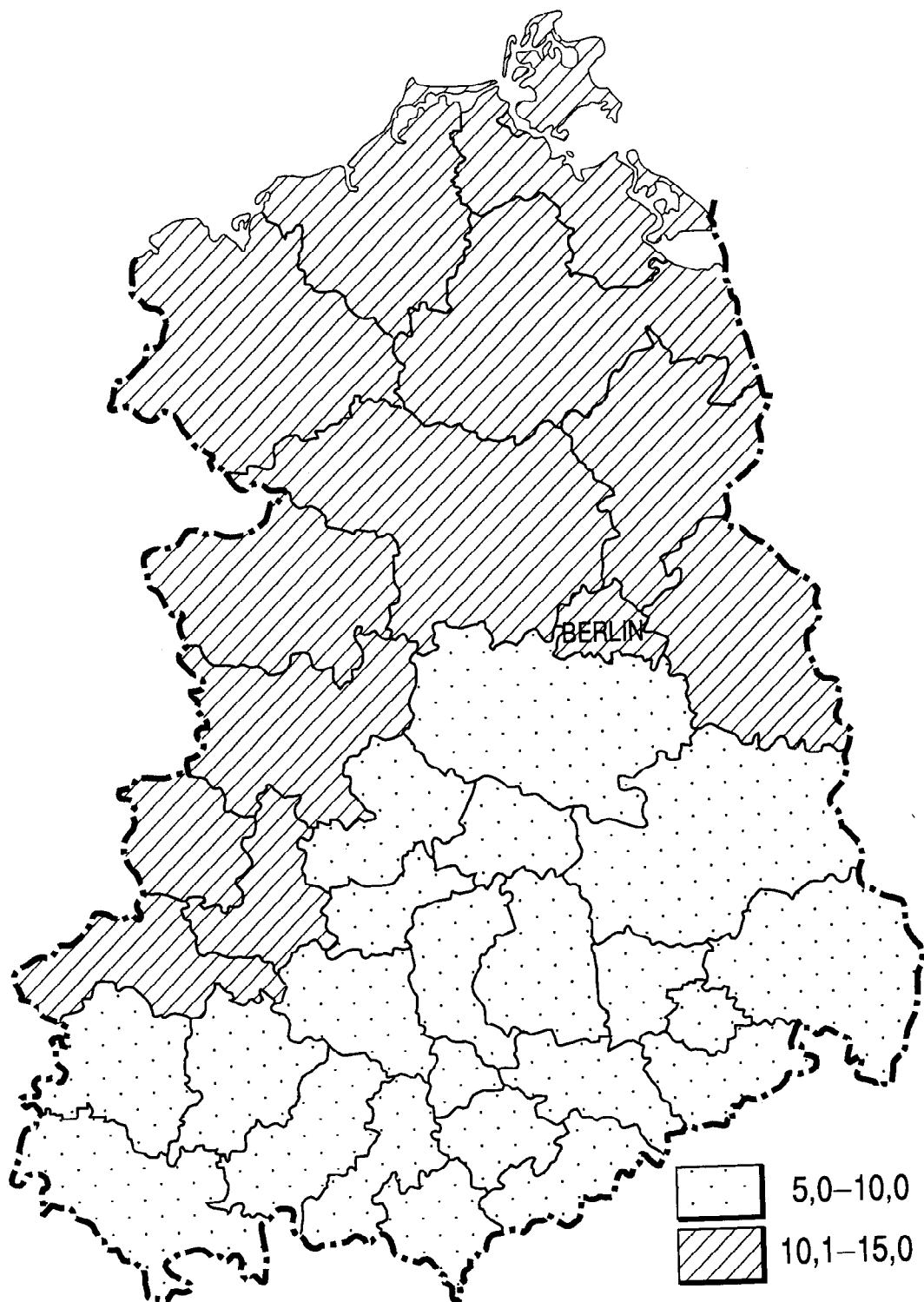
Egy aspektusa van a keletnémet munkanélküliségnek, ahol jobb a helyzet, mint a nyugati országrészben: ez a külföldiek munkanélkülisége. Mint annyi minden, ez is a szocializmus öröksége. Mivel az NDK – amint arról korábban már volt szó – igyekezett távoltartani a külföldieket, a német újraegyesülés után alig voltak külföldiek az országrészben, s azóta sem nagyon kapkodnak utána.

A strukturális jellemzők mellett vannak említésre méltó *területi aspektusai* is a keletnémet munkanélküliségnek. A munkanélküliek számának növekedésével párhuzamosan emelkedett az egyes munkaerőpiaci körzetekben a munkanélküliségi ráta, *de igazán nagy – többszörös – különbséggel nem alakultak ki*. A viszonylag szerény regionális differenciák is igazolják, hogy *az új tartományok munkanélkülisége* nem csak strukturálisan, hanem *területileg is átfogó és általános jellegű*.

Az idők folyamán azért kezdett kibontakozni a határa két olyan nagyobb térségnek, ahol a munkát keresők aránya még a nagyon magas ex-NDK átlagot is meghaladta. Az egyik az ÉK-i részen a Neubrandenburg–Schwedt tengellyel jellemezhető vegyes ipari–mezőgazdasági jellegű övezet. Ezzel a területtel annak idején már a szocialista vezetés sem tudott túl sokat kezdeni, az agrártérségbe telepített nagy petrokémiai kombinát pedig az újraegyesítés után csak hátrányára volt a vidék munkaerőpiacának.

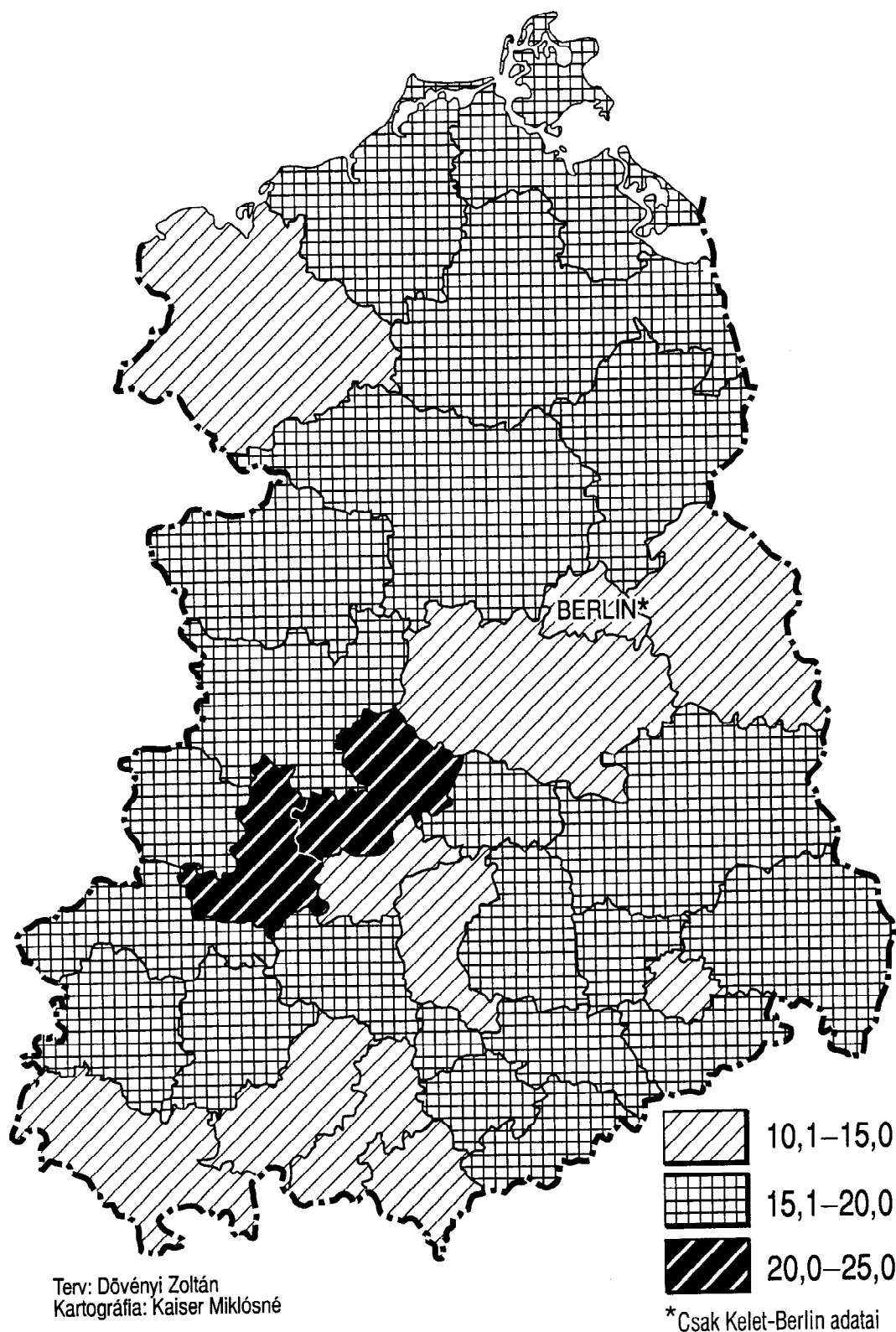
A keletnémet országrész déli, hagyományos iparterületein egyre inkább kirajzolódik egy, az átlagosnál is nagyobb munkanélküliséget felmutató zóna, ami keresztben átéri az egykori NDK-t. Ehhez az övezethez különböző típusú ipari és bányászati területek tartoznak, így Cottbus tágabb környéke a barnaszénbányászattal (az egykori „energiamegye”), Szász-Anhaltban az ún. vegyipari háromszög, végezetül az egykori belnémet határ mentén egy másik típusú bányavidék (kálisó, réz stb.) [29–32. *ábra*]

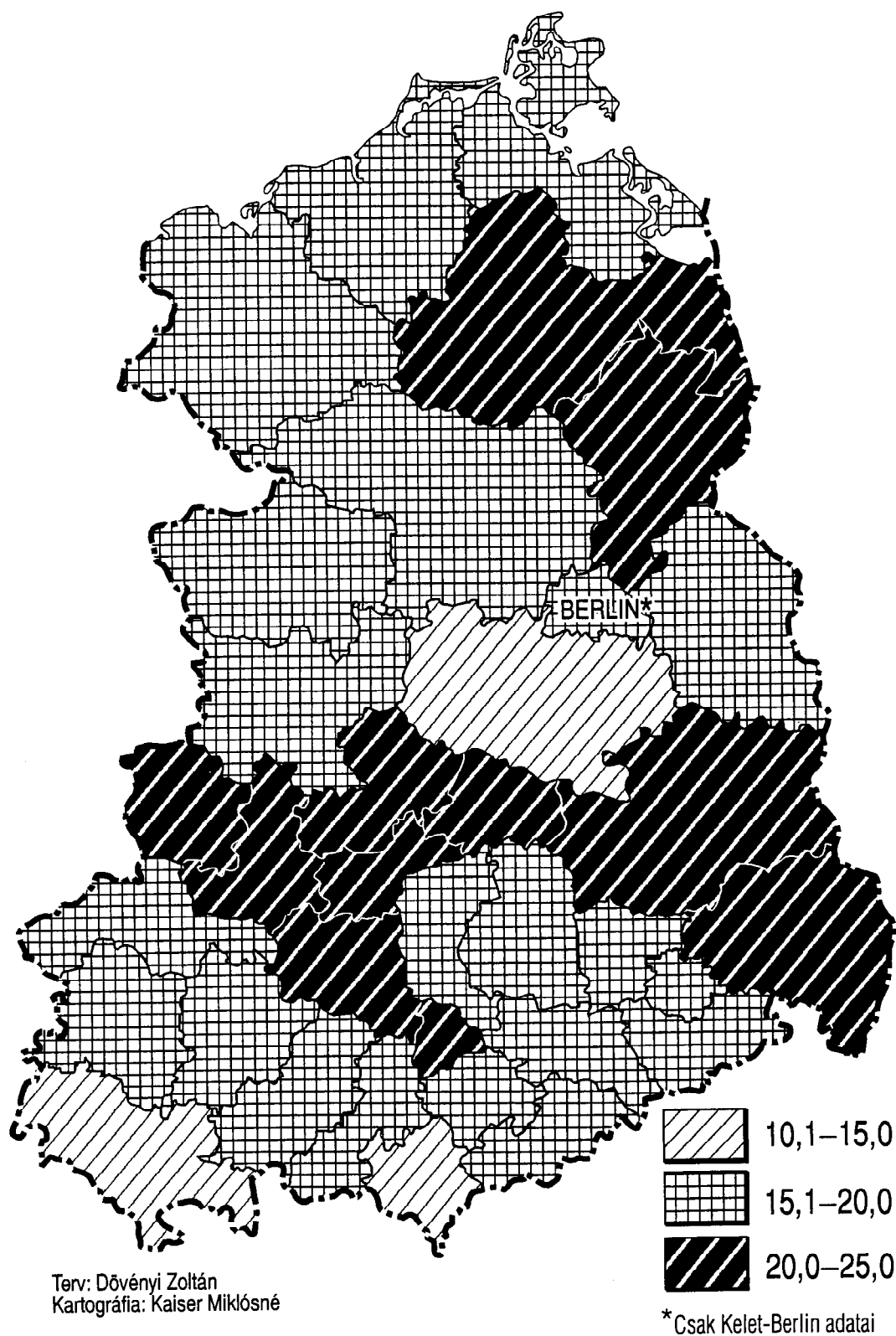

Terv: Dövényi Zoltán
Kartográfia: Kaiser Miklósné

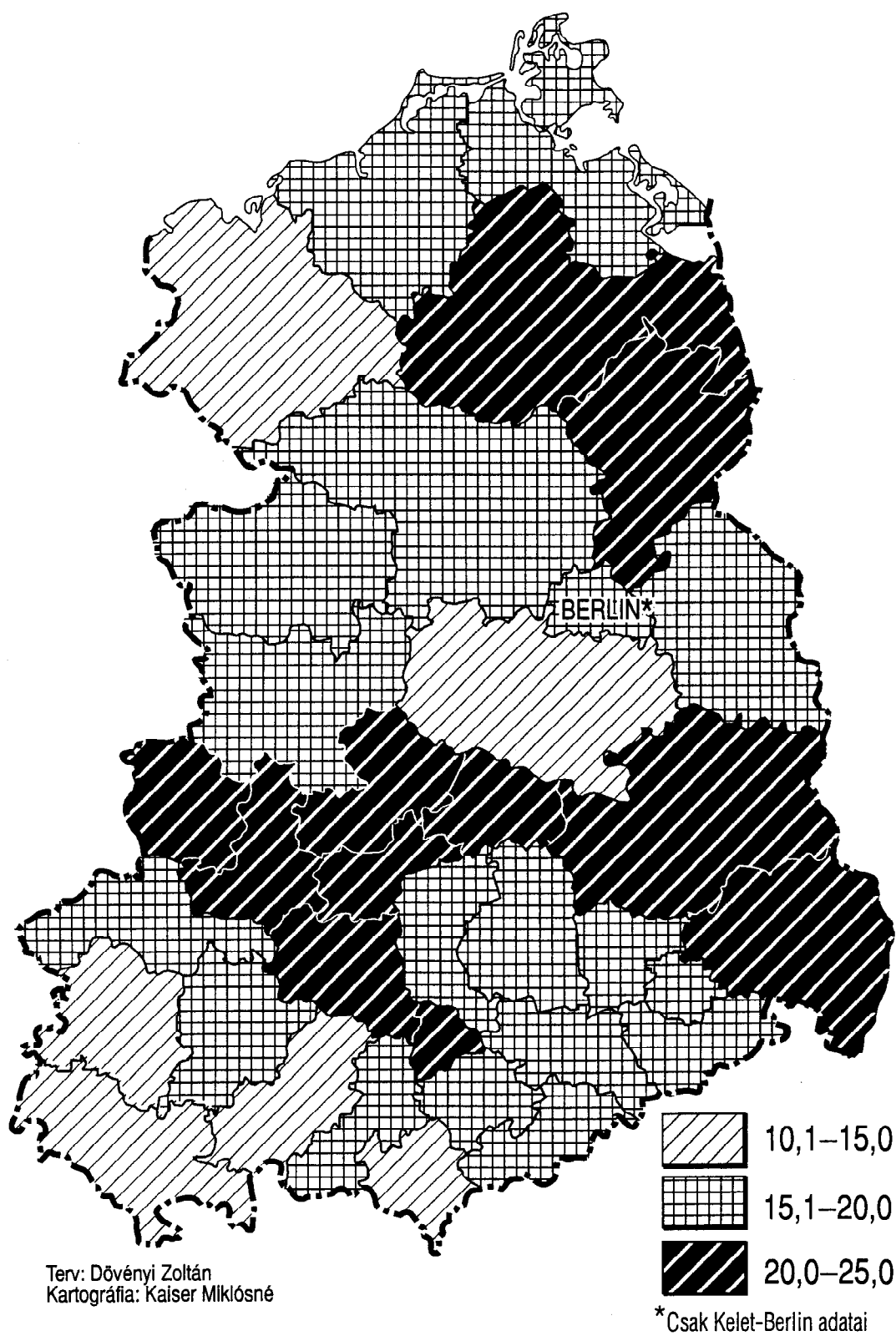
29. ábra A munkanélküliek aránya 1991 júniusában (%)

30. ábra A munkanélküliek aránya 1994 júniusában (%)

31. ábra A munkanélküliek aránya 1997 júniusában (%)

32. ábra A munkanélküliek aránya 2001 júniusában (%)

A munkanélküliség régiótípusok szerinti megoszlását nézve az új tartományokban hasonló a helyzet, mint Magyarországon, mert a falusi térségeket itt is inkább érinti a munkanélküliség, mint a városiakat. Globálisan nézve a különbség nem nagy: 1998 végén az agglomerációs térségekben a munkanélküliek aránya 17,8 %, a falusi területeken pedig 19,4 %, az átlagok mögött azonban jelentősebb különbségek is meghúzódhatnak (GATZWEILER, H-P.–MARETZKE, S. 2000).

A nyílt munkanélküliséggel együtt az újraegyesítés után ismét felbukkant a keleti tartományokban egy történelmi munkaerőpiaci kategória, az alulfoglalkoztatottság.⁶¹ Az új tartományok munkaerőpiaci problémáinak súlyosságát jelzi, hogy közvetlenül az újraegyesítés után már minden ötödik gazdaságilag aktív kereső az alulfoglalkoztatottak közé tartozott. Ez ekkor főleg az északi, agrárjellegű térségekben volt különösen súlyos probléma (33. ábra).

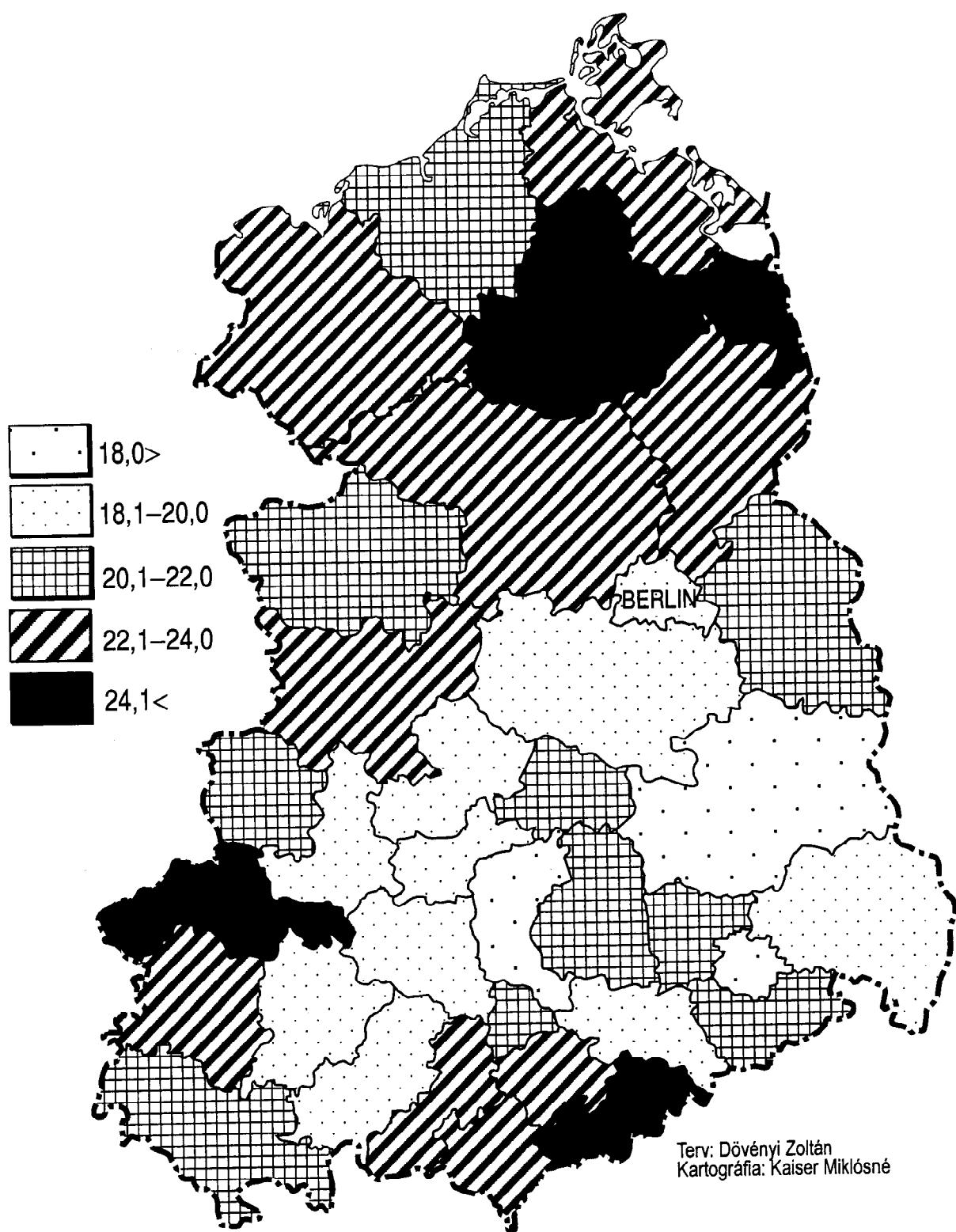
A munkanélküliség és az alulfoglalkoztatottság adatait nézve joggal merül fel a kérdés, hogy az újraegyesülés kapcsán megszűnt kb. 4 millió munkahely miért nem jelentett hasonló számú munkanélkülit, hanem „csak” kb. 1,4 millió munkavállaló lett regisztrált munkanélküli. A választ azok a munkacöröpiacot tehermentesítő intézkedések adják meg, amelyek segítségével sikerült elkerülni a teljes társadalmi összeomlást.

A régi tartományokban évtizedeken keresztül kialakult módszerekkel végül is sikerült a munkanélküliséget tolerálható keretek között tartani. A fő cél természetesen az volt, hogy minél több munkavállalót – végleg vagy átmenetileg – kivonjanak a munka világából. A fontosabb módszerek az alábbiak voltak

- A korengedményes nyugdíjazás, amit 1992 végéig közel 900 ezren vettek igénybe.
- A foglalkoztatott nyugdíjasok számának drasztikus csökkentése.

---

⁶¹ Ez az alulfoglalkoztatottság korunkban már mást jelent, mint a 19. században. A jelenlegi felfogás szerint az alulfoglalkoztatottak köztes helyzetben vannak a foglalkoztatottak és a nem foglalkoztatottak között, s olyan személyek, akik kevesebbet tudnak csak dolgozni, mint amennyit szeretnének, vagy akarnak. Tipikus példa lehet a fagysszabadságra küldött építőipari munkás, vagy az anyagihiány miatt átmenetileg leállított, vagy csak részlegesen üzemelő gyár dolgozója. Az 1990-es évek elején az új tartományokban az alulfoglalkoztatottak közé lehetett sorolni az ún. foglalkoztatási társaságok dolgozóit. Ezek a leállított gyárakban végeztek tessék-lássék munkát (gépek leszerelése, takarítás), s csak azért tartották meg őket, hogy ne legyenek munkanélküliek. Ezt a megoldást elég sok kritika érte, egy szarkasztikus megjegyzés szerint az egész NDK egy hatalmas foglalkoztatási társaság volt, minek ezt még most is folytatni (idézi: FALUSNÉ SZIKRA K. 1994). Az alulfoglalkoztatottságnak van másik értelmezési lehetősége is, amikor a szűkebb értelemben vett alulfoglalkoztatottak és a munkanélküliek együtt alkotják ezt a kategóriát. Most erről a felfogásról van szó, azaz a munkanélküliek, rövidített munkaidőben dolgozók, átképzésben részesülők stb. egyaránt az alulfoglalkoztatottak közé kerültek.

33. ábra Az alulfoglalkoztatottak aránya 1991-ben (%)

- A külföldi munkavállalók hazatérése, ill. hazaküldése. 1989 végén az NDK-ban kb. 90 ezer külföldi állampolgár dolgozott, ezek kb. 2/3-a vietnami volt. Ezek túlnyomó részét nagyon hamar hazaküldték.

Néhány spontán folyamat is jelentős tehermentesítő hatást gyakorolt az új tartományok munkaerőpiacára. A berlini fal leomlása után ismét szabad lett a vándorlás Németország két része között, s ezt a lehetőséget a keletnémetek kezdetben tömegével vették igénybe: a fal leomlását követően egyetlen hónapban kb. 145 ezren költöztek át a biztosabbnak vélt nyugati országgrészbe, s 1990-ben is közel 400 ezres az elvándorlók tömege (34. ábra). 1994 végéig közel 800 ezer munkaképes korú lakos települt át keletről nyugatra (WENDT, H. 1995).

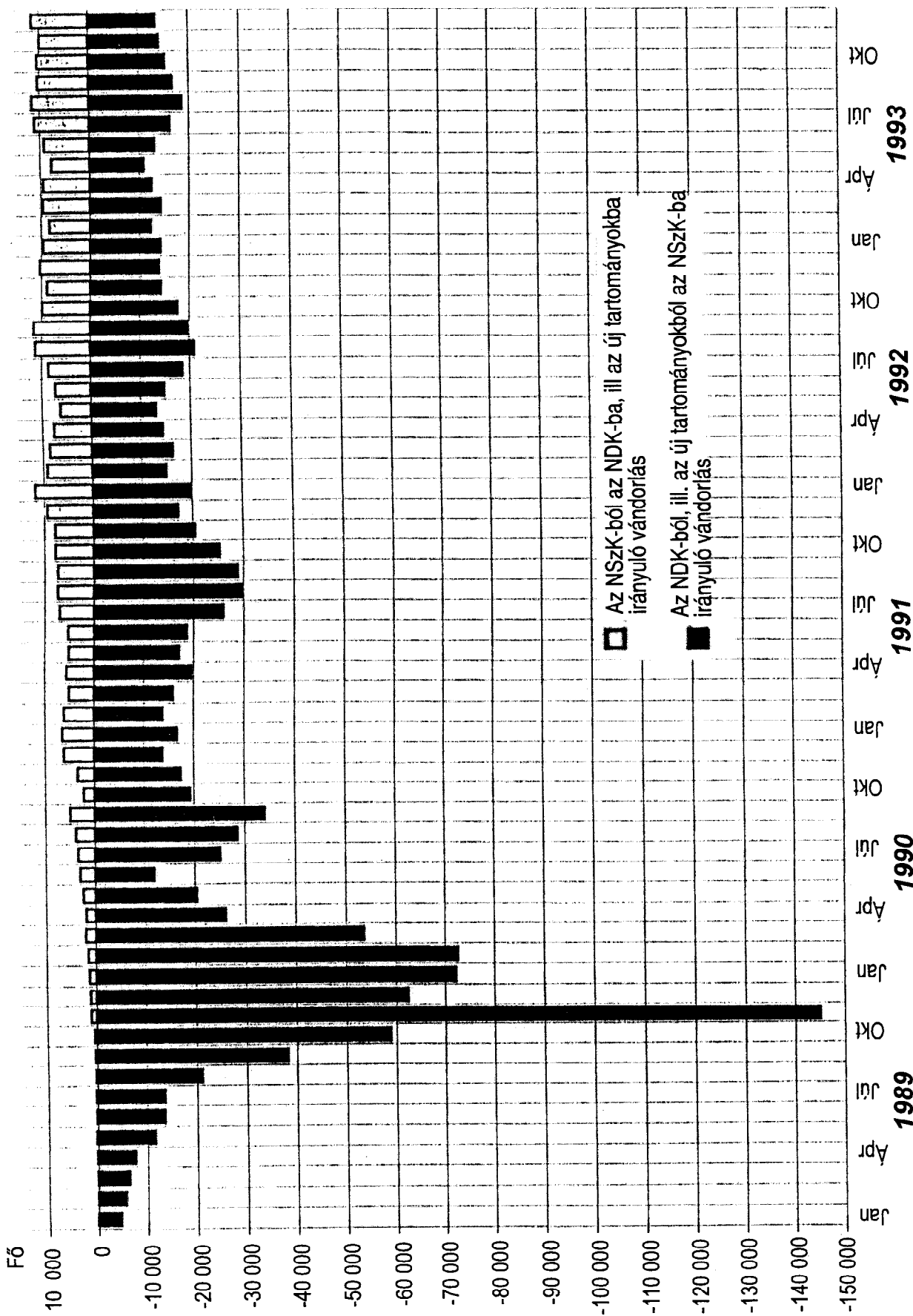
Ez a migráció azonban nem volt egyirányú, mert már 1990 nyarától kezdett megnövekedni a nyugatról keletre tartók száma is, és 1992 nyarától már havonta tízezer körüli nagyságrendben folyt az áttelepülés (34. ábra). A keleti országgrész nettó vándorlási vesztesége a korábbinak töredékére csökkent ugyan, de ma is többen költöznek keletről nyugatra, mint fordítva. Összességében 1993 végéig mintegy 2,6 millió munkavállalót sikerült kivonni az új tartományok munkaerőpiacáról. Enélkül a munkanélküliek száma háromszorosa lett volna a ténylegesen regisztráltaknak.

A munkaerőpiacot tehermentesítő intézkedések kétségtől kedvező hatásuk mellett azzal a következménnyel is jártak, hogy jelentősen megnőtt az ún. csendes tartalékhoz (Stille Reserven) tartozók száma.⁶² A munkaerőpiaci folyamatok alakulása jelentős mértékben befolyásolja a „csendes tartalékhoz” sorolhatók számát: 1993 táján pl. nagyobb tömeget tett ki, mint a munkanélküliek, azóta – elsősorban technikai okokból – csökkent az ide soroltak száma, de azért kiteszik a regisztrált munkanélküliek kb. 2/3-t (Erwerbstätigkeit...1996).

Anélkül, hogy a különböző szegmentációs elméletekbe bonyolódnánk, végezetül azért említést kell tenni arról is, hogy az új tartományok munkaerőpiaca határozottan kétosztatú, még hozzá több szempontból is: a jelen esetben az a duális munkaerőpiac az

⁶² A „csendes tartalék” pontos definiálása hasonló nehézségekbe ütközik, mint az alulfoglalkoztatottságé. Általában ide sorolják azokat a nem foglalkoztatott személyeket, akik hivatalosan nem munkanélküliek ugyan, de a viszonyok kedvező alakulása esetén visszatérnének a munkaerőpiacra (pl. háziasszonyok, továbbképzésen résztvevők, várolistán lévő személyek). A csoport lehatárolása nem nélkülözi a szubjektív elemeket sem, nincs pl. éles határ a „csendes tartalék” és az alulfoglalkoztatottak között (FASSMANN, H.–MEUSBURGER, P. 1997).

A munkaügyi statisztika az ilyen bizonytalan körülhatárolással természetesen nem sokra megy, ezért itt – részben kényszerből – némileg mást jelent a csendes tartalék: ide sorolják pl. a munkanélküliként nem regisztrált munkát keresőket, az előnyugdíjban részesülőket, a továbbképzésben résztvevőket (Erwerbstätigkeit...1996). Az értekezésben ilyen értelemben használjuk a fogalmat.

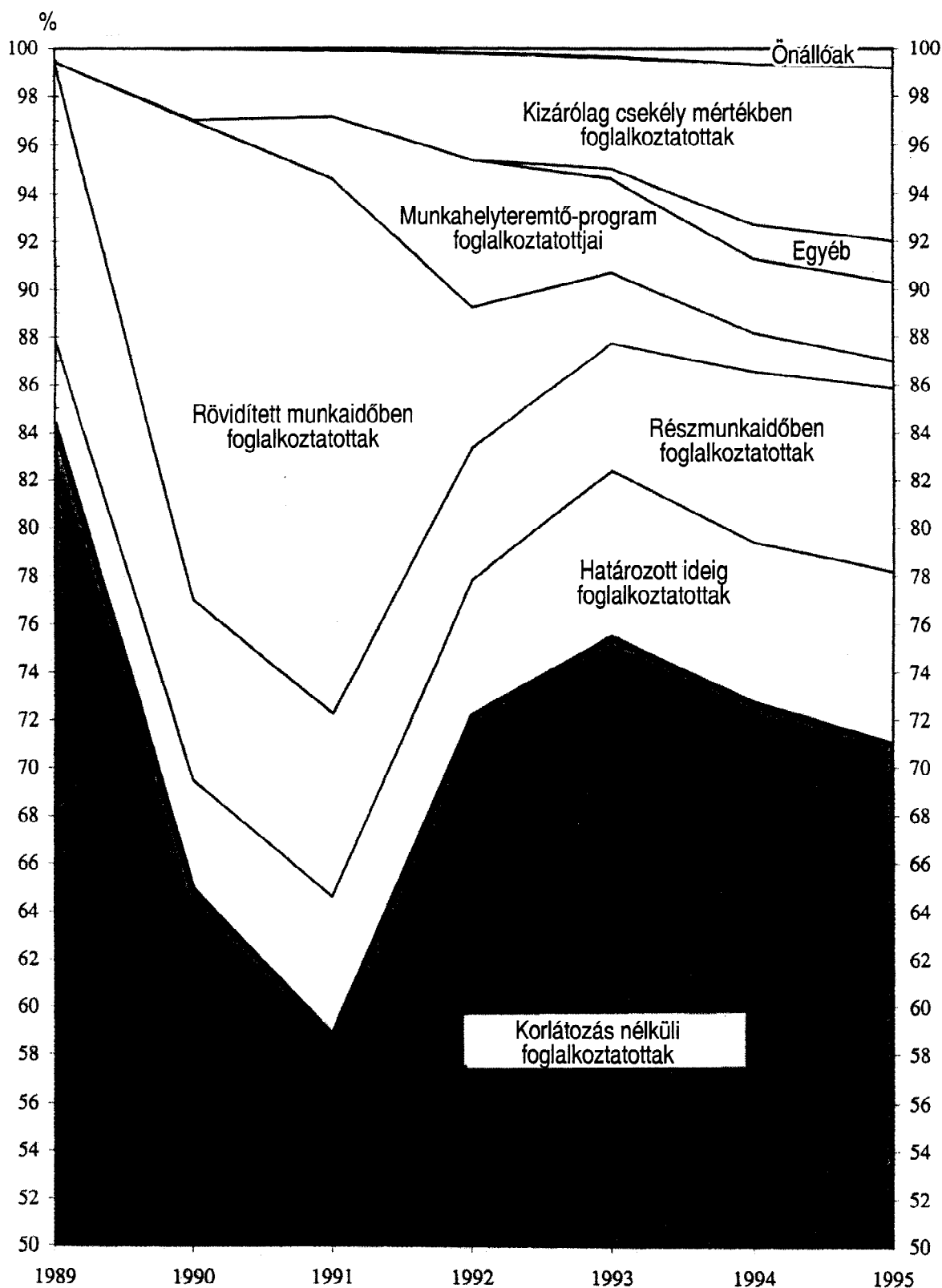
Forrás: WENDT, H. 1995, p. 11

34. ábra Vándorlások Németország nyugati és keleti része között (1989-1993)

érdekes, aminek egyik oldala piaci folyamatok által irányított, a másik pedig államilag szubvencionált. A munkaerőpiac, ill. a foglalkoztatás állami támogatása rendkívül fontos szerepet játszott az újraegyesítés utáni feszültségek csökkentésében. Később a jelentősége csökkent, de a keletnémet munkaerőpiac még ma sem nélkülözheti a jelentős állami részvételt (35. ábra). Nagyon fontos a második munkaerőpiac esetében az ún. *áthidaló funkció*, ami egyfajta átvezetést jelent a munka világán kívülrekedtek és az első munkaerőpiac között (SPITZNAGEL, E. 1993, KRESS, U. 1994).

Erre már csak azért is szükség van, mert az új tartományok munkaerőpiacának alapvető problémája, hogy kevés a munkahely. Az újraegyesülés idején megszűnt összes munkahelyre természetesen nem lenne szükség, de a számítások szerint 1996 elején kb. 2,5 milliós volt a munkahelydeficit Németország keleti részén (Aktuelle... 1996).

Forrás: Erwerbstätigkeit... 1996, p. 70.

35. ábra

A korlátozással és korlátozás nélkül foglalkoztatottak arányának alakulása az új tartományokban (1989-1995)

11. Epilógus

Az előző fejezet utolsó adata alapján nehéz elhinni, hogy emberileg is belátható időn belül mindkét országban munkaerőhiány fenyeget. Pedig ez így van, a népességelőreszámítások egyértelműen a népesség előregedését, a munkaképes korú népesség számának és arányának jelentős csökkenését vetítik előre.

Magyarországon a népességi forgatókönyvek (HABLICSEK L. 2000) azzal számolnak, hogy a 20–65 évesek száma az 1995-ös hat millióról 2050-ig legalább 5 millió alá süllyed, de nem kizárt a 3,8 millió fő sem. Németország esetében a modellszámítások szerint a 20–65 évesek száma 51,4 millióról (1995) 2040-ig 37,4 millióra csökken (MAMMEY, U. 2000). A várható népességszám alakulását nézve a két Németország kilátásai generálisan eltérnek egymástól: az 1997–2015 közötti időszakban a régi tartományok túlnyomó részében a népesség növekedése, az új tartományokban viszont (Brandenburg kivételével) a népesség csökkenése várható.

A népességprognózisok legfontosabb munkaerőpiaci következménye az, hogy néhány évtized múlva a két ország, ill. országrész saját demográfiai forrásokból nem tudja „kitermelni” a szükséges munkaerőt. Egyetlen megoldás látszik: ez pedig a külföldi munkaerő tömeges befogadása. A történelmi folyamatok a jelek szerint visszafordulnak: amíg az I. világháború előtt mindkét országot a kivándorlás mentette meg a nagy társadalmi kataklizmától, addig ugyanezt a belátható jövőben a bevándorlás teheti meg.

Irodalom

- Aktuelle... 1996: Aktuelle Daten vom Arbeitsmarkt: Kennziffern und Zeitreihen nach Arbeitsamtbezirken und Bundesländern – Nürnberg (= IAB Werkstattbericht, Nr. 2. 1996)
- AUBIN, H.–ZORN, W. 1976: Handbuch der deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte – Stuttgart, Bd. 2.
- BADE, K. J. 1982: Transnationale Migration und Arbeitsmarkt im Kaiserreich: Vom Agrarstaat mit starker Industrie zum Industriestaat mit starker agrarischer Basis – In: PIERENKEMPER, T.–TILLY, R. (Hrsg.): Historische Arbeitsmarktforschung. Göttingen, pp. 182–210.
- BADE, K. J. 1984a: Die deutsche überseeische Massenauswanderung im 19. und frühen 20. Jahrhundert: Bestimmungsfaktoren und Entwicklungsbedingungen – In: BADE, K. J. (Hrsg.): Auswanderer – Wanderarbeiter – Gastarbeiter. Ostfildern, pp. 259–299.
- BADE, K. J. 1984b: Vom Auswanderungsland zum „Arbeitseinfuhrland“: kontinentale Zuwanderung und Ausländerbeschäftigung in Deutschland im späten 19. und frühen 20. Jahrhundert – In: BADE, K. J. (Hrsg.): Auswanderer – Wanderarbeiter – Gastarbeiter. Ostfildern, pp. 433–485.
- BADE, K. J. 1994: Homo migrans. Wanderungen aus und nach Deutschland – Essen, 110 p.
- BADE, K. J. 1996: Transnationale Migration, ethnonationale Diskussion und staatliche Migrationspolitik im Deutschland des 19. und 20. Jahrhunderts – In: BADE, K. J. (Hrsg.): Migration–Ethnizität–Konflikt: Systemfragen und Fallstudien. Osnabrück, pp. 403–430.
- BAKSAY Z. 1983: A munkaerőhelyzet alakulása és a munkanélküliség felszámolása Magyarországon (1945–1949) – Budapest, 206 p.
- BÁNFALVY Cs. 1989: A munkanélküliség – Budapest, 230 p.
- BÁNFALVY CS. 1993: Lassú változás a magyarországi munkanélküliségben – Társadalmi Szemle, 2. pp. 81–86.
- BELUSZKY P. 1996: A zsidó lakosság területi elterjedésének néhány jellemzője a két világháború közötti Magyarországon – In: DÖVÉNYI Z. (szerk.): Tér–Gazdaság–Társadalom. Budapest, pp. 315–338.
- BEREND T. I.–RÁNKI GY. 1987: Európa gazdasága a 19. században (1780–1914) – Budapest, 704 p.
- BEREND T. I.–SZUHAY M. 1973: A tőkés gazdaság története Magyarországon (1848–1944) – Budapest, 381 p.

- BEREZNAI A. 1943: Munkaerőtervgazdálkodás a mezőgazdaságban – Budapest, 143 p.
- BERNIEN, M. et al. 1996: Der Arbeitsmarkt in Ostdeutschland 1989–1994 – Graue Reihe 96–04.
- CSÉFALVAY, Z. 1997: Aufholen durch regionale Differenzierung? Von der Planwirtschaft zur Marktwirtschaft: Ostdeutschland und Ungarn im Vergleich – Stuttgart
- DÁNYI D. 2000: A 19. század végi hazai belső vándorlás néhány jellemzője – Történeti Demográfia Évkönyv 2000, pp. 21–121.
- DDR–Handbuch 1985: DDR–Handbuch I–II. – Köln
- DDR 1990: DDR: Ökonomische und soziale Geographie – Gotha, 1990.
- DEMKÓ O. 1999: Munkaerőpiaci folyamatok 1998-ban – OMMK, Budapest
- DORENBOS, R. 1999: Labour Market Adjustments in Hungary and Poland – Groningen, 313 p.
- DÖVÉNYI Z.–TOLNAI GY. 1993: A munkanélküliség regionális kérdései Magyarországon – In: ENYEDI GY. (szerk.): Társadalmi–területi egyenlőtlenségek Magyarországon. Budapest, pp. 143–174.
- DÖVÉNYI, Z. 1995: Die strukturellen und territorialen Besonderheiten der Arbeitslosigkeit in Ungarn — In: MEUSBURGER, P.–KLINGER, A. (eds.): Vom Plan zum Markt: Eine Untersuchung am Beispiel Ungarns. Physica Verlag, Heidelberg, pp. 114–129.
- DÖVÉNYI, Z. 1997: Zeitliche und räumliche Aspekte der Migrationswellen in Ungarn 1918–1995 – In: SEEWANN, G. (Hg.): Migrationen und ihre Auswirkungen. Das Beispiel Ungarn 1918–1995. München, pp. 7–33.
- DÖVÉNYI, Z. 1998: Informeller Sektor in Ungarn. Wirtschaftliche Bedeutung und regionale Differenzierung von Schwarzmärkten und Schwarzarbeit – In: ALBRECHT, V.–MEZŐSI, G. (Hrsg.): Ungarn in Europa. Frankfurt am Main, pp. 125–142.
- DÖVÉNYI Z. 2001: A migráció szerepe Budapest és környéke népességfejlődésében a XVIII. század végétől az első világháborúig – Történeti Demográfiai Évkönyv 2001 (nyomás alatt)
- ELSNER, L. 1984: Ausländerbeschäftigung und Zwangsarbeitspolitik in Deutschland während des Ersten Weltkriegs – In: BADE, K. J. (Hrsg.): Auswanderer – Wanderarbeiter – Gastarbeiter. Ostfildern, pp. 527–557.
- Erwerbstätigkeit... 1996: Erwerbstätigkeit und Arbeitslosigkeit in Deutschland – Bonn, 116 p.

- FALUSNÉ SZIKRA K. 1994: Szociális piacgazdaság és munkanélküliség. Problémák és kezelésük Németországban – Közgazdasági Szemle XLI. 7–8. pp. 648–661.
- FASSMANN, H. 1992: Phänomene der Transformation: Ökonomische Restrukturierung und Arbeitslosigkeit in Ost-Mitteleuropa – Petermanns Geographische Mitteilungen 136, 1, pp. 49–59.
- FASSMANN, H. 2000: Are the two things that belong together coming together? Labour market and jobs in the new and old Länder – In: MAYR, A.–TAUBMANN, W. (Eds.): Germany Ten Years after Reunification. Leipzig, pp. 147–159.
- FASSMANN, H.–MEUSBURGER, P. 1997: Arbeitsmarktgeographie – Teubner Studienbücherei. Stuttgart, 272 p.
- FASSMANN, H.–MÜNZ, R. 2000: Vergangenheit und Zukunft der europäischen Ost–West-Wanderung – In: FASSMANN, H.–MÜNZ, R. (Hg.): Ost–West-Wanderung in Europa. Wien, pp. 11–47.
- FASSMANN, H.–SEIFFERT, W. 2000: Von der Arbeitskräfteknappheit zur Massenarbeitslosigkeit und retour – die Entwicklung des Arbeitskräfteangebots in Deutschland – Petermanns Geographische Mitteilungen, H. 1. pp. 54–65.
- FAZEKAS K. 1993: A munkanélküliség regionális különbségeinek okairól – Közgazdasági Szemle, 7–8.
- FERENCZI, I. 1915: Die erste Arbeitslosenzählung in Budapest und in 24 Nachbargemeinden am 22. März 1914 – Jena
- FERGE ZS. 1988: Teljes foglalkoztatás – foglalkoztatáspolitikai – munkanélküliség – Valóság 6. pp. 19–31.
- FÓTI J.–ILLÉS S. 1992: A munkanélküliség demográfiai vonatkozásai – A Népeségtudományi Kutatóintézet Kutatási Jelentései, 43. Budapest
- FÖRSTER, A. 1991: Frauenarbeit im Deutschland nach der Nachkriegszeit – In: ASSENMACHER, M. (Hrsg.): Frauen am Arbeitsmarkt. (=Probleme der Einheit, 4), Marburg, pp. 17–34
- FREY M. 1992: Nők és munkanélküliség – Budapest
- FREY M. 1994: Az állam szerepe a foglalkoztatáspolitikában és a munkaerőpiaci programok menedzselésében Magyarországon – In: Foglalkoztatáspolitikai és munkaerőpiaci programok Közép- és Kelet-Európában. Budapest, pp. 89–161.
- FRIEDRICH, H.–WIEDEMEYER, M. 1994: Arbeitslosigkeit – ein Dauerproblem im vereinten Deutschland? – Opladen, 2. aktualisierte Auflage, 198 p.
- FRISNYÁK S. 1990: Magyarország történeti földrajza – Budapest, 213 p.

- FULBROOK, M. 1993: Németország története – Budapest, 264 p.
- FÜHRER, K. CH. 1990: Arbeitslosigkeit und die Entstehung der Arbeitslosenversicherung in Deutschland 1902–1927 – Berlin
- FÜR L. 1988. Magyarország háborús embervesztése – In: GLATZ F. (szerk.): Magyarok a Kárpát-medencében. Budapest, pp. 304–306.
- GARRATY, J. é. n.: Unemployment in History. Economic Thought and Public Policy – New York, 273 p.
- GATZWEILER, H-P.–MARETZKE, S. 2000: Ausgewählte regionale Aspekte des wirtschaftlichen Strukturwandels in den neuen Ländern – Zeitschrift für Wirtschaftsgeographie, Jg. 44. H. 2. pp. 74–85.
- GERHARD, U. 1994: Die staatlich institutionalisierte „Lösung“ der Frauenfrage. Zur Geschichte der Geschlechterverhältnisse in der DDR – In: KAEUBLE, H–KOCKA, J.–ZWAHR, H (Hrsg.): Sozialgeschichte der DDR. Stuttgart, pp. 385–403.
- GLEITZE, B. 1967: Die Forderungen der Sowjetzone aus der mitteldeutschen Fluchtbewegung – Allgemeines Statistisches Archiv 2/3
- GRUNDMANN, S. 1998: Bevölkerungsentwicklung in Ostdeutschland. Demographische Strukturen und räumliche Wandlungsprozesse auf dem Gebiet der neuen Bundesländer – Opladen.
- GRÜNERT, H. 1997: Beschäftigungssystem und Arbeitsmarkt in der DDR – Opladen
- HABLICSEK L. 2000: Demográfiai forgatókönyvek, 2000–2050 – Budapest
- HANDBUCH 1989: Handbuch DDR–Wirtschaft – Berlin
- HOLLÓS I. 1938: Munkapiac – Magyar Statisztikai Szemle, XVI. évf. 4. pp. 407–414.
- HOOSE, A. 1995: Transformationsarbeitslosigkeit in den neuen Bundesländern – Wiesbaden
- ILLÉS S. 2000. Belföldi vándormozgalom a XX. század utolsó évtizedeiben – Budapest, 112 p.
- ILLÉS S.–HABLICSEK L. 1996: A külső vándorlások népességi hatásai Magyarországon 1955–1995 között – KSH NKI Kutatási Jelentések 58. Budapest, 93 p.
- INGHAM, M.–DÖVÉNYI, Z. 1999: Shortage in the midst of plenty: Labour strategies in four Central and Eastern European cities. GeoJournal 49. pp. 25–33
- Jahrbuch Arbeit o. J.: Jahrbuch Arbeit und Sozialfürsorge 1947/1948 – Berlin

- KATONA T. 1997: Magyarország társadalmi és gazdasági fejlődése – In: KOVACSICS J. (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Budapest, pp. 271–294.
- KATUS L. 1978: Magyarország gazdasági fejlődése (1890–1914) – In: HANÁK P. (szerk.): Magyarország története (1890–1918). Budapest, pp. 263–401.
- KATUS L. 1979: A népesedés és a társadalmi szerkezet változásai – In: KOVÁCS E.–KATUS L. (szerk.): Magyarország története (1848–1890). Budapest, pp. 1119–1163.
- KERTESI G. 1994: Cigányok a munkaerőpiacon – Közgazdasági Szemle, 12. pp. 991–1023.
- KLINGER, A. (szerk.) 1996: Demográfia – Budapest
- KLINGER A. 1997: Magyarország népessége a népvándorlások alapján – In: KOVACSICS J. (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Budapest, pp. 295–313.
- KORNAI J. 1980: A hiány – Budapest, 658 p.
- KORNAI J. 1993: Transzformációs visszaesés. Egy általános jelenség vizsgálata a magyar fejlődés példáján – Közgazdasági Szemle, XL. 7–8. pp. 569–599.
- KOVÁCS A. 1931: A népszámlálás előzetes eredményei – Magyar Statisztikai Szemle, I. k. pp. 95–112.
- KOVÁCS N. 1923: Munkapiac és munkanélküliség – Magyar Statisztikai Szemle 1–2, pp. 8–11.
- KOVACSICS J. 1997: Magyarország népessége 1787-től 1870-ig – In: KOVACSICS J. (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Budapest, pp. 249–268.
- KÖLLMANN, W. 1974: Bevölkerung in der industriellen revolution. Studien zur Bevölkerungsgeschichte Deutschlands – Göttingen
- KÖLLMANN, W.–MARSCHALCK, P. (Hrsg.) 1972: Bevölkerungsgeschichte – Köln
- KÖLLŐ J. 1993: A tulajdoni átalakulás és a munkaerőpiac Magyarországon – Közgazdasági Szemle, 9. pp. 801–814.
- KRESS, U. 1994: Der zweite Arbeitsmarkt in der Diskussion – Nürnberg (= IAB Werkstattbericht, Nr. 5. 1994), 19 p.
- KSH 1957: Az illegálisan külföldre távozott személyek főbb adatai – KSH jelentése. Budapest, 78 p.
- LAKATOS J. 1997: Foglalkoztatottság – munkanélküliség, 1992–1996 – Gazdaság és Statisztika 9 (48-6), pp. 18–31.
- LAKI L. 1993: Ifjúsági munkanélküliség – Budapest, 140 p.

- LAKI L. 1997: Munkanélküliség, szociális gondok – Budapest, 149 p.
- LÁZÁR GY. 1994: Foglalkoztatáspolitikai és munkaerőpiaci programok Közép- és Kelet-Európában – Budapest, 399 p.
- LEHMANN, J. 1984: Ausländerbeschäftigung und Fremdarbeiterpolitik im faschistischen Deutschland – In: BADE, K. J. (Hrsg.): Auswanderer – Wanderarbeiter – Gastarbeiter. Ostfildern, pp. 558–583.
- MAMMEY, U. 2000: Die zukünftige Bevölkerungsentwicklung in Deutschland – Petermanns Geographische Mitteilungen 144, 1. pp. 20–33.
- MARSCHALK, P. 1984: Die Bevölkerungsentwicklung in Deutschland 1850–1980 – In: BADE, K. J. (Hrsg.): Auswanderer – Wanderarbeiter – Gastarbeiter. Ostfildern, pp. 78–108.
- MATSCHKE, W. 1988: Die industrielle Entwicklung in der Sowjetischen Besatzungszone Deutschlands (SBZ) von 1945 bis 1948 – Berlin.
- MELZER, M. 1980: Anlagevermögen, Produktion und Beschäftigung der Industrie im Gebiet der DDR von 1936 bis 1978 sowie Schätzung des künftigen Angebotspotentials – Berlin
- MEUSBURGER, P. 2001: Spatial und Social Disparities of Employment and Income in Hungary in the 1990s. – In: MEUSBURGER, P.–JÖNS, H. (ed.): Transformations in Hungary. Heidelberg, pp. 173–206.
- MEUSBURGER, P.–KLINGER, A. (Hrsg.) 1995: Vom Plan zum Markt. Eine Untersuchung am Beispiel Ungarns – Heidelberg, 294 p.
- NAGY GY. 1991: „Aki segélyért jön, és tudok neki munkahelyet ajánlani, azt kiejtem...” – Mozgó Világ, 1. pp. 96–103.
- Nationalatlas... 2001: Nationalatlas Bundesrepublik Deutschland. Bd. 4. Bevölkerung – Heidelberg–Berlin, 164 p.
- NEMES-NAGY J. 1999: Elágazó növekedési pályák az ezredvégi Magyarországon – In: Helyek, terek, régiók. Budapest, pp. 65–86.
- NICKEL, M. et al. (Hrsg.) 1994: Erwerbsarbeit und Beschäftigung im Umbruch – Berlin
- NIESS, F. 1978: Geschichte der Arbeitslosigkeit. Ökonomische Ursachen und politische Kämpfe: ein Kapitel deutscher Sozialgeschichte
- NOLTE, D. et al. (Hrsg.) 1995: Wirtschaftliche und soziale Einheit Deutschlands. Eine Bilanz – Köln, 429 p.
- NUHN, H. 1997: Arbeitsorganisation im sozialistischen System der DDR und Probleme bei der Transformation in die Marktwirtschaft – In: MEYER, G.

(Hrsg.): Von der Plan- zur Marktwirtschaft. Wirtschafts- und sozialgeographische Entwicklungsprozesse in den neuen Bundesländern (=Mainzer Kontaktstudium Geographie 3). Mainz, pp. 109–120

PÁPAI B. 1963: Magyarország népe a feudalizmus megerősödése és bomlása idején – In: KOVACSICS J. (szerk.): Magyarország történeti demográfiája. Budapest

PIERENKEMPER, T. 1984: Die Vermarktung von Arbeitskraft in Deutschland: Begriff, Tendenzen und Forschungsprobleme – In: BADE, K. J. (Hrsg.): Auswanderer – Wanderarbeiter – Gastarbeiter. Ostfildern, pp. 139–178.

POHL, R. 1996: Situation und Perspektiven der Wirtschaft in den neuen Bundesländern – Wirtschaft im Wandel 8. pp. 2–15.

PUSKÁS, J. 1982: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940 – Budapest, 465 p.

PUSKÁS J. 1988: Kivándorlás Magyarországról – In: GLATZ F. (szerk.): Magyarok a Kárpát-medencében. Budapest, pp. 204–207.

RÉTVÁRI L. 1976: Magyarország népsűrűsödésének három etapja – Földrajzi Értesítő XXV. 2–4. pp. 265–276.

ROSTOW, W. W. 1969: Die Phase des Take-off – In: ZAPE, W. (Hrsg.): Theorien des sozialen Wandels. Köln–Berlin, pp. 286–311.

SÁRFALVI B. 1991: Magyarország népességföldrajza – Budapest

SCHLAGLICHTER, . 1986: Schlaglichter der deutschen Geschichte – Mannheim, 468 p.

SCHNEIDER, G. 1993: Wirtschaftswunder DDR. Anspruch und Realität – Berlin

SINN, G.–SINN. H-W. 1993: Kaltstart. Volkswirtschaftliche Aspekte der deutschen Vereinigung – Berlin

SOZIALGESCHICHTLICHES 1975: Sozialgeschichtliches Arbeitsbuch. Materialien zur Statistik des Kaiserreichs 1870–1914 – München

SPITZNAGEL, E. 1993: Zur Brückenfunktion der Allgemeinen Massnahmen zur Arbeitsbeschaffung – Nürnberg (= IAB Werkstattbericht, Nr. 21. 1993), 17 p.

STEINBERG, H. G. 1991: Die Bevölkerungsentwicklung in Deutschland im Zweiten Weltkrieg mit einem Überblick über die Entwicklung von 1945 bis 1990 – Bonn.

SZÁDECZKY-KARDOSS T. 1932: A munkanélküliségi statisztika módszerei és főbb tanulságai Magyarországon – Budapest, 46 p.

SZÉL T. 1943: A külső vándormozgalom újabb alakulása – Statisztikai Szemle 2–3. pp. 83–102.

- THIRRING G. 1902: A magyarországi kivándorlás – Földrajzi Közlemények XXX. évf. VIII–X. pp. 345–441.
- THIRRING G. 1925: A vándormozgalom jelentősége Budapest népességének gyarapodásában – Földrajzi Közlemények LIII. pp. 178–182.
- THIRRING L. 1963: Magyarország népessége 1869–1949 között – In: KOVACSICS J. (szerk.): Magyarország történeti demográfiája. Budapest, pp. 221–389.
- THOMAS, B. 1954: Migration and Economic Growth: A Study of Great Britain and the Atlantic Economy – Cambridge
- TÍMÁR J. 1964: Munkaerőhelyzetünk jelene és távlatai – Budapest, 195 p.
- TÍMÁR J. 1990: Foglalkoztatás egy új Rubicon közelében – Társadalmi Szemle, 5. pp. 38–47.
- TÓTH Á. 1993: Telepítések Magyarországon 1945–1948 között – Kecskemét, 194 p.
- TÓTH J. GY. 1999: Mik a legfrissebb adatok a magyarországi szegénységről? – Magyar Tudomány 12. pp. 1488–1490.
- VOGLER–LUDWIG, et al. 1990: Verdeckte Arbeitslosigkeit in der DDR – Ifo Studien zur Arbeitsmarktforschung, Nr. 5. München
- Volks- und Berufszählung 1946: Volks- und Berufszählung vom 29. Oktober 1946 in den vier Besatzungszonen und Groß-Berlin – Berlin 1950, Bd. 3.
- Volkszählung 1945: Die Volkszählung vom 1. Dezember 1945 in der sowjetischen Besatzungszone Deutschland – Berlin, 1946.
- WAHSE, J. 1990: Arbeitsmarkt DDR (Thesen) – Berlin
- WEBER, M. 1892: Die Verhältnisse der Landarbeiter im ostelbischen Deutschland – Schriften des Vereins für Sozialpolitik, Bd. 55. Leipzig
- WENDT, H. 1995: Wanderungen in Deutschland zwischen Ost und West vor und nach der Vereinigung – In: GANS, P.–KEMPER, F.–J. (Hg.): Mobilität und Migration in Deutschland (=Erfurter Geographische Studien, Bd. 3), pp. 5–17.
- Wirtschaftsatlas 1994: Wirtschaftsatlas neue Bundesländer – Gotha, 1994.
- ZANK, W. 1987: Wirtschaft und Arbeit in Ostdeutschland 1945–1949. Probleme des Wiederaufbaus in der Sowjetischen Besatzungszone Deutschland – München.